

ІВАН ФРАНКО:

ПРО

СОЦІЯЛІЗМ

І МАРКЕІЗМ

В-В0-ПРОЛОГ-1966

Prolog, Inc.
875 West End Ave.
New York, N. Y., 10025

Ч.: 17

ІВАН ФРАНКО
ПРО СОЦІЯЛІЗМ І МАРКСИЗМ

Рецензії і статті

1897-1906

Впорядкування, вступна стаття і довідки
Богдана Кравцева

Видавництво «ПРОЛОГ» — 1966

PROLOG LIBRARY No. 17

IVAN FRANKO
ON SOCIALISM AND MARXISM

Reviews and articles

1897-1906

Selected and edited by Bohdan Krawciw

Copyright 1966 by Prolog Research and Publishing
Association, Inc. Library of Congress Catalog Card
No.: 66 - 20870. Cover design by Jacques Hnizdovsky

Prolog, Inc.
875 West End Avenue
New York, N. Y. 10025

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ
ІВАНА ФРАНКА
Й РАДЯНСЬКЕ ФРАНКОЗНАВСТВО

Питанням формування світогляду Івана Франка, розвитку його суспільно-політичних поглядів віддано в радянському франкознавстві багато уваги: і в загальних дослідженнях біографії і творчості поета, і в ряді монографічних праць про його світогляд, як, наприклад, М. С. Возняка, О. Г. Білоуса, А. Брагінця, Є. П. Кирилюка, П. Колесника, М. Климась та ін. Але, не зважаючи на велику кількість бібліографічних позицій у цій ділянці франкознавства, вивчення суспільно-політичних поглядів І. Франка, особливо його думок про соціалізм і марксизм, залишилося дуже фрагментарне і довільне. Ні в одній із франкознавчих праць на цю тему досі не було навіть спроби висвітлити питання світогляду Івана Франка повністю, згідно з фактами всього його життя й літературної, публіцистичної і наукової творчості.

Стан і тенденції в цій ділянці дуже прикметні для можливостей і обставин, у яких доводиться працювати не тільки радянським франкознавцям, але і всім радянським літературознавцям і дослідникам взагалі. У розгляді суспільно-політичних поглядів Івана Франка, у висвітленні його світоглядového розвитку усі автори без винятку примушені обмежуватися тільки... раннім періодом літературно-публіцистичної і громадської діяльності Івана

Франка, першими сімома роками його, скажім так, суспільно-політичної свідомості. В цьому відношенні наступні роки життя Івана Франка, понад тридцять літ його зрілого життя, багатого на літературну і публіцистичну творчість і громадську активність, коли не лише розвинулися, але й устійнилися його суспільно-політичні погляди і оформився остаточно його світогляд, вилучені здебільшого з поля зору радянських франкознавців. Якщо декотрі з дослідників згадують, цитують чи й коментують пізніші думки І. Франка про соціалізм, особливо ж про марксизм, то роблять це дуже односторонньо і тенденційно, вириваючи довільно ті думки із цілого тексту тих чи інших писань, промовчуючи їх основний напрямок і зміст, ігноруючи, а то й фальшуючи справжні Франкові погляди.

У дослідженні світогляду Івана Франка ще найбільше наукової ґрунтовности і чесности виявив франкознавець старої західньоукраїнської школи (померлий 1954 року) Михайло С. Возняк, автор понад 100 статей і праць про різні аспекти творчої спадщини Івана Франка — з усіх періодів його життя. Знаючи до подробиць Франкову біографію і все те, що він писав на суспільно-політичні теми, з одного боку, і орієнтуючись у настановах та вимогах радянської науки, з другого — Михайло Возняк, мабуть, свідомо звузив рамці вивчення Франкового світогляду. Виключно раннього періоду діяльності Івана Франка, себто 1876-82 років, стосуються такі праці акад. М. Возняка, як друковані ще за життя дослідника в різних виданнях статті: «До соціалістичного світогляду Івана Франка», «Енгельс

у Франковому перекладі», «Розділ Марксового „Капіталу“ в перекладі Франка» та інші, як також три більші дослідження, зібрані в книжці «Нариси про світогляд Івана Франка» (в-во Львівського університету, 1955), особливо написана на основі документів з 1878-81 років і вміщена в цій збірці розвідка «Формування світогляду Івана Франка» (стор. 145-194). Не вийшов поза рамці згаданого періоду акад. М. Возняк і в пізніших своїх працях, написаних уже за радянського часу, зокрема в опублікованій посмертно монографії «Велетені думки і праці. Шлях життя і боротьби Івана Франка» (ДВХЛ, Київ, 1958). У всій книзі, що має понад 400 сторінок, немає і згадки про важливі для Франкового світогляду статті про соціалізм, написані на вершинах його творчого росту — в 1896-1907 роках.

Такої настанови: обмежуватися у розгляді питань про формування Франкового світогляду раннім періодом його діяльності, дотримуються в основному й інші радянські франкознавці, наприклад, Олексій Г. Білоус у брошуркових дослідженнях «Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка» (Київ, 1949) та «Світогляд Івана Франка» (Київ, 1956), А. С. Брагінець у праці «Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка» (Львів, 1956), Євген Кирилук у монографії «Іван Франко» (Київ, 1956), Петро Колесник у монографії «Син народу» (Київ, 1957).

На відміну від акад. М. Возняка, що взагалі волів не згадувати пізніших писань І. Франка про соціалізм, вони здебільшого цитують декотрі думки з тих писань, але не подають їх назв, інколи

навіть і назви періодичного видання, в якому вони були надруковані. До того ж цитати з Франкових праць і статей повиривані так, що цілком заперечують і зміст і основну тенденцію Франкового викладу. Таку ж «методу» висвітлення Франкового світогляду прикладає і Марія А. Климась у монографії «Світогляд Івана Франка» (Київ, 1959, 347 + 5 стор.), особливо в розділах «Соціологічні погляди Івана Франка» та «Погляди Івана Франка на соціалізм», цитуючи такі Франкові статті, як «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897) чи «До історії соціалістичного руху» (1904).

Конечність поставити вивчення суспільно-політичних поглядів І. Франка на ширшу основу вилловив тільки автор статті «Деякі питання соціалізму в публіцистиці Івана Франка 70-80-их років ХІХ ст.» (у виданні «Іван Франко. Статті і матеріали», Збірник сьомий, в-во Львівського Університету, стор. 95-112) А. Пашук, пишучи, що в згаданих у названій статті «дослідженнях більше уваги звертається на питання популяризації і пропаганди ідей соціалізму в діяльності І. Франка, висвітлюється переважно його роль в пропаганді ідей марксизму. Що ж до викладу соціалістичних поглядів Франка як певної цілісної системи, то в цьому відношенні спеціальних праць нема. А між тим це питання дуже цікаве і важливе. Його вивчення допомогло б ґрунтовніше висвітлити світогляд Франка в цілому». Проте, ставлячи таку слушну вимогу, А. Пашук теж обмежується, як показує заголовок і зміст названої статті, знову ж таки тільки раннім періодом діяльності І. Франка...

Але навіть у вивченні й висвітленні світогляду І. Франка у його ранній період — і акад. М. Возняк й інші радянські франкознавці дуже односторонні і тенденційні. Цілком необґрунтовані висновки їх зроблені з розгляду здебільшого не опублікованих самим І. Франком чернеток, перекладів і оригінальних писань 1876-82 років, наприклад, що: «для вироблення світогляду письменника це були вирішальні часи» (пор. передмову до збірки статей М. Возняка «Нариси про світогляд Івана Франка», стор. 3); що І. Франко, «вивчаючи твори наукового соціалізму і популяризуючи їх на Україні», «у своїй ідейній еволюції дуже близько підійшов до марксизму» (пор. О. Г. Білоус «Світогляд Івана Франка», стор. 3), і що «В перетворенні капіталістичної дійсності на соціалістичну І. Франко відстоював шлях революційного насильства над буржуазією» (пор. М. Климаць «Світогляд Івана Франка», стор. 255). Категоричним запереченням цих та багатьох подібних висновків можуть бути не тільки статті І. Франка з пізніших десятиріч його діяльності, але й навіть факти з раннього періоду його діяльності, вирізняваного радянськими франкознавцями.

Іван Франко був людиною живою, із широким діяпазоном громадських і політичних, літературних і наукових зацікавлень. Факт, що Франко «ще до першого арешту, тобто, 1876-1877 року... читав Маркса», як це підкреслює Є. П. Кирилук у монографії «Іван Франко» (стор. 14), ще не доводить Франкового «наближення до марксизму». Ніяким доказом про популяризацію і поширювання Іваном Франком ідей Маркса й Енгельса на Україні не може

правити й те, що І. Франко «думав дати переклад 24 розділу першого тому „Капіталу” Карла Маркса» і що частина чернетки цього перекладу збереглася в архіві Франка під ч. 429 (пор. М. Возняк, «Нариси...», стор. 173-174): цей уривок перекладу був опублікований М. Возняком щойно у львівській «Культурі» 1926 року (ч. 4-9). Те ж саме було і з «Енгельсом у перекладі І. Франка». Приписувана М. Возняком І. Франкові і передруковувана на першому місці в різних радянських виданнях праця Франка «Про соціалізм», видана в Ляйпцігу 1878 року, була написана І. Франком анонімно для польських робітників під назвою «Katechizm socjalistyczny». Вона була надрукована в зробленому М. Возняком українському перекладі знову ж таки аж 1926 року, десять літ після смерті Івана Франка, в збірнику п. н. «Іван Франко», що його видала «Книгоспілка». Складена в грудні 1881 року Іваном Франком разом з Болеславом Червенським «соціалістична програма» під назвою «Чого хоче „галицька робітнича громада”» була написана по-польськи для польського соціалістичного видання «Prasa». Український текст цієї програми теж залишився тільки в рукописі, збереженому в архіві І. Франка під ч. 222 (див. М. Возняк, «Нариси...», стор. 178-180), і був опублікований М. Возняком аж у грудні 1924 року в журналі «Культура» і згодом у збірці «Іван Франко» (в-во Книгоспілка, 1926). Усі ці факти доводять, що висновки радянських франкознавців про популяризацію і поширення І. Франком творів наукового соціалізму на Україні (пор. О. Г. Білоус, «Світогляд...», стор. 3) чи про Фран-

кову «ролю в пропаганді ідей марксизму» (пор. А. Пашук, «Деякі питання соціалізму», стор. 95) не відповідають дійсності.

Цілком незгідні з фактами твердження радянських франкознавців про позитивне ставлення Івана Франка до «наукового соціалізму» Маркса та Енгельса і до проголошеного ними шляху «революційного насильства над буржуазією». Проти цього роду «ідей» висловлювався І. Франко уже навіть у згаданих вище писаннях раннього періоду своєї діяльності. У пізніших статтях, що їх повні тексти передруковані в цьому нашому виданні без будь-яких змін і скорочень, Іван Франко не тільки подає критичну оцінку ідей і метод «соціал-демократичного» марксизму, але відкрито й виразно засуджує їх, обстоюючи водночас ідею правдивого, гуманного соціалізму — budouчого братерства людського.

Що розумів Іван Франко під словом «соціалізм», яким змістом наповнював він це поняття, — показують ґрунтовно і всесторонньо Франкові статті на тему антигуманних ідей Маркса й Енгельса, про тоталітарні тенденції їхнього «Комуністичного маніфесту» тощо. Ці статті написані й опубліковані І. Франком для широкої читацької громади в 1896-1907 роках. Погляди, викладені там, він обстоював і в пізніших своїх писаннях аж до самої смерті. Зміст цих статей, негативний у відношенні до марксівського «соціалізму», не дає можливості радянським редакторам і видавцям передруковувати їх у радянських виданнях. Тому вони їх із Франкової літературної, публіцистичної і наукової спадщини вилучають або відповідно препарують, викреслю-

ючи із них найсуттєвіші для світогляду Івана Франка частини, розділи й уступи.

Обов'язкова з цього погляду настанова режимної цензури у відношенні до творчої спадщини Івана Франка виявлена дуже характеристично в доборі і публікації в радянських виданнях Франкових статей на суспільно-політичні теми. Не беручи до уваги виданих у 20 роках цього сторіччя збірників стосовних праць Івана Франка, останнім часом, особливо у зв'язку із сторіччям з дня народження І. Франка, опубліковано три такі збірки: «Іван Франко. Публіцистика. Вибрані статті» (ДВХЛ, Київ, 1953, 155 + 5 стор.), «Іван Франко. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори» (ДВХЛ, Київ, 1956, 498 + 2 стор.) та ХІХ том видання «Іван Франко. Твори в двадцяти томах» (ДВХЛ, Київ, 1956, 802 + 2 стор.), до якого увійшли Франкові «Філософські, економічні та історичні статті».

В усіх трьох збірках Франкових статей і праць на суспільно-політичні теми вилучено з публікації цілий ряд статей або їх частин, важливих для вивчення Франкового світогляду. Перелік цих вилучених або оперованих статей Івана Франка ще більше показовий для злиднів радянського франкознавства, спричинених режимним тиском, ніж згадані вище праці радянських франкознавців про світогляд Івана Франка.

Ні в одному із трьох згаданих збірників суспільно-політичних статей Івана Франка не передруковано взагалі незвичайно важливої для висвітлення світогляду І. Франка і його ставлення до соціал-демократичних доктрин Маркса й Енгельса його

праці, що нею була рецензія на книжку Юліяна Бачинського «Ukraina irredenta» (Львів, 1895), надрукована під такою самою назвою у видаваному І. Франком журналі «Жите і Слово» (1895, том IV, стор. 471-483). Повний текст цієї статті був опублікований на еміграції у виданій у суспільно-політичній бібліотеці «Прологу» збірці документів і матеріалів до історії української політичної думки п. н. «Вивід прав України» (Нью-Йорк, 1964, стор. 115-138). Хто ознайомився з цією статтею, може ствердити, що причин поминення цієї Франкової рецензії в радянських виданнях треба шукати в її змісті.

У цій рецензії Іван Франко виступив уперше з гострою критикою «русько-українських соціал-демократів та „консеквентних” марксистів» і їх намагань «погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом, марксівський „матеріалістичний світогляд” з даними української історії». З їдкою іронією писав Іван Франко, що автор рецензованої книжки, Юліян Бачинський, «без ніякого майже застереження оперує соціал-демократичними термінами „буржуазія”, „пролетаріят”, так немов би ці соціальні типи в Галичині виступали так часто, як у Марксовім „Капіталі”. За приводом Енгельса та Кавцького, — каже Франко, — автор викладає „матеріалістичний світогляд”, в якому знаходяться готові форми для вияснення найскладніших явищ історичних: релігія — се витвір буржуазії, національність — се витвір буржуазії, національна держава — се витвір буржуазії і т. д. А все се залежить від форми продукції, є тільки її виразом. Бодай то мати такий делі-

катний світогляд! Кілька формулок — і чоловік кований на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложкою черпай. А що найцінніше, то се те, що при допомозі сього світогляду вся будучина відкрита перед тобою, мов на долоні. Приємно поговорити з таким чоловіком. Тільки не треба занадто запускатися з ним у історичні та статистичні дискусії...»

Зовсім не передруковують у радянських виданнях також і важливої для висвітлення суспільно-політичних поглядів Івана Франка статті «Соціалізм і соціал-демократизм», що була опублікована теж у видаваному ним журналі «Жите і Слово» (том VI, 1897, стор. 265-292). У цій доповіді Іван Франко висловлює, — на основі праць В. Черкезова й інших західноєвропейських дослідників розвитку соціалістичних ідей і соціалістичного руху, — ґрунтовну критику «наукового соціалізму» Маркса й Енгельса, показує ненауковість, а то й абсурдність самого поняття «науковий соціалізм» і заперечує такі уявні «відкриття» Маркса й Енгельса, як застосування ними діалектичної методи до соціологічних дослідів, виявлення т. зв. надвишки вартости, «закону» про концентрацію капіталу, як також їхні теорії про «матеріалістичну концепцію історії» та «всевладність держави».

Цитуючи виступи західноєвропейських публіцистів і посилаючися на опубліковані ним же в журналі «Жите і Слово» (1897, кн. 1, стор. 16-31 і 190-200) переклади статей Джорджа Бернарда Шоу і Белфорда Бекса про «Фабіянців і фабіанізм», Іван Франко закінчує свою статтю про «Соціалізм і со-

ціял-демократизм» висновком, що «такі удари для людей, прихильних соціалізму, йдуть тепер чимраз частіше, і нам здається се об'явом вельми корисним: правдивий соціалізм, ідея budouчого братерства людського може тільки виграти на тім, коли люди позбудуться ілюзій і хибних доктрин».

Згадуючи тільки коротко назву цього Франкового трактату, автори колективної статті про І. Франка в «Українській Радянській Енциклопедії» (том 15, стор. 356) пишуть, що Франко виявив у цій праці... «непослідовність і національну обмеженість». Справжню «діалектичну» еквілібристику виявила в короткій згадці про цю Франкову статтю М. Климаш («Світогляд Івана Франка», стор. 231), кажучи, що в ній «І. Франко визначав соціалізм як такий лад, що, знищуючи привілеї, поневолення і визиск, забезпечить одиницям і цілим народам якнайкращий розвиток», і не згадуючи ні словом, що Франко не прикладав цього визначення соціалізму до соціал-демократичної доктрини Маркса й Енгельса.

Дуже своєрідно повелися, без усякого сумніву під тиском режимної цензури, редактори радянського видання «Іван Франко. Твори в двадцяти томах» (К., 1950-1956) із передмовою до відомої збірки І. Франка «Мій Ізмарагд», що була видана 1897 року у Львові з датою 1898 року. Передруковуючи цю, датовану 15 листопада 1897 року, передмову в XI томі названого видання, окремо від текстів збірки, серед приміток (на сторінках 504-506), вони, без будь-якого пояснення, викреслили, зазначивши це викреслення тільки крапками, цілий передостанній уступ із категоричним засудженням марксистсь-

кої соціал-демократичної доктрини, що її уже тоді Іван Франко визначав, як «релігію, основувану на догмах ненависти і класової боротьби». Ця передмова була друкowana повністю в усіх виданнях і передруках Франкового «Мого Ізмарагду», і її не торкалася ні австрійська, ні російська за царату, ні навіть радянська цензура до 1930 року. Текст уступу цієї передмови, викресленого теперішньою радянською цензурою 1952 року, такий:

«Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що недовго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо!) формальну релігію, основувану на догмах ненависти та класової боротьби. Признаюся, я ніколи не належав до вірних тої релігії, і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого широлюдського соціалізму, опертого на етичним, широко гуманним вихованню мас народних, на поступі й загальним розповсюдженню освіти, науки, критики, людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі провідирів, не на бюрократичній регламентації всеї людської будучини, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої „світлої“ будучини».

Висловлені в цьому уступі передмови до «Мого Ізмарагду» із подивугідною передбачливістю думки Івана Франка, цілком однозвучні із його поглядами, що були викладені в опублікованій ним того ж 1897 року статті «Соціалізм і соціал-демократизм», зазнають рестрикцій не тільки з боку режимної цензури. Їх обминають, наче вогонь, також і радянські франкознавці у своїх біографіях І. Франка і

монографіях про нього. А коли й згадують це місце передмови, то в такий спосіб, що його можна визначити як свідому фальсифікацію. Показовий приклад цієї методи можуть становити зауваження П. Й. Колесника в «літературному портреті» п. н. «Іван Франко» (в-во «Дніпро», К., 1964, на стор. 81), що, мовляв, «у передмові до „Мого Ізмарагду“ чуються скарги поета на „жорстокі часи“, на «адептів клясової боротьби», що сіють між людьми ненависть, розбрат. До цих скарг слід підходити історично. То був виступ проти спекуляції марксистською ідеєю клясової боротьби з боку різних політиканів, які бачили в ній антигуманістичний, людоненависницький зміст». Крім того, що в наведеному нами дослівно уривку із Франкової передмови взагалі немає цитованих П. Колесником слів «адепти клясової боротьби», висловлені там Іваном Франком думки цілком протилежні до тих, що їх приписує йому П. Колесник. Антигуманістичний, людоненависницький зміст в «марксистській ідеї клясової боротьби» бачили не якісь там «різні політикани», але сам таки Іван Франко! Доказом цього може бути не тільки уступ Франкової передмови, викреслений радянськими цензорами (коли б було так, як пише П. Колесник, то його не треба було б взагалі викреслювати...), а й усі тогочасні Франкові писання на суспільно-політичні теми, що їх теж вилучають із публікації в радянських виданнях.

Не передруковують редактори і упорядники сьогоднішніх видань Франкових творів також і статті-рецензії І. Франка на книжку А. Фаресова «Народники и марксисты», видану в Петербурзі 1899 року,

надрукованої у редакціях Іваном Франком «Літературно-Науковому Вістнику» (Львів, 1899, кн. 6, стор. 186-188). Причин, чому викреслюють цю критичну працю із Франкової публіцистичної спадщини, треба шукати теж у її змісті: в цілком негативному ставленні Івана Франка до марксистських соціал-демократичних теорій і тенденцій. У цій статті, як і в попередніх і в пізніших, І. Франко писав про «догматичність тез» і «ніби наукову фразеологію» соціал-демократичних визнавачів і послідовників Маркса й Енгельса і стверджував, «що соціал-демократизм... являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура», «бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає їх від праці на рідному ґрунті».

І саме в цій статті Франко засуджував марксистську «безглузду й антигуманну доктрину» і марксистів за пропагований ними «конечний і єдиноспастительний (по Марксовому рецепту) процес пролетаризації селянських мас, котрі, мовляв, тільки тоді будуть дозрілі для поступу і для соціалізму, коли цілком щезнуть з лица землі яко самостійні господарі, а всі поробляться наймитами фабричними робітниками і пролетаріями...» Згадавши тільки назву цієї рецензії, автори статті про І. Франка в Українській Радянській Енциклопедії (т. XV, стор. 356) не змогли знову ж нічого більше сказати, як те, що Франко виявив у цій праці «непослідовність, національну обмеженість». Інші ра-

дянські франкознавці стараються здебільшого не згадувати цієї Франкової рецензії — так, наче б її не було взагалі.

Як і з передмовою до «Мого Ізмарагду», повелися радянські редактори і цензори також із статтею І. Франка «Поза межами можливого», що її він надрукував у львівському «Літературно-Науковому Віснику» (1900, кн. 10 за жовтень, стор. 1-9). У цій статті, повний текст якої поміщено у збірці «Вивід прав України» (в-во «Пролог», Нью-Йорк, 1964, стор. 139-153), Іван Франко виразно сформулював ідеал національної самостійности України, разом із тим відкидаючи рішуче марксистський економічний матеріалізм і фаталізм, «виплоджений матеріялістичним світоглядом». Передрукуюючи цю статтю І. Франка у виданні: «Іван Франко. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори» (Держ. в-во політ. літератури, К., 1956, 353-359 стор.), упорядники пропустили, зазначивши крапками, визначальну для змісту всієї статті кінцеву частину із таким висновком:

«Ідеал національної самостійности в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас покищо, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами і що тільки від нашої свідомости цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки. Виплоджений т. зв. матеріялістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні

Франко!

(соціяльні, а разом з тим і політичні) ідеали мусять бути досягнені самою іманентною силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля цього кивнути пальцем, чи ні, належить сьогодні до категорії таких самих забобонів, як віра у відьми, нечисте місце і фєральні дні».

Здійснюючи таку вівісекцію над живим тілом Франкової статті, що її до інших видань творів І. Франка, зокрема до 20-томного видання, взагалі не влучено, і викреслюючи з неї думки, суттєві для суспільно-політичних поглядів Івана Франка, режимні франкознавці відважилися подати в названому радянському виданні першу частину цієї статті тільки в супроводі дуже показового для радянської науки коментаря: «Думка І. Франка про те, що „... не маючи в душі цього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общєросійськєм морі”, є думкою хибною і показує націоналістичне (так! — Б. Кр.) збочення І. Франка у висвітленні змісту визвольного руху народів царської Росії».

Таким самим способом проведено радянськими цензорами та редакторами також операцію і над XI розділом відомої Франкової праці «Що таке поступ?», надрукованої найперше в коломийській газеті «Поступ» (ч. 2-26, 1903) і тоді ж випущеної окремим книжковим виданням (Коломия, 1903). В передуках цієї праці у XIX томі видання «Іван Франко. Твори в двадцяти томах» (К., 1956, стор. 155-194) і в книжці «Іван Франко. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори» (К., 1956, стор. 360-405) викреслено велику кінцеву частину XI розділу

— ту, що в ній Іван Франко піддав нищівній критиці ідеал комуністичної «держави Маркса й Енгельса», передбачивши вже тоді, що вона стане «величезною народною тюрмою»...

Жодного пояснення, чому пропущено вирішальні для з'ясування поглядів Івана Франка на соціалізм і марксизм уступі XI розділу Франкової праці «Що таке поступ», ні в одному із названих радянських видань не подано. В однім і другім виданні зазначено тільки в примітках, що стаття подається «із частковим скороченням» і підкреслено, що «в ряді питань Франко не піднісся до марксистської точки зору»...

До жодного з радянських видань Франкових праць і статей на суспільно-політичні теми цілком не увійшла відома критична праця І. Франка «До історії соціалістичного руху», що її він надрукував у «Літературно-Науковому Вістнику» (Львів, 1904, книжка 3, стор. 134-152). А вона ж становить один із найсуттєвіших і найважливіших документів для висвітлення світогляду Івана Франка, його суспільно-політичних поглядів, зокрема його думок про марксизм, якому і в цій праці Франко протиставляє концепцію щирого гуманного соціалізму.

На основі праць західних істориків соціалістичного руху, зокрема В. Коншtedта і В. Черкезова, І. Франко дає у цій праці ґрунтовну аналізу «Комуністичного маніфесту» 1848 року, написаного Марксом й Енгельсом, і доводить, що основні думки і висновки цього маніфесту були запозиченням, а подекуди й плягіятом написаного раніше, ніж Марксів й Енгельсів, маніфесту французького фур'єрис-

та Віктора Консідерана. Той твір був опублікований під назвою «Принципи соціалізму. Маніфест демократії XIX сторіччя» у Парижі 1843 року. Стверджуючи дослівно у своїй праці, що «автори „Комуністичного маніфесту” повними пригорщами черпали з маніфесту Консідерана», Іван Франко заявляє, що «добре буде, коли буде розбита легенда про їх (Маркса й Енгельса — Б. Кр.) месіянство і непомилність, про те, що вони майже з нічого сотворили „науковий соціалізм” і дали в своїх писаннях нову об'яву, нове євангеліє робучому народові всього світу».

Торкаючись програмових позицій Маркса й Енгельса, встановлених у «Комуністичному маніфесті», І. Франко каже, що «оброблена ними програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в життя міг би статися великою загальною гальною в розвою або джерелом нових революцій».

Написаний І. Франком з таким спрямуванням і з такими висновками розгляд історії початків соціалізму вказує не тільки на причину вилучення цієї праці І. Франка з публікації в радянських виданнях, але також з'ясовує, чому радянські франкознавці, згадуючи цю працю, вдаються в таку еквілібристику, що від неї стає недобре усім, хто хоч трохи ознайомиться з життям і творчістю Івана Франка. Так, наприклад, автори передмови до збірника «Вибраних суспільно-політичних і філософських творів» Івана Франка (К., 1956), цитуючи на 5 сторінці вирвану із згаданої Франкової праці позитивну думку про те, що «Комуністичний маніфест»

Маркса й Енгельса «... відразу поставив справу на твердий науковий ґрунт, показав соціалістичний лад не як якийсь неосяжний ідеал, а як неминучу дійову конечність, як неохибний вплив непоборного розвою», промовчують факт, що ціла Франкова праця «До історії соціалістичного руху» спрямована на заперечення оригінальності «Комуністичного маніфесту» і цілком критична щодо «законів» і «принципів», викладених Марксом й Енгельсом у цьому маніфесті.

До ще більш дивовижних висновків доходить у своїй праці «Світогляд Івана Франка» (К., 1956) радянський франкознавець Олександр Г. Білоус. Не маючи змоги сказати всю правду про справжній зміст Франкової праці «До історії соціалістичного руху», О. Г. Білоус пише дослівно таке: «Викладаючи своє розуміння „Маніфесту комуністичної партії“ К. Маркса і Ф. Енгельса (до речі: ніде — на всіх 19 сторінках — своєї праці І. Франко не вживає такої назви, він пише тільки про «Комуністичний маніфест»! — Б. Кр.) з глибоким співчуттям його ідеям і повагою до його творців, І. Франко раптом (?! — Б. Кр.) порівнює цей документ наукового соціалізму (Франко в усій своїй праці бере визначення «науковий» в лапки — Б. Кр.) з маніфестом Консідерана і висловлюється навіть дещо (?! — Б. Кр.) на користь Консідерана. Виникає думка про те, що такого роду рядки внесли в текст статті безцеремонні редактори „Літературно-наукового вісника“, у боротьбі з якими він, звичайно „...не раз мав перемоги, та часто й падав ворогам під ноги“».

Якщо іти за цією справді таки ревелаяційною «думкою» прозорливого О. Г. Білоуса, то послідовно треба було б зарахувати в ряд «безцеремонних редакторів» «ЛНВ» самого ж таки І. Франка, який був першим в редакційній колегії «ЛНВ», до якої з початку 1904 року входили ще тільки: Володимир Гнатюк, що його Українська Радянська Енциклопедія визначає як науковця «демократичного напрямку, послідовника І. Франка», і проф. Михайло Грушевський, який зовсім не втручався в справи редакції. Надрукований у нашій збірці повний текст цієї праці І. Франка показує, що вона вся базована на доказах і висновках Консідерана, і до того не на користь «Комуністичного маніфесту»...

Нелегку проблему мали радянські франкознавці також і з працею Івана Франка п. н. «Соціяльна акція, соціяльне питання і соціялізм», що була надрукована того ж 1904 року в «Літературно-Науковому Вістнику» (книжка 10, стор. 1-23), з підзаголовком «Уваги над пастирським посланієм митроп. А. Шептицького „О квестії соціяльній“». У цій статті Іван Франко подав ґрунтовний розгляд послання митрополита Андрея Шептицького, опублікованого 1904 року, себто на четвертий рік його перебування на становищі львівського архієпископа і галицького митрополита, висловлюючи не тільки критичні зауваження про неповне і не цілком вірне розуміння митр. Андреем Шептицьким соціяльного питання й ідей соціялізму, але й даючи дуже позитивну оцінку цього виступу на тлі тогочасних суспільно-політичних обставин. Приймаючи з визнанням «новаторство» і «живе дихання» митрополитичого

послання, Іван Франко в кількох місцях своєї статті визнавав за митр. Андреем Шептицьким рацію, хвалив добрі літературні і речеві прикмети його послання, підтверджував справедливість і вірність висловлених у цьому посланні окремих думок і поглядів.

Передрукувати статтю Івана Франка з таким позитивним ставленням до митрополита Андрея Шептицького означало б заперечувати все те, що пишуть про нього радянські публіцисти у своїх паस्कвілях і памфлетах, називаючи його... «катом українського народу». Поставлені перед таким вибором радянські упорядники й редактори усіх трьох названих збірників Франкових писань на суспільно-політичні теми, вдалися до випробуваного ще царськими цензорами й видавцями і пізнішими радянськими затискувачами вільної думки і слова способу — викреслювання чи ампутації такого чи іншого невігідного твору. Ампутовано статтю І. Франка про «соціяльну акцію, соціяльне питання і соціялізм» дуже простим способом: пропущено цілий перший розділ статті, в якому І. Франко висловлює визнання митроп. А. Шептицькому за його виступ і підкреслює «трафність життєвих спостережень і трафність оцінки життєвих фактів» у нього і його «гарячу прихильність до людей взагалі і особливо до простого люду»; також викреслено цілком третій заключний розділ статті, в якому Франко викладає своє розуміння соціялізму і таких питань, як особиста свобода, приватна власність, рівність між людьми і становище родини в суспільному житті.

Надруковано в усіх трьох збірниках суспільно-політичних писань І. Франка, виданих у 1953-56 рр., тільки другий розділ цієї статті, в якому Франк слушно і справедливо в основному критикував погляди митроп. А. Шептицького на соціальні питання. У примітках до уривка цієї статті, надрукованих в усіх трьох названих збірниках Франкових писань без ніяких змін, подано тільки, що передруковується ця стаття І. Франка «з деяким скороченням» і що «приводом до написання статті були антисоціалістичні проповіді (?! — Б. Кр.) вірного слуги Ватикану митрополита А. Шептицького, який пізніше в період Вітчизняної війни, виконував роль прислужника німецьких фашистів і ката українського народу...»

Крім названих досі статей і праць Івана Франка на суспільно-політичні теми, надрукованих у 1896-1904 роках, перу його належить також стаття під назвою «Огляд української літератури за 1906 рік», надрукована в київській «Раді», ч. 12 від 16 січня 1907, що в ній Франко присвячує багато місця критиці українського марксистського журналу «Вільна Україна». Не маючи можливості в еміграційних умовах, при відсутності більших українських бібліотек і архівів, роздобути комплект цієї київської щоденної газети, в якій був надрукований Франків огляд, і внести його повністю до нашої збірки писань І. Франка, ми наведемо тут, для повнішого висвітлення світогляду І. Франка і його суспільно-політичних поглядів, деякі цитати із того огляду, основні частини якого передрукував В. Дорошенко в «Літературно-Науковому Збірнику» ч. 3, Корю-

ген-Кіль, 1948, стор. 11-20, під назвою «Одна з легенд українського письменства. (Чи Іван Франко був сівачем комунізму на нашому ґрунті чи його ворогом!)».

Критикуючи окремі статті й матеріяли, що були надруковані у «Вільній Україні», зокрема соціал-демократичні погляди її редакторів і співробітників на капіталізм, класову боротьбу і національну справу, Іван Франко закінчує свій критичний огляд такими словами:

«Мені здається, що до видання „Вільної України” українські соціал-демократи приступили непідготовані і не дібравши відповідних сил до цієї спеціальної праці. Є ще одна, глибока хиба, що була джерелом їх хитання в самих основних поглядах, — вони не уявили собі гаразд свого національного характеру, не відчули того, що вони наперед українці, а потім соціал-демократи; трактували це українство, як формальну концесію, а не як натуральний вислів своєї душі, і тому і не зуміли в свою публіцистику вложити душі та захопити нею ширші маси читачів. Це ще одна наука, що і в таких інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краю виростати тільки з виразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестають бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю».

Додавати щонебудь до цих думок, що можуть правити за суспільно-політичне кредо автора, за імператив проголошеного Іваном Франком щирого і людського соціалізму, немає потреби. Вони

виразні й категоричні. Немає також конечности дошукуватися й тут причини, чому також і цієї Франкової статті, до того ж з такими думками, в радянських виданнях не передруковують, не цитують, не згадують...

Передруковуючи на сторінках нашої збірки повністю, без ніяких скорочень і змін тексту, важливіші із згаданих тут суспільно-політичних статей і праць Івана Франка, ми доповнюємо їх ще двома його статтями з 1905-06 років, не зв'язаними безпосередньо з питаннями соціалізму і марксизму, але дуже важливими і для висвітлення формування та розвитку світогляду Івана Франка і його ролі в історії соціалістичного руху в Західній Україні протягом трьох останніх десятиріч XIX ст., себто і в ранній період його діяльності.

Перша з цих статей під назвою: «Михайло Павлик. Замість ювілейної сильветки», була надрукована у львівському «Літературно-Науковому Віснику», 1905, кн. 3, стор. 160-186. Написана «для усталення фактичної правди» про діяльність М. Павлика, ця стаття становить водночас багатюще джерело даних і фактів, важливих і вирішальних також для біографії і формування світогляду самого І. Франка і для висвітлення його соціалістичної активності в період співпраці з Павликом. Не зважаючи на авторитетність і справжню джерельність цієї статті, в жодному із радянських видань Франкових творів її досі не передруковано. Щобільше, не згадують про неї взагалі і в радянських працях про самого М. Павлика і передмовах до видань його творів.

Для повноти передрукована в цій збірці також і друга Франкова стаття на подібну тему: його розвідка «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова». Надрукована вперше у львівському «Літературно-Науковому Вістнику», 1906, кн. 8, стор. 226-240, ця Франкова праця є однією з найбільш авторитетних студій про світогляд і суспільно-політичну діяльність видатного українського політичного, наукового і літературного діяча Михайла Драгоманова (1841-1895) і зокрема про його соціалізм. Водночас вона незвичайно важлива для розвитку світогляду І. Франка, який протягом кількох десятиріч був у дуже живих і активних взаєминах з М. Драгомановим. У радянських виданнях і ця Франкова розвідка відсутня, а якщо й згадується, то цілком відірвано від її основної теми — поглядів М. Драгоманова та І. Франка на соціалізм і національну самостійність.

Зібрані тут і пропоновані читацькій громаді України та еміграції статті й дослідження Івана Франка про соціалізм і марксизм передруковано усі з першодруків повністю, без будь-яких змін, пропусків чи доповнень, як також без жодних коментарів, тільки з необхідними поясненнями та з усучасненням правопису. Упорядник і видавці мали на меті подати зібрані тут матеріяли згідно із волею автора — так, як він їх оприлюднював колись за свого життя, на вершинах творчої снаги і росту, щоб читачі могли самі безпосередньо ознайомитися з думками і поглядами того, що його називають Великим Каменярем, а то й Мойсеєм українського народу.

Виходить ця збірка на 50-річчя з дня смерті Івана Франка. Якщо вона спричиниться до устійнення і поширення правди про ідею старого, щиролюдського соціалізму, пронаговану Іваном Франком, то її завдання буде здійснене. Було б дуже добре, кажучи словами І. Франка, якби ця наша збірка вплинула на скасування цензурних рестрикцій у відношенні до Франкової творчости в УРСР і до включення повного тексту зібраних тут статей і праць Івана Франка в заплановане Академією Наук УРСР 50-томове видання його творів.

БОГДАН КРАВЦІВ

У збірці дотримано правопису, виробленого Державною Правописною Комісією, затвердженого Наркомом Освіти 6 вересня 1928 р. та прийнятого Всеукраїнською Академією Наук в березні 1929 р.

Примітки Івана Франка до статей позначені ініціалами І. Ф. Всі інші примітки і пояснення належать упорядникові збірки. Деякі чужі або мало-вживані слова пояснено в тексті в дужках.

СОЦІЯЛІЗМ І СОЦІЯЛ-ДЕМОКРАТИЗМ

Соціалізм — велике культурне придбання новіших часів. Хоча його провідні думки, можна сказати, такі ж давні, як людське думання над суспільним устроєм взагалі, то тільки в найновіших часах засоби інтелігенції людської і розмір опанування сил природи змоглися до того ступеня, що люди могли поважно подумати про те, щоб самим узятися свідомо за впорядкування свого суспільного стану і щоб той суспільний стан відповідав найвищим ідеалам справедливості і братерства. Кричуча нерівність між людьми, визискування і неволення одних другими, все те чимраз більше обурює і ворушить уже не рідкі одиниці (пригадаємо, як несміло і які рідкі одиниці колись виступали проти палення чарівниць та проти тортур в судовім поступованню!), але цілі маси інтелігенції; явних і цинічних оборонців нерівности та визискування робиться чимраз менше. Все те вказує на непересічний факт, що ідеальний напрям розростається чимраз ширше в масах, підноситься чимраз вище в найкращих одиницях, що є, як і завжди були, дороговказами на шляху поступу. Пристрасне, безоглядне шукання правди зробилося окликом (кличем — Б. К.) науки, замість стросення заокруглених та пустих систем; шукання правди, безпосередности виразу зробилося окликом новочасної штуки. Стара Протагорова думка: «антропос метрон

пантон» (чоловік є мірою всього), висміяна ідеалістами, зробилася підвалиною новочасної цивілізації. Чоловік перестав шукати знання поза обсягом своїх змислів загострених критикою та всякими корективами, опертими на многовіковим досвіді, перестав шукати собі мети поза границями свого земного життя, зробився скромніший у всіх претенсіях, та зате в тих нібито затіснених границях свого буття знайшов безмірно широке поле для взаємної любови, праці для добра загалу, дбання про пошту і досконалення нових поколінь. Із отсего новочасного змагання вплив і соціалізм, т. є. думка про таку зміну суспільних порядків, яка б, зносячи всякі привілеї, всяке поневолення і всякий визиск, дозволяла одиницям і цілим народам якнайкраще розвиватися. Ся думка знайшла собі в початку нашого віку блискучих представників в особах Роберта Оуена, Сен-Сімона, Фур'є і багато інших діячів та писателів. Вона породила великі і дуже важні в своїх наслідках спілкові рухи в Англії, Франції, Америці і інших краях (згадаємо тільки англійські Trade-Unions, французьку революцію 1848 і комуни 1871 року, робітницькі страйки і т. д.), виплодила обширну наукову і популярну літературу, що становить може один із найхарактерніших проявів духового життя XIX віку.

Розвій соціалістичних думок і змагань в різних освічених краях був не однаковий. В Англії зроблено найбільше практичних реформ для освіти й економічного піддвиження робучого люду; у Франції боротьба соціалістів оберталася головно проти державної централізації і бюрократичної всевлад-

ности. Для інших, східноєвропейських країв, в тім числі і для нас, оті рухи були заслонені тим рухом, що піднявся в Німеччині на основі теоретичних праць Маркса й Енгельса, агітаційної діяльності Ляссалля, Лібкнехта, Бебеля і д., і називає себе соціально-демократичним. Сама та назва неясна, бо соціально-демократичний рух ще не конче мусить бути соціалістичним, а може бути змаганням до зміни суспільного ладу в якимсь неозначенім ближче демократичнім напрямі. Правда, рух сей уважає себе соціалістичним і в останніх часах навіть присвоює собі характер одинокого *par excellence* соціалістичного руху; та в теоретичних основах і в самій тактиці сего руху є дещо таке, що з різних боків викликає поважну критику і то не тільки з боку людей із ворожих експлуататорських таборів, але також з боку щирих соціалістів.

В статтях зведених під титулом «Фабіянці і фабіанізм» ми мали нагоду показати деякі заміти англійських соціалістів проти соціал-демократичних доктрин. Тепер хочемо познайомити наших читачів з далеко гострішими закидами, які підносяться з боку французьких соціалістів-федералістів, прозваних в останніх роках анархістами, хоч ся назва остільки невідповідна, що викликає асоціацію ідей не конче тісно зв'язаних одні з одними. Бо, напр., який є конечний зв'язок між поняттям соціаліста-федераліста, такого Елізе Реклю або Драгоманова, і анархістів бомбокидателів, такого Ваяна, Равашоля або Казеріо.

В усякім разі нашим читачам буде цікаво познайомитися з замітами, які з того боку підносяться

проти соціал-демократії. Рух соціально-федералістичний не віднині бореться з соціал-демократичним; навпаки, він давніший від соціал-демократичного і становить продовження старого французького соціалізму Сен-Сімона і Фур'є з додатком ідей Прудона та Бакуніна. Обидва ті рухи зразу ішли рука в руку і знайшли собі спільний вираз в «Міжнародній Робітничій Асоціації», та в році 1872 на конгресі в Гей виключено федералістів із Асоціації, по чім і сама Асоціація швидко впала. В меншій розмірі те саме повторилося й на торішнім конгресі у Лондоні, де виключено з конгресу всіх тих соціалістів, «що не признають парламентарної боротьби», на ділі ж знов таки федералістів голляндських, французьких та російських.

Ми не хочемо вдаватися в історію і подробиці тої боротьби, в значній частині особистої; вона становить сумну картку в історії сучасного соціалістичного руху. Нам цікаво тільки пізнати ті критичні уваги, які підносять соціалісти-федералісти проти наукових основ соціал-демократії. Ті уваги зібрано добре в брошурі В. Черкезова (W. Tcherkesoff, Pages d'histoire socialiste. I. Doctrines et actes de la social-démocratie. Paris, 1896). Брошура написана гострим полемічним тоном; не знаємо, чи її автор тотожний з тим Черкезовим, що в р. 1881 написав забутий тепер пашквіль на покійного Драгоманова. Та про те все наукові докази і цифри зведені в отсій брошурі видаються нам гідними пильної уваги всякого соціаліста, навіть лишаючи на боці все те, що автор приводить про тактику соціал-демократів і їх про-

водирів і до того може з часом будемо мати нагоду повернути.

Звісна річ, — пише Черкезов, — що від 1839 до 1848 р. йшов у Франції широкий рух революційний з тенденцією виразно соціалістичною. Публікації, писані в тім дусі, розходилися по всім краю. Прудон, П'єр Леру, В. Консідеран, Жорж Санд, Огюст Конт, Ляменне, Барбе, Блянкі і Люї Блян голосили соціалістичні погляди, іноді відмінні одні від одних, та щиро вітані робітницькою верствою. Особливо популярний був Люї Блян. За його проект Організації праці народ тріюмфально носив його на руках яко члена провізоричного правительства, вибраного дня 24 лютого 1848 р. В своїм журналі «Revue du Progrès», основанім 1839 р., Люї Блян розпочав публікацію своєї системи державного соціалізму, вчення зовсім нового в тім часі. Він голосив, що тільки демократична держава може розв'язати соціяльне питання, що народ поперед усього повинен здобути власть політичну, взяти в свої власні руки законодавчу силу, але політична боротьба мусить стояти на другім місці супроти економічної і соціяльної емансипації народа. Се останнє — то мета; теперше, то тільки шлях, що веде до мети. Раз здобувши власть державну, треба знести всякі привілеї, всяку капіталістичну організацію соціяльну, а замість них здвигнути організацію національних робітень та безплатний кредит для автономних організацій. Коли робітні підуть в рух і «кредит для бідних» станеться ділом практики, держава не буде мати права вміщуватися в са-

мостійне життя асоціацій, котрі повинні організуватися на комуністичній основі під покликом: Від усякого вимагається в міру його спосібности, всякому дається в міру його потреб. (De chacun selon ses capacités, à chacun selon ses besoins). Отсе в кількох словах Люї Блянове вчення.

Кілька місяців перед революцією 24 лютого 1848 німецька комуністична Ліга опублікувала знаменитий «Комуністичний маніфест», зредагований Марксом і Енгельсом. Для осягнення задуманої мети захвалювано там народові ось які практичні способи:

1. Вивласнення землі і забрання ренти на користь держави.

2. Грубий прогресивний податок доходовий.

3. Скасування права спадкоємства.

4. Конфіскація маєтків усіх емігрантів і бунтівників.

5. Скуплення всього кредиту в руках правительства через заснування одного банку і через заведення виключного монополю.

6. Скуплення средств комунікаційних в руках держави.

7. Збільшення числа державних фабрик і приладів до праці; управа і поліпшування ґрунту після одного загального пляну.

8. Праця обов'язкова для всіх; організація армії праці, особливо для рільництва.

Отсею програмою Маркс і Енгельс розпочали свою пропаганду соціалістичну і революційну. Нехай судять безсторонні люди, у кого скорше постав-

лено гуманітарні та суспільні ідеї: чи у Люї Бляна з його покликом: від кожного жадати в міру його спосібности, а кожному дати в міру його потреби, чи у Маркса і Енгельса з їх «виключним монополем», з «управою землі після одного загального пляну» і з «організацією армії праці, особливо для рільництва».

Соціал-демократи дуже багато говорять про свій «науковий соціалізм», немов би був надто ще якийсь соціалізм неуків — таких неуків як Сен-Сімон, Оуен, Прудон і Чернишевський. На лихо слово «науковий» дає привід до непорозуміння; власне оборонці кривдячої капіталістичної організації раз-у-раз мають на устах слово «наука»; з другого боку, в Німеччині цілий ряд невинних реформаторів, патентованих майстрів до наводження дрімоти на суспільність, дав себе знати під назвою соціалістів з катедри, Katheder-Socialisten. Треба було конечно відрізнити себе від тих офіційальних учених, і ось серед соціал-демократів почала творитися легенда про якусь науку для них, виключно для них, і оперту на соціальних відкриттях, зроблених основниками соціал-демократії. Замість сказати попросту, що величезній розвій духової культури змушує нас довершити радикальну зміну в організації капіталістичній і державній і що вся чисто наука, досліди всіх незалежних людей осуджують індивідуальний спосіб продукції і консумції, вони забажали приписати собі заслугу якоїсь спеціальної науки: науки соціал-демократичної. Погляньмо, наскільки та їх наука має характер дійсної науки.

Коли прислухатися до слів офіційальних «мисли-

телів» і публіцистів соц-демок. партії, то почуємо ось таке:

«Закони капіталістичної продукції, відкриті Марксом, так само постійні, як закони руху в соняшній системі, відкриті Ньютоном і Кеплером» (життєпис Енгельса, *Neue Zeit*, IX, ч. 8). «Марксові, — мовить Енгельс, — завдячуємо два великі відкриття, а то 1) відслонення капіталістичної продукції через вияснення робучої надвишки (*Mehrwert*) і 2) матеріялістичне розуміння історії (*Engels, Entwicklung des wissenschaftlichen Socialismus*). «В році 1845 задумали ми (Маркс і Енгельс) взятися до дослідів, конечних для виробу матеріялістичного розуміння історії, в і д к р и т о г о М а р к с о м» (*Engels, L. Feuerbach, Vorrede*). Полемізуючи з Дюрінгом, Енгельс пише: «Коли Дюрінг хоче сказати, що всяка економічна система в наших часах... є здобутком клясової боротьби, пригніту... в таким разі він повторює правду, що сталася утертою від часу появи „Комуністичного Маніфесту“, зрадагованого Марксом і Енгельсом».

Оповідуючи історію еволюції своєї молодости, Енгельс говорить наївно: «Цікава річ, що ми не були одинокі, відкриваючи матеріялістичну діалектику. Робітник Йосиф Діцген зробив те саме відкриття» (*Engels, L. Feuerbach*). Ще дальше йдуть ученики сих обох майстрів. Вони твердять, буцим то ті майстри були перші, що приложили діалектичний метод до дослідів і студій історичних, економічних і соціологічних і завдяки тому методові віднайшли закон капіталістичної концентрації. Вони врешті сотворили партію соціялістичну, найреволюційнішу

з усіх, про які знає історія (гл. життєпис Енгельса в „Neue Zeit“).

Нехай і так, що Маркс і Енгельс відкрили віковічні закони суспільного життя. Невже ніхто перед ними навіть не підозрівав існування тих законів? Ніхто, — відповідають соціал-демократи.

«Німеччина, — пише Бебель, — обняла роль провідника в величезній боротьбі будучини. Вона навіть призначена для сеї ролі своїм розвоєм і своїм географічним положенням. Се не був простий випадок, що німці відкрили динаміку розвою сучасної суспільності і поклали наукові основи для соціалізму. Поміж німцями перше місце належить Марксові й Енгельсові; по них іде Ляссаль, як організатор робітницької верстви» (А. Bebel, Die Frau, закінчення).

Сі дивоглядні слова, такі характерно соціал-демократичні через своє самохвальство, показують на решті, на чім основували Маркс і Енгельс свою претенсію до всесвітньої диктатури: Німеччина, то голова всієї людськості, обидва вони — найвищі світила свого краю, значить, найвищі світила понад усю нетямучу людськість.

Тільки, чи правда ж сему, що ніхто на світі не знав ані про діалектичний метод, ані про тайну надвишки вартости? Чи Віко, Вольней й енциклопедисти, Огюстен Террі, Бокль, О. Блянкі, Кетле і много других так таки нічогісінько не знали про вплив економічних чинників на історію людськості? Чи Т. Роджерс не писав своєї великої праці: «Шістсот літ праці і плати», а провідні ідеї сеї праці чи ж не звів до купи в книзі: «Економічний

виклад історії»? Та перейдімо за порядком ті великі відкриття, які, по словам соціал-демократів, людськість завдячує Марксові й Енгельсові. Є їх загалом чотири, а власне:

1. Приложення діалектичного методу до дослідів соціологічних.

2. Відкриття надвишки вартости, про що перед ними не знала наука.

3. Матеріалістичне вияснення історії.

4. Закон концентрації капіталу, т. є. вивласнення великого числа дрібних капіталістів малим числом великих.

1. Діалектичний метод. Наука, ота велика наука природознавства зі своїми поглядами про еволюцію, трансформізм і моністичний матеріалізм посталала і розвинулася по індуктивному методу і всі великі робітники на полі науки відкидали діалектичний метод, а то й виразно осуджували його. Прошу соціал-демократів назвати мені хоч одного вченого в нашій віці, котрий би послугувався діалектичним методом у наукових дослідях, хіба що се був який німецький метафізик. Чи Лямарк, Жоффрау Сент-Ілер, Ласаль, Дарвін, Геккель, Гельмгольц, Гекслі і др. випрацювали великий еволюційний світогляд при помочі діалектичного методу? Чи Кетле, Джон Стюарт Міль, Морган, Бокль, Мен, Тайлор, Спенсер, Гюйо і Бен довершили своїх висновків у соціології, логіці, етиці і сучасній філософії інакше як тільки індуктивним методом? Хто хоч трохи знає історію розвою сучасної науки, мусить знати, що всі великі вчені відкидали діалектичний метод.

«Діалектичний метод генералізації, вживаний філософами метафізиками, — мовить професор В. Вундт*) — на яким вони опирали неохибність свого вчення, видається нам штучною і міцною шкаралущею, що калічить усяку ідею». Так само й Гете не любив діалектичного методу, справедливо зазначаючи (E s k e r m a n n, Gespräche mit Goethe. Theil III), що сим методом однаково легко доказати і про і contra (і за і проти) всякої речі. Він розумів, що для досліду правди є тільки один метод — індуктивний.

В додатку сей метод розумовання зовсім не новий. Сам Енгельс говорить, що Декарт і Спіноза, Руссо і Дідро, а з сучаних йому Гегель і Фур'є послуговувались сим методом на подив добре. Всі ті філософи, а особливо останній, працювали над дослідями на полі суспільної філософії і соціалізму. Як же воно дійшло до того, що Маркс, Енгельс і німецький робітник Діцген мусять наново відкривати сей метод?

2. Надвишка вартости. Узброєні отим методом, відкиненням наукою, ті ученики реакційної і метафізичної школи Гегеля**) відкрили надвишку вартости. Що се таке «надвишка вартости»?

*) W. W u n d t, Über das Verhältnis der Philosophie unseres Jahrhunderts zum Leben. Akademische Festrede. Leipzig, 1889. — I. Ф.

**) В цитованій уже промові Вундт мовить про нього: «Гегель, се правдивий філософ Реставрації. Він пройнятий тим переконанням, що осібник мусить служити державі, піддаючися бе-

«Маркс виказав нам, — мовить Енгельс, — що основною формою капіталістичної продукції і визиску робітника є присвоєння незаплаченої праці. Се значить, що робітник дістає за свою працю менше, ніж дістає його наємець, продаючи його виріб». Погляньмо ж, чи се правда, що соціялісти і вся суспільна економія аж до появи Марксового «Капіталу» 1867 р. не знали, що багатство капіталістів пливе з незаплаченої робітницької праці?

Ще в минулім віці знаходимо дуже докладні дефініції тої частини зарібку, яка лишиться понад плату робітника і йде до кишені його наємця. «Фізіократи, — пише Г. Дені (H. Denis, Histoire des systemes socialistes, «Історія соціялістичних систем») — дуже виразно означували ту частину зарібку, яку ховав собі наємець, властитель і всякі визискувачі. Вони називали її за Адамом Смітом, «чистий продукт» (produit net). І А. Сміт, сей великий основник суспільної економії, показує без порівняння краще від Маркса, що всяке багатство є витвором праці, і з погляду морального він ніколи не похваляє того, щоб властивий продуцент був отак позбавлюваний свого чистого продукту.

В початку нашого віку С. де Сімонді в своїй знаменитій праці „Nouveaux Principes d'économie politique“ («Нові принципи політичної економії») виказав, що коли відшибнути кошти продукції від ціни продажу продукту, лишається надвишка, що

зоглядно одній найвищій волі. В абсолютній формі він величає бюрократичний конституціоналізм». — І. Ф.

йде до кишені капіталіста. Сісмонді називає сю надвишку праці surplus value, що переклавши на німецьке дістанемо Марксів Mehrwerth. Книга Сісмонді вийшла в світ 1819 р., т. є на рік швидше, ніж уродився Енгельс. Сісмонді, хоч чоловік вельми поступових і ліберальних поглядів, не був соціаліст, а його дефініція надвишкової вартости являється у нього як здобуток простого наукового дослідю.

Та наскільки ж вище було розуміння надвишкової вартости і правдивої причини вбожества народного у соціалістів, сучасних Сісмонді! А особливо у Роберта Овена і його приятеля Вільяма Томпсона! Соціал-демократи повторяють за Енгельсом, що Р. Овен був утопіст, щось ніби вітхнений візіонер. Се зовсім не правда. Вже у самого Томаса Мора, того клясичного утопіста й автора «Утопії», нема й крихти фантазії. Один із найзнатніших учених свого часу, близький друг Еразма Роттердамського, муж справді геніяльний, Т. Мор перший висказав, що в суспільності, опертій на визиску і на приватній власності, ледве п'ята частина людства робить пожиточну роботу, і що коли б люди зуміли зорганізуватися на основі солідарности, шість годин праці на день було б аж надто досить на те, щоб витворити добробут і достаток для всіх. Люди доброї віри здавна зрозуміли, що його книга є «першою пам'яткою сучасного соціалізму».

Ще меншим фантастом, коли се можливе, був основник соціалізму і руху робітницького в нашій віці, Роберт Овен (1771-1858). Він перший зрозумів

і виказав, що коли людське знання є здобутком
вражінь зверхнього оточення на нерви і коли не-
ма ідей вроджених або згори вітхнених чоловікові,
то й характер чоловіка також мусить бути витво-
ром впливів оточення і суспільних умовин, серед
яких родиться і живе осібняк. «Значить, — твердив
він, — чоловік не є відповідальний, але суспільність
і зверхні умовини. Треба змінити теперішній суспільний
порядок, щоб влагодити терпіння людськості». І весь час свого довгого життя він працював над сею зміною економічних умовин. В своїм закладі в Нью-Ленарку він устроїв для робітників таке життя, яке ще й у наших днях можна би вважати щасливим. Він позаводив перші огородці*) для дітей, піддержав Белля і Лянкастера в перших починах їх діяльності. Він один із перших зрозумів донесність Фультонового**) парового судна і підпоміг сего винахідця. Він звернув увагу і розбудив співчуття у Рікардо, Бентама і многих других до неволі дітей і жінок у фабриках і викликав у р. 1802 закон про їх охорону, що був першим початком обширного законодавства на користь робітників. В р. 1815, коли в Англії робітники працювали по 14, 16 і 18 годин, він зорганізував «комітет для 10-годинної праці» і, приєднавши для нього людей великого серця, як Остлер, лорд Ешлі і інші, довів до того, що нарешті в р. 1847 ухвалено закон про 10-годинну працю. Такого закону ще й досі

*) Дитячі садки.

**) У Франка — Фольтонового.

не ухвалено в Німеччині, де так цвіте «Науковий соціалізм».

Атеїст, комуніст і федераліст, Р. Овен ширив думку, що сама суспільність повинна впорядкувати продукцію, консумцію і всестороннє виховання. Він оснував у р. 1836 «Спільку всіх верств і всіх народностей» — попередницю Інтернаціоналу, і на засіданнях тої спілки вперше почато уживати слова «соціалізм». Рівночасно, як спосіб для пропаганди, він організував спілки кооперативні і свобідні торгівлі заміні з бонами за працю. «Праця, — мовив він робітникам дня 5 грудня 1833, — є джерелом багатства, і вона буде лишатися в руках робітників, коли вони порозуміються в тій цілі». Він розвинув надлюдську діяльність, щоб довести до такого порозуміння, особливо в Союзах праці (Trade Unions). В р. 1833 він домагався «8-годинної праці на день і встановлення мінімальної плати». В тім самім році він зорганізував «Загальний зв'язок продуктивних верств», що за кілька неділь згромадив до себе звиш 500 000 членів, в тім числі сільських робітників і групи робітниць. Се дало йому змогу в р. 1834 утворити федерацію всіх родів заняття під назвою „Grand National Trade-Union“ (Велика народна спілка праці). Який могучий був сей рух, про се свідчить найновіший його історик Сідні Вебб: «Розмір тред-юніоністичного руху в рр. 1830-1834, наскільки знаємо про нього, був більший, ніж навіть у рр. 1877-75» *).

*) S. Webb, History of Trade-Unionism, 1894, p. 214. — І. Ф.

І сего організатора, чоловіка незрівняної скромності та посвячення для справи емансипації видічених, сей позитивний ум хочуть видати за фантаста — і хто? Люди, що називають себе соціялістами і повторяють кілька формул, кілька відрізаних жадань, малозначучих відривків із його широких соціялістичних концепцій, із його благодворної агітаторської діяльності!

Другий «утопіст», звісний Марксові «овеніст» В. Томпсон в своїй книзі „Social Science. Inquiry“*) (1824) розвиває в спосіб, гідний подиву, поняття надвишкової вартости (по англійськи surplus). Потвердивши думку, що «багатство є витвором праці робітника» (стор. 3-4), він запитує: «Чому ж то робітник не посідає в цілості і без ніякого ущербку всього продукту своєї праці? Тому, — відповідає автор, — що в формі „ренти“, „зиску“ і т. і. йому забрано надвишку вартости». Далі він запитує: Чи се грабівництво (spoliation) робітники прийняли добровільно, чи воно накинене їм силою? — і відповідає: «Брутальна сила завсіди вживалася на те, щоб видирати бідним здобуток їх праці; ціла історія потверджує нам сю правду; прикладами можна б заповнити тисячі сторінок... Коли прийняти, що се задержування одної частини продукту праці (надвишки) було доконуване без протесту збоку продуцентів, то в таким разі можна буде усправедливити задержування якоїнебудь іншої частини» (стор. 34-35). «Без уживання сили не міг би існувати ніякий монополъ» (стор. 106). «Доки буде тривати

*) «Соціяльна наука. Дослідження».

капіталізм, суспільність не вийде з патологічного стану» (стор. 449). А в своїй книзі «Праця і заплата» (1826) Томпсон вичисляє різні задумані реформи і мовить, що всі вони — паліятиви (півзасоби), включаючи сюди й асекурацію та пенсії для робітників; навіть тред-юніонізм по його думці не розв'язує суспільної загадки. Як приятель і ученик Овена він проголошує автономний комунізм. «Свобідна праця, безущербне користування здобутками своєї праці і добровільна обміна», — ось як формулює Томпсон свої погляди на стор. 253.

Відкрити в р. 1845 «надвишку вартости», так ясно виложеному Томпсоном ще в р. 1824, се не було так трудно, особливо коли Маркс знав Томпсонову книгу, котру цитує в своїм «Капіталі».

На закінчення мушу ще привести думку Прудона, з котрим Маркс і його вельми наукові ученики поводяться як з неуком і софістом. Тим гірше для Маркса, коли сей «неук» виказав в тім самім 1845 р. по-своєму досадно «надмірок» (*l'excedent*), тобто надвишку в продукції. В його книзі „*Contradictions économiques*“ читасмо:

В економічній науці, сказали ми за Адамом Смітом, панує погляд, що джерело всякої вартости є праця (стор. 86). «Після розуміння суспільної економії правило, що всяка праця мусить лишати надмірок, не є нічим іншим, як тільки усвяченням конституційного права, яке ми всі набули через революцію, а то права обкрадати свого ближнього» (стор. 91). І він викладає далі, що вся мудрість, усі ніби то закони капіталізму зводяться на три правила: 1. купувати силу

і зручність робітника понижче їх вартости, 2. купувати у продуцента його продукт за можливо найнижчу ціну і 3. відпродувати той самий продукт тому самому продуцентові за якнайвищу ціну. І народ з давен-давна зрозумів отсю вдачу торгівлі та капіталізму, бо ще в старовину грецькі мудреці обібрали за патрона купецтву Меркурія, бога злодіїв.

3. Концентрація капіталу. Кожна історична доба, кожна політична партія мала свої ідеї, хибні, іноді шкідливі, що проте вони приймалися всіма, як щось таке, що розуміється само собою. Люди вельми розумні і талановиті підпадали впливові таких ідей, а ще більше підрядні уми, що привикли приймати чужі думки, не дуже вдаючися в оцінку їх вартости. А коли надто така фальшива ідея являлася в формі науковій і філософічній, то її злощасне панування тяглося через кілька поколінь.

І ми всі, соціялісти без різниці школи або фракцій, сліпо вірили донедавна в одну таку формулу, в один ніби закон. Маю тут на думці закон концентрації капіталу, зформульований Марксом і прийнятий усіми соціялістичними писателями та бесідниками. Зайдіть на публічні збори, візьміть до рук якебудь соціялістичне видання, — ви певно почуєте, або прочитаєте там, що по невідлучному закону капіталу цей капітал скуплюється в руках чим раз меншого числа капіталістів, що великі капітали постають коштом малих, що великий капітал росте через вивласнювання малих капіталів. Отся формула, дуже розповсюджена, є основою тактики

соціалістів державників. По ній розв'язка соціалістичного питання, яку великі основники сучасного соціалізму вважали цілковитим відродженням особняка і всієї суспільності з погляду економічного і морального, являється справою вельми простою і легкою. Не треба щоденної економічної боротьби між експлуататором і експлуатованим, не треба солідарності між людьми, не треба нічого такого! Досить буде, коли робітники будуть голосувати на послів, що називають себе соціалістами, коли число тих послів побільшиться так, що зробиться більшістю в парламенті, а тоді парламент задекретує колективізм чи там комунізм державний, і всі експлуататори спокійнісенько піддадуться ухвалі парламенту. Вони не посміють рватися навіть до найменшого супротивлення, бо їх число, по закону капіталістичної концентрації, зменшиться безконечно.

Яка гарна і вигідна перспектива! Подумайте! Без зусилля, без посвячень з нашого боку фатальний закон приготує для нас щасливу будучину. Се так приємно глядіти на труднощі важкої задачі крізь рожеве скло, особливо, коли у нас в душі усміхається глибоке переконання, що сама наука, сама сучасна філософія віщує нам неохибну перемогу. І справді сей ніби то закон у Марксовім викладі являється з усіма признаками абсолютної правди, основаної на сучасній науці і філософії.

«Капіталістичне присвоєння, подібне до способу капіталістичної продукції, становить першу неґацію приватної власности, що є рівноважником індивідуальної і незалежної праці. Та капіталістична про-

дукція сама виплоджує свою власну негацію в спосіб так само фатальний, з яким dokonуються переміни в природі. Се є негація негації*)... Вивласнення dokonується через діяльність зродженого (immanent) закону капіталістичної продукції, що йде до концентрації капіталів, а ся концентрація dokonується через вивласнення великого числа капіталістів малим числом. Один капіталіст пожирає много капіталістів. А в міру, як зменшується число багатирів капіталістичних, що захоплюють у свої руки і монополізують усі користі сеї доби соціальної еволюції, змагається (збільшується) також нужда (Marx, Das Kapital I.).

Еге ж, змагається нужда, та не між буржуазією, не серед дрібних капіталістів, а серед робітників та

*) Є се Гегелівська т. зв. тріяда — логічна форма, в якій він виображував собі розвій. В кожному розвою — після Гегеля і Маркса — є три ступні: 1) первісний стан — thesis, 2) негація сего первісного стану — antithesis, 3) негація сеї негації і поворот до первісного стану, тільки на вищий ступінь — synthesis. «Гегель узяв сей свій закон розвою, — мовить найновіший критик соціал-демократичних доктрин, д-р Г. Пасманік (Die Zeit, 1897, т. XI, ч. 141, стор. 163), — не з докладної обсервації появ дійсної природи, але з досліду законів логіки. Се ж звісний факт, що Гегель увесь свій вік мучився, підганяючи реальні явища під закони своєї діалектики і сам ніколи не міг задовольнитися здобутками своїх дуже хитроумних зусиль. Та в усякім разі ясно, що Гегелева діалектика і теорія еволюційна, яка тепер є основою природничих наук, се дві речі абсолютно різні. Природничі науки не приз-

продуцентів! Від видання «Капіталу» минуло 30 літ;*) відколи Маркс зформулював сей закон, що «мусить проявляти себе в спосіб такий же фатальний, з яким dokonуються переміни в природі», минуло 50 літ. Очевидно, що сей закон повинен би був проявити себе бодай якимнебудь економічним явищем. В тім часі продукція і обмін піднеслися в нечуваний спосіб, постали величезні приватні мастки, що числять на мільярди, розвинулися колосальні спілки. По Марксовому законі повинно би зменшитися число дрібних капіталістів, а що найменше їх число від 50 літ не повинно б зрости. Погляньмо ж, що мовить на се статистика Англії. Ограничюся на сей край, що славиться, як край капіталістичної продукції *par excellence*, тим більше, що й Маркс опер усі свої діалектичні спекуляції на аналізі економічного життя Англії, не зважаючи на решту світу.

нають ніякої троїстости, а також не признають, будцім то розвій іде шляхом неґацій і контрастів. А се власне дві характерні прикмети діалектики; коли їх відкинемо, паде ввесь будинок. А соціялісти утожсамлюють Герелеву діалектику, прийату в цілості Марксом і Енгельсом, з еволюцією в значенню природописнім. Конечним наслідком сего діалектичного способу задивлювання є фаталізм: усе прийде і мусить прийти в свій час; нічого не можна викликати, заки об'єктивний хід явищ до того не дійде. Особа не має в історії ніякого самостійного значення. Власне сей оптимістичний фаталізм — оптимістичний, бо в будучині бачить щастя всієї людськості, — є характерним признаком Марксівського розуміння історії» — І. Ф.

*) Стаття І. Франка друкована 1897 р.

Поперед усього кілька цифр про загальний зріст багатства. Від початку нашого віку національне багатство Англії зросло ось як:

	мільйонів франків			
	1812 р.	1840 р.	1860 р.	1888 р.
Доми	6 375	7 000	8 750	10 350
Залізниця	—	525	8 700	21 625
Фльота	375	575	1 100	3 350
Товари	1 250	1 550	4 750	8 600
Меблі, мистецькі				
вироби і т. ін.	3 250	9 250	14 500	20 300
Разом	11 250	18 900	37 800	64 225

Сі цифри показують нам дуже ясно правдивий початок поставання великих маєтків. Взавши на увагу загальну суму багатств без вартости домів, ми бачимо, що скромна сума 4 875 мільйонів франків з р. 1812 зростає в р. 1888 до 63 875 мільйонів, т. е. змогла ся (збільшилася) — в тринадцятеро.

Такий самий прогрес у зрості багатства бачимо і в інших цивілізованих країнах. Для Франції по таблицям Фурніє де Флея й Іва Гюйо відповідні цифри являються ось які:

	мільйонів франків			
	1824 р.	1840 р.	1873 р.	1888 р.
Доми	7 750	18 000	28 950	46 602
Залізниця	—	250	6 750	13 300
Фльота	175	175	300	325
Товари	475	575	3 000	3 875
Меблі, мистецькі				
вироби і т. ін.	6 375	9 000	16 875	21 300
Разом	14 775	28 000	55 875	85 402

Щоб пізнати спосіб, як розділені ті багатства серед суспільности, треба придивитися сумах податку від тестаментів, наслідств і спадків. В Англії, після урядових рапортів за рр. 1886-1889 було в тім часі:

Групи посідачів:	Число родин:	Власність однієї родини в грошах: фр.	Вартість усієї власности: мільй. фр.
Мільйонерів	700	21 750 000	16 225
Великих багачів	9 650	4 750 900	45 837
Багачів	141 250	662 500	93 579
Середніх	739 500	80 000	58 440
Незаможних	2 008 000	8 000	16 064
Бідних	3 916 000	—	—

Які ж повчальні ті цифри! 882 100 родин посідають звиш 214 мільярдів, 2 мільйони ледве 16 мільярдів, а майже 4 мільйони не мають ніякого постійного маєтку! Погляньмо, наскільки змінилися ті цифри від рр. 1845-1850, т. є. від часу, коли був сформульований Марксієв закон:

Роки:	Кожний померлий лишав пересічно власности у фр.:
1837-1840	2 325
1841-1850	2 475
1861-1870	4 000
1871-1880	5 250
1881-1885	6 775

Приймаючи річний приріст маєтку на 135 франків, ми доходимо до того, що в 1896 р. кожен підданий її британського Величества міг би розпоряджати маєтком 8 000 фр. або кожна робітницька родина мала б звиш 40 000 фр. І нехай же нам хто скаже, що в Англії в наших часах не було б можливо устроїти добробут для всіх! Та вернімо до цифр. Після обрахунків спадкового податку було таких, що мали маєтку від

	в роках 1840	1877
2 500 до 125 000 франків	17 936	36 438
таких, що мали понад 125 000 франків	1 989	4 478

Від р. 1877 дохід державний із податків спадкового і доходного змагався ось так:

Роки:	Дохід з податку спадкового: в мільй. фр.	Дохід з податку доходного в мільй. фр.
1876-1877	126	125
1880-1881	151	251
1884-1885	176	300
1888-1889	160	316
1890-1891	175	331
1892-1893	230	345

Не треба забувати, що в Англії маєтки нижчі 100 фунтів стерлінгів (2 500 франків) вільні від податку спадкового. В р. 1840 було тільки 5,4% усього населення, що платило по 500 і більше франків податку доходного річно; в р. 1880 таких податників уже було 14,5%. Від р. 1850 число податників, що

мали річно більше, як 5 000 франків доходу, росло ось у якій прогресії:

Роки:	Число податників:	На 10 000 насел.
1850	65 389	23
1860	85 530	30
1870	130 375	42
1880	210 430	63
1886	250 000	70

Як бачимо, за тих 36 літ число податників, що мали понад 5 000 франків річного доходу, зросло вчетверо, а в порівнянні до приросту всієї людно-сти зросло втриє.

Всі ті цифри показують нам величезне збагачення буржуазії. Та, вертаючись до нашого питання, нам треба поглянути, чи сей зріст не довершився на користь великих, а з руїною дрібних капіталістів. Для цілковитої певности я буду держатися вказів податку доходного промислу, фірм купецьких і банків. Порівняймо цифри за 20 літ, щоб вплив Марксового закону міг якнайвиразніше зазначитися. Візьмім число податників з р. 1868-69 і з р. 1889.

Річний дохід:	Число податників		Зріст на:
	1868-69 р.:	1889 р.:	
від 3 750 до 5 000 фр.	92 593*)	162 714	
до 7 500 фр.	57 650	106 761	
до 10 000 фр.	24 854	45 133	
до 12 000 фр.	12 421	18 462	
	187 518	333 070	77.7

*) Ся одна цифра відноситься не до 1869, а до 1875-76 року. — І. Ф.

до 15 000 фр.	9 528	11 964	
до 17 500 фр.	5 485	7 423	
до 20 000 фр.	3 410	4 671	
до 22 500 фр.	3 059	3 961	
	21 482	28 019	30.4
до 25 000 фр.	1 222	1 831	
до 50 000 фр.	8 956	11 850	
до 75 000 фр.	2 666	3 562	
до 100 000 фр.	1 320	1 692	
	14 164	18 935	33.6
до 250 000 фр.	1 360	1 859	
до 1 250 000 фр.	740	969	
понад 1 250 000 фр.	52	79	
	2 152	2 907	39.0

Зріст усієї людности за той час 20 проц.

Розглядаючи ближче отсю таблицю, ми приходимо до висновків, що зовсім не згоджуються з Марковим ніби законом. Якраз противно. Ані число «вельмож» капіталістичних, ані число дрібних капіталістів не зменшилося. Число сих останніх зросло далеко швидше, ніж число перших, бо коли число великих капіталістів зросло на 30%, то дрібна буржуазія розрослася на 70%. Се впливає з урядових англійських «синіх книг» (Blue books). Та загляньмо для всякої безпеки до праць знаменитих спеціалістів, таких, як Мольгель і Джіфпен, що обіймають своїми дослідями трохи довший шмат часу. В своїх клясичних книгах ті автори дають цифри, якраз починаючи з тої пори, коли Маркс

і Енгельс почали проповідувати свій економічний фаталізм і соціальну емансипацію через всемогучу державу. Після Мольгеля*) і Джіффена**) зріст числа власників від р. 1833 до 1882 показує отся таблиця:

Рік:	Число спадків:	Їх вартість:	
		у фр.:	Пересічна вартість: у фр.:
1833	25 368	1 372 175 000	54 000
1882	55 359	3 508 000 000	62 000
Приріст	29 991	2 135 825 000	8 000

«Як бачимо, — мовить Р. Джіффен (стор. 396), — число капіталістів побільшується; та все таки вони становлять меншість нації; 55 000 власностей, що рікрічно переходять у спадку, репрезентують півтора або два мільйони осібняків, що посідають власність обложену податком» (т. с. вищу понад 2 500 фр.). Доходового податку платило:

в році:	від 3 750 до 12 500 фр.:	до 25 000 фр. і вище:
1843	87 946 податників	7 923 податників
1889	333 070 податників	21 842 податників
Приріст	370%	228%

Від р. 1840 після Мольгеля (ор. cit. 24) приріст посідаючих верств був учетверо швидший, ніж загальний приріст людности. Число магазинів і склепів зросло ось як:

*) Mulhall. Dictionary of Statistics. 50 Years of National Progress. London. — I. Ф.

**) R. Giffen. Essays on Finance. — I. Ф.

Рік:	число:	дохід у фр.
1875	295 000	357 500 000
1886	366 000	472 000 000
Приріст за 11 літ	71 000	114 500 000

Здається, що великі англійські магазини, подібні до паризьких Бон Марше і Лувр не так то дуже пожерли тих чужоїдних купчиків, тих дрібних капіталістів, над котрих долею так часто плачуть оратори марксистів! Такий самий приріст виявляє число спеціально капіталістичних закладів — банків. «В р. 1886 було в Англії 140 банків спілкових з капіталом 2 мільярди 500 мільйонів фр., що був власністю 90 000 акціонерів. В те не вчислено 47 банків по колоніях» (Mulhall, op. cit. 66).

З якогобудь боку поглянемо на сю справу, все і всюди виходить, що число експлуататорів побільшилося. Відколи соціал-демократи вколисують народ, співаючи йому, що число його ворогів мусить зменшитися, наділі се число росте так, що потроїлося від р. 1850 до наших днів. Де ж подівся закон, той метафізичний німецький закон, що «мале число великих капіталістів вивласнює велике число малих»? Як се сталося, що закон, котрий проявляє себе «в спосіб так само фатальний, з яким dokonуються переміни в природі», в реальному житті проявив себе результатами зовсім противними його приписам? Проста річ, ніякого такого закону нема й не було. Марксова похибка породжена нещасним впливом гегелівської метафізики та діалектичним методом, таким любим Марксові й Енгельсові. Треба бути більше ніж наївним,

щоб іще й тепер повторяти ту нісенітницю, що число посідачів капіталу зменшується через вплив якогось фаталістичного закону, а коли те число дійде до дуже дрібної меншости, то буржуазія лагідненько піддасться ухвалі парламенту про її вивласнення.

4. Матеріялістичне в'яснення історії. Про сю тему ми вже подали статтю фабіянца Бекса, та по нашій думці Бексова критика занадто загальна і не відноситься безпосередно до того матеріалізму, який проповідували Маркс і Енгельс. Вони мали на думці не те матеріалістичне в'яснення, що вважає кожного чоловіка витвором клімату, раси, соціального окруження і життєвих умовин. «Матеріялістична концепція історії, — пише Енгельс, — ґрунтується на тім погляді, що продукція і обмін продуктів становлять основу всякої суспільної організації. В кожній людській суспільності розділ багатств і творення верств або станів суспільних є впливом способу продукції і обміну в тій суспільності». Д. Черкезов хоч цитує отсе речення, обмежує свою полеміку на виказання, що матеріалістичне розуміння історії зазначене вже у Віко, що знамениті праці Нібура, Момзена і інших німецьких істориків оперті на такім розумінню, що Адам Сміт ще у 18 в. проголосив думку, буцім то суспільна економія повинна в'яснювати причини історичних подій, що в Франції Огюстен Т'еррі, в Англії Бокль і Роджерс основували свої праці на тій самій ідеї. Далеко глибше в суть діла сягає критика д-ра Пасманіка в цитованій уже статті в

„Zeit“, і для того ми дамо тут із неї декілька уступів.

«Поперед усього дивно, що ані Маркс, ані Енгельс, ані ніхто з їх учеників не дали нам суцільного представлення історії з сего становища. В цілій соціал-демократичній літературі знаходимо міркування про сі або ті історичні події, та міркування ті без вартости, бо не мають зв'язку між собою. Адже ж се диво: хочуть люди дати нову теорію історії, а не випроводжували її на реальних фактах. А хоча б навіть ся теорія справдилася на історії одного або кількох віків, то що се значить? Сим іде зовсім не доказано, що вона правдива на всім протягу людської історії.

«Коли якийсь ряд фактів має бути вияснений якимсь принципом, то сей принцип мусить бути «первісний», не підпадаючий дальшому розложенню, т. зн. се мусить бути явище просте й загальне. Щоб вияснити хемічні явища, мусіла наука дійти до найпервіснішого явища, до атому. Чим дальше поступає наука, тим простіші елементи притягає до пояснення фактів. Якже ж мається з того погляду Марксова теорія? „Ціла історія є впливом форм продукції і обміну“. Добре. А ті форми відки вплили? Відки вони взялися і що їх викликало? Чи вони властиві всьому звірячому світові, чи тільки людям? А коли тільки людям, то чому? Все те питання, на котрі треба відповісти і вони показують, що Марксів принцип не є простий, але дуже, дуже зложений. Хіба ж можна перечити, що форми продукції і обміну — дуже зложене явище суспільне? Треба б, значить, поперед усього розібрати їх, зве-

сти на їх первісні складники, а тоді вже шукати принципу, від якого залежить уся людська історія. Адже ж не можна незнану кількість X пояснювати другою У, що сама складається з многих компонентів!

«Енгельс дав раз іншу дефініцію (Engels, Ursprung der Familie, IV).*) ”Після матеріалістичного світогляду основним моментом у історії є продукція і репродукція безпосереднього життя. А вона є дво-
яка: з одного боку, продукція средств до життя,
а з другого боку, плодження самих людей, продов-
жування людського роду”. Ба та се ж те саме „дбан-
ня про життя”, яке голосять соціологи в роді Ліп-
перта! Тільки хіба ж се принцип історичний, су-
спільний? „Продукція і репродукція безпосереднього
життя” — се закон загальнобіологічний, важний для
цілого органічного світу, не тільки для звірів, а й
для рослин. А про те ані рослини, ані звірі не дій-
шли до витворення цивілізації, тільки люди. Чому
ж так? Значить „продукція і репродукція безпо-
середнього життя” сама для себе не є ще „основ-
ним моментом історії”. Тут мусить діяти якийсь но-
вий елемент; загальний біологічний закон бороть-
би за існування в історії людськості підлягає якійсь
модифікації.

«Цікава річ, Маркс, в усякім разі чоловік гені-
яльний, дуже добре розумів різницю між продук-
цією звірів і продукцією людей. В однім місці „Ка-
піталу” (I, 140-142) він говорить про різницю між
працею людей, і працею найбільше соціальної між

*) «Походження родини».

звірями — бджоли. І тут він каже: „Найгірший будівничий тим різниться від найліпшої бджоли, що dokonує змін у формах природи відповідно до мети, згори наміченої; він знає ту мету і піддає їй свою волю. Одним словом: чоловік робить свідомо, змагаючи до виразно наміченої мети, а бджола інстинктивно“.) Шкода, що Маркс історико-філософ не був такий глибокий, як економіст! Бо виходячи від тої різниці при дальшій аналізі він мусів би дійти до того висновку, що історія людськості не залежить від самої тільки «продукції і репродукції безпосереднього життя», але від спеціального способу людської продукції.

«Так ось коли заберемося до основних принципів, то зараз бачимо, що життя людськості не кермується самим тільки загальним біологічним законом, зглядно, що цей закон серед людськості якось перемінюється. Безпідставність Марксової історичної теорії показується ще ось із чого. Правда теорія історії мусить вияснити цілу історію людськості від першої хвилини появи чоловіка аж до нинішнього дня. Вона не може обмежитися на саму писану історію, бо що ще нині не входить у її обсяг, може пізніше через нові відкриття, розкопи, відцифрування незнаних досі писем і т. д. статися її здобутком. Власне діалектично-еволюціоністичне становище, на якому стоять марксиста, змушує нас до розширення поняття історії, бож

*) Слово «інстинктивно» нічого не пояснює. Знов треба запитати: що таке інстинкт і звідки він узявся, а тоді вийде, що й бджола, хоч в певній мірі, робить свідомо. — І. Ф.

власне еволюційний погляд змушує нас пізнавати приготовляючі фази всякого явища. З того погляду належать до історії всі ті ступні розвою, які пройшов чоловік від хвилини, коли він виступив як „товариська істота”, т. є. відколи зробився істотою не тільки біологічною, але й соціологічною. Розуміючи історію в такому значенні — а інакше її й не можна розуміти — ми бачимо, що вона починається далеко вчасніше, ніж якінебудь форми продукції і обміни. Адже ж годі говорити про особливі форми продукції там, де чоловік заспокоював голод, зриваючи готові овочі; він не продукував тоді не то що вартостей обмінних, але навіть вартостей ужиткових. Сей період, коли чоловік не дбав навіть про найближчий день, тривав в усякім разі дуже довго і в ньому знаходяться найважливіші приготовляючі моменти для дальшого розвою людства. Коли Енгельс думає, що в тім часі „суспільний лад був опанований зв'язками родовими”, то вільно нам запитати, що ж властиво довело до витворення тих родових зв'язків, бо половий потяг розвинутий так само і у звірів.

«Надто Енгельс через те сам признає, що форми продукції і обміну, зглядно економічна структура не все була основою розвою суспільности. Так ось бачимо: коли вважатимемо принципом історії форми продукції і обміну, то треба ще дати їх аналізу і приходиться обмежити їх вплив на одну означену епоху людської історії. А коли матеріалісти вказують на продукцію і репродукцію безпосереднього життя або попросту дбання про життя, то повинні ще в'яснити, для чого сей біологічний

закон тільки серед людей витворив соціологічний результат».

5. Всевладство держави. На закінчення отсеї розвідки подамо ще за Черкезовим ті уваги і цифри, які він проводить проти Марксівського величання державної всемогучости і соціал-демократичного державного централізму:

«Коли закон капіталістичної концентрації відвернув багато соціалістів від економічної боротьби і попер маси виключно до виборчої агітації, то се було лихо, та часткове лихо. Напр., у Німеччині, де соціал-демократична партія величається незвичайним поведженням, обставини робітницької праці далеко гірші не тільки від англійських, де маса завсіди веде боротьбу на ґрунті економічнім, але навіть від французьких. Та все таки се лихо часткове, бо більшість робітників інстинктивно держиться економічної боротьби при помочі страйків. Та коли в наших днях ми бачимо страшений розвій всемогучої держави, що все централізує, убезвладнює продуктивні сили й інтелектуальне життя, опутує всю європейську людність і пожирає народи своїми мільйонами функціонерів і своїми постійними арміями, а особливо коли народна маса піддається деспотизмові бозна якого авторитету, то одвічальність за те в значній мірі спадає на німецьку метафізично-державну соціал-демократичну школу,

Давніше, коли ще соціал-демократична доктрина не була так сильно розпосюджена, всі незалежні люди з буржуазії чи з-посеред народу силкувалися зменшити вплив держави на суспільне життя, зредувати число її функціонерів і загострити її фі-

нансову одвічальність. Під впливом революції в Північній Америці і заснування Сполучених Держав думки про автономію і федералізм почали здобувати собі симпатію мас. Ліберальні політики так само, як і соціялісти перед 1848 роком, усі були прихильники повної автономії продуктивних груп. Та коли соціяльна демократія почала проповідувати, що треба дати державі все пожерти, все сцентралізувати, бо колись замість Гогенцоллернів і Бісмарків на чолі держави стануть Лібкнехти, Енгельси і Бебелі, оперті на робітницькій армії, і зорганізують нам рай на землі, то всяку думку про автономію зведено на сміх, федералізм виключено з «Інтернаціоналізму», а Лібкнехт з смішною гордістю заявив, „dass ich Gegner jeder Foederativ-Republic bin“*) (Volksstaat, März 1872).

Ми знаємо вже досить добре основні економічні теорії. Погляньмо ж тепер, чи їх любов до держави є ліпше уґрунтована, ніж їх економічний фаталізм. В дальших увагах я обмежуся виключно до Франції, де держава є сцентралізована і справді всевладна.

Всі знають, що кожна подія в життю органічним і суспільним веде за собою певну затрату сили. Коли затрати на якесь задумане діло більші ніж зиск, то розумні люди покидають се діло. Так само і в суспільному життю: шкідливу інституцію остаточно люди мусять закинути. В часах наших батьків, коли німецька метафізика зі своїми фантас-

*) «Я є противником кожної федеративної республіки».

тичними законами ще не заповонила соціалізму, всі повставали проти непожиточних видатків державних, проти пригнітаючого зросту податків. І які ж то були ті податки колись, а які тепер? Ось невеличкий рахунок:

Видатки державні в мільйонах фр.					зріст від
Роки	1750	1810	1850	1889	1750-1889
Німеччина	175	287	695	3 867	22 рази
Франція	355	1 000	1 275	3 045	9 рази
Росія	40	275	975	2 220	55 рази
Італія	37	113	300	1 700	48 рази

Які ж то недотепа були ті мужі великої революції, що повставали проти видатків державних! «Науковий» соціалізм навчає народи радісно зносити видатки 22, 48 і 55 разів більші, ніж давніше. Та може скаже дехто, що коли видатки державні збільшилися, то гроші йдуть в народ. Чи справді? Спробуймо придивитися сему ближче. Бюджет Франції в р. 1892 виказує видатків 3 780 077 692 фр. Із сеї величезної суми брала буржуазія титулом процентів від публічного довгу 1 284 191 374 фр.; та сама буржуазія за адміністрування фінансів, вибирання податків, справування урядів і т. д. 1 193 494 440 фр.; та сама буржуазія за доставки для армії щонайменше третю частину видатків військових, т. е. 285 142 000 фр. — отже разом брала вона з теплої руки держави 2 762 827 814 фр. Коли до того додати решту видатків на військо, що в першій ряді держиться на те, щоб боронити оту саму буржуазію,

т. е. суму 570 282 000 фр., то лишиться вельми скромна сума 446 967 878 фр. на школи, пошти, й інші публічні роботи, з чого знов буржуазія загарбує дуже значну частину.

До державного бюджету треба додати ще 500 мільйонів у бюджетах муніципальних, з того знов третина розділюється між урядуючих і експлуататорів. Та се ще не все. Після обрахунку Леруа-Больє річний дохід усеї Франції виносить 25 мільярдів франків. Із сего припадає на державу 4 мільярди; буржуазія, на котру працює 9 мільйонів продуцентів, числячи, що кожний заробить для «патрона» тільки півтретя франка денно, бере чистих 8 212 мільйонів; національна консумція, числячи на кожну душу по пів франка денно, коштує 7 300 мільйонів фр. Півчетверта мільярда одержані теплою рукою від держави і звиш 8 мільярдів нагарбаних під охороною тої самої держави, значить, близько 12 мільярдів можуть французькі експлуататори ділити поміж себе рік-річно! А тепер розумієш, шановний читачу, чому число капіталістів побільшується, а мільйонери не пожирають дрібних капіталістів? Адже ж отся величезна сума вистачає на те, щоб створити у Франції рік-річно 11 712 мільйонерів або 23 424 багатів з півмільйоновими маєтками! Та ся сума розділюється на всю буржуазію; за се вона управляє нами, встановлює закони на свою користь, цвіте і множитья.

Звичайно соціал-демократи багато деклярують проти експлуатації, dokonуваної дрібними приватними підприємцями, а рівночасно оспівують славу і добродійства держави, посвячуючи їй людську

особу, добробут, свободу і честь усіх. Та сей фетиш накладає свої особливі умовини і потреби на поневолені маси. Одною з найфатальніших потреб держави — чи вона зветься деспотична монархія, чи конституційна, чи республіка — є збільшування числа своїх функціонерів, т. є. збільшування числа паразитів, що живуть коштом робітника. Французька статистика дуже проречиста в сій справі.

В р. 1855, коли ідеї «Комуністичного Маніфесту» ще не були розповсюджені, йшла у Франції завзята боротьба проти високих видатків на функціонерів державних. А які ж були ті видатки? Вони виносили 241 мільйон для чинної служби і 30 мільйонів на пенсії. Відтоді до 1870 р. видатки на піддержування національного паразитизму (галапасництва) раз-у-раз росли, а поступові люди і партії не переставали протестувати. Та отсе цісарство провалилося. Народ надіявся, що республіка дасть йому полекшу, зменшить національний паразитизм. Та даремні були його надії!

В році	видано на чинних урядників міл.	на пенсії міл.
1855	241	30
1870	296	30
1880	440	47
1893	517	81

А число функціонерів державних дійшло до 806 000 осіб.

І не треба думати, що се якась спеціальна хоро-

ба французької республіки. В Росії, в Німеччині, в Італії, всюди паразитизм росте так само швидко. Те саме бачимо і в Сполучених Державах, де пенсії функціонерів державних становлять найбільшу рубрику в державних видатках і зростають ненастанно. І так в р. 1892 видано на адміністрацію 100 мільйонів доларів, на проценти від публічного довгу 23, а на пенсії 126, разом 248 міль. дол. А що весь бюджет виносить 409 м. д., то бачимо, що більш як половину видатків пожирають ті, що не продукують нічого.

Можна б дивуватися, яким способом соціал-демократи дійшли до поклонів перед державою. Ми бачили, що попередником їх в тім погляді був їх учитель Гегель, а що вони переняли його від нього, сему причиною був їх ненауковий матеріалістичний світогляд, що змушував їх усі явища вияснювати чисто економічними причинами. Очевидно, що й постановлення держави, невільництва, приватної власности вони пояснили собі тим способом, а пояснивши їх так, побачили в них речі конечні і навіть благодіючі. Полемізуючи з Дюрінгом, Енгельс писав: «Загалом приватна власність не була в історії здобутком грабунку, ані насильства... Вона пішла з причин економічних. Насильство зовсім не причинилося до її витворення. Вся історія постановлення приватної власности опирається на причинах виключно економічних, і при її пояснюванні нема потреби ані разу вдаватися до насильства, до держави, ані до жадної політичної інтервенції. Власність мусить бути витворена працею, заки її можна присвоїти силою. Продукція і нерівний поділ багатств»

ципліна і субординація, хочуть позбавити людськість свободи, ініціативи і солідарності? Може вони думають здійснити такий комуністичний ідеал, що кожний осібняк добровільно піддається наказам функціонерів державних? Погляньмо, як соціал-демократичні законодавці думають зорганізувати розділ продуктів отак удисциплінованої праці. Той сам Кавтський в IX розділі тої самої книги п. з. «Розділ продуктів у будучій державі», відповідаючи на закиди противників соціалізму, пише:

«Наші противники повинні б доказати, що рівний розділ продуктів є конечним наслідком соціалізму. Всі форми теперішньої плати: плата за години чи за штуки, спеціальні премії за працю понад загальний наділ, різнородні відплати за різні роди праці — всі ті форми сучасної плати, де в чому змодифіковані, буде можна цілковито приложити і в соціалістичній суспільності». Перепрошуємо пана філософа «наукового соціалізму»! Система плати може бути приложена у їх соціал-демократичній державі, так як прикладається в теперішній державі експлуаторській і капіталістичній, але ніколи в суспільності соціалістичній. Автор і його приятелі дурять себе і других, твердячи, що їх держава демократична, по-воєнному зорганізована, з захованою системою плати має ще якийсь зв'язок з соціалізмом. Соціалізм по думці перших його апостолів кладає своєю основою право кожної людини до свободи без обмежень, до повного і гармонійного розвою; він противиться всякому визискові чоловіка чоловіком, суспільністю, державою; він противиться особливо системі плати за роботу. Плата є основою капіталізму.

Допускаючи її до своєї держави ви, панове, зфальшували основну думку соціалізму; замість емансипації ви бажаєте завести дисципліну і субординацію, замість солідарности -- порядок і тісноту казарми, замість економічної рівности — привілегії, і через се ви зрадили справу народів, домагання терплячої людськості».

На сьому ми кінчимо виписки з брошури Черкезова. Ми не знаємо, чи була на неї яка відповідь у соціал-демократичній пресі, та у всякім разі, коли приведені в брошурі цифри і цитати з писань соціал-демократичних не виссані з пальця, а правдиві (сего ми в отсій хвилині не можемо сконтролювати), то нею нанесено соціал-демократизмові тяжкий удар. Такі удари від людей прихильних соціалізові йдуть тепер чимраз частіше, і нам здається се об'явом вельми корисним: правдивий соціалізм, ідея будучого братерства людського може тільки виграти на тім, коли люди позбудуться ілюзій і хибних доктрин.

Завадів, 20 юня 1897.

★

Основна для висвітлення розвитку й формування світогляду Івана Франка його стаття п. н. «Соціалізм і соціал-демократизм» була надрукована у редактованому ним журналі «Жите і Слово» (1897, том VI, стор. 265-292). До жодного із радянських видань Франкових творів, опублікованих у 50-их і 60-их роках цього сторіччя, названа стаття І. Франка не була включена. Зокрема відсутня вона в збірниках його суспільно-політичних писань, виданих у 1953-56 роках.

НАРОДНИКИ І МАРКСИСТИ

(Рецензія на книжку А. Фаресова «Народники и марксисты». С. Петербург, 1899)

Німецький соціал-демократизм, перецеплений на російський ґрунт працями Плеханова, Струве, Туган-Барановського й ін., здобув собі багато прихильників серед молоді і навіть загалом серед освіченої громади, котрій він імпонував знанням будучини, простотою в ставленні і розв'язуванні найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією і тим, що пок. Драгоманов у німецьких соціал-демократів називав «жидівською самохвальбою». Є се характеристичне явище, що саме в пору, коли сей марксівський соціал-демократизм і з погляду на свої наукові основи, і з погляду на свою політику як партія в Європі близький банкрутства, він здобуває собі найгарячіших прихильників у Росії, серед російської молоді. Дуже сумно, що на сю доктрину ловиться в значній часті гарячіша українська молодь, хоча соціал-демократизм стає ворожо, як проти усяких об'явів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного українського руху, і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то

соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті.

Отим то не диво, що свідоміші українці виступають проти сеї згубної доктрини, як можуть. Правда, боротьба мусить бути нерівна. Соціал-демократична доктрина тішиться далеко більшими ласками цензури, ніж український рух: вона видає багато книжок, має своїми органами деякі товстенні місячники (раніше «Новое Слово», тепер «Научное Обозрение» і «Начало»), а українство не може боронити себе і розвивати своїх поглядів відповідним способом. Тільки на полі економічного змагання на українським ґрунті виступив проти соціал-демократизму д. Микола Васильович Левитський, та й то виступив не з власної охоти, а для оборони справи, котрій він віддав свою силу і працю — хліборобських спілок. Д. Левитський займається від 1894 р. організацією хліборобських спілок головно в Херсонській губернії, але за його почином спілковий рух розширився й на інші губернії, навіть не-українські. Певна річ, при браку засобів і при неохоті російської інтелігенції до праці на користь сього руху в початках його мусіло бути багато невдач, помилок, розчарувань. Але проте рух не перестає і виявляє деякі прикмети безмірно цінні власне з педагогічного погляду. Отжеж цікаво, що власне російські марксиста найзавзятіше накинулися на той рух і на д. Левитського, не тільки відмовляючи його роботі всякого значення, але ганьблячи її як реакціну і шкідливу, бо, мовляв, вона сприяє конечний і єдиноспасительний (по Марксовій

рецепті) процес пролетаризації селянських мас, котрі, мовляв, тільки тоді будуть дозрілі для поступу і для соціалізму, коли цілком щезнуть з лиця землі яко самостійні господарі, а всі поробляться наймитами, фабричними робітниками і пролетаріями. Я певний, в ХХ віці люди не схочуть вірити, щоб така безглузда й антигуманна доктрина могла колинебудь розгарячувати голови і серця молоді, у котрої на устах є раз-у-раз любов до народа і любов до поступу.

Щоб відперти напади марксистів на свою улюблену роботу, д. Левитський зважився звести з ними боротьбу в Петербурзі на засіданнях «Вольно-економічного Общества». Про ті суперечки і про саму особу д. Левитського говорить д. Фаресов у брошурі, котрої титул ми виписали вище. Подаємо з неї поперед усього інтересні біографічні дані про д. Левитського, того незвичайного чоловіка, що в теперішніх часах і при теперішніх російських порядках зумів знайти собі живе, справді практичне і справді поступове та широке діло серед народу. Він родився 25 марта 1859 р. в с. Хмільній, Київської губернії, Черкаського повіту, де його батько був священником. Пізніше батька перенесено до села Фелваря, Херсонської губ. Скінчивши гімназію в 1879 р., Микола Васильович подався до Москви, де записався на медицину, але, виключений з університету в наслідок студентських розрухів 1880 р., він 1881 р. записався на права в харківському університеті і скінчив 1885 р., а 1891 р. одержав право бути адвокатом (присяжним повіреним) при окружнім суді в Єлисаветграді. Але адвокатом йому не дове-

лось бути; доля тягла його здавна в інший бік. Ще будши в 8 класі гімназії, він zorganizував першу спілку з учеників, своїх товаришів. Майже ціла восьма класа гуртом найняла спільну квартиру, найняла господиню, що провадила для всіх одну кухню і все, що було треба, і, замість 20-30 рублів місячно, хлопці видавали при таким порядку всього по 11 рублів, були ситі і всім задоволені. Ще оригінальніше зложилися його університетські студії. Будши на другім курсі, Микола Васильович утратив батька. Батько лишив осиротілій сім'ї невеличке селянське господарство, яке закупив у Федварі. Микола Васильович задумав господарювати на нім, бо се ж було одинокє джерело удержання його і матері. Зимом він учився в університеті, а по екзаменах (в Росії вони відбуваються в маю) зараз вертався додому і просто від лекцій переходив до плуга. «Правда, я страшно втомлявся, — оповідає він, — особливо зразу, але зате я почував себе дуже добре, стаючи близько до природи і до народу. Приходилося важкенько, ніччю я майже не спав, треба було пасти воли, жити майже самими сухарями, пшоняною кашею та галушками. Але я почував себе чудово: близькість до природи, праця і стичність з народом якось піднімали мене, підбадьорювали духа після всяких пережитих невивід міського життя. Тоді я особливо полюбив природу, землю і хліборобство. Сю любов я заховав і досі і, здається, заховаю й до гробу. Восени, скінчивши всі роботи в полі й обмолотившись, я знов подавався на університет кінчити курса».

На сьому ґрунті, не з доктрини, а з практичної

потреби і з гарячої любови до народу вирости й хліборобські спілки д. Левитського. «На самім собі, — оповідає він, — я досвід(ч)ив усіх недогод і хиб одинокого господарства. 1884-85 у нас були дуже важкі роки. От тоді то, будвши сам знайомий з господарством і маючи ненастанні зносини з народом та знаючи його потреби, я й піддав селянам думку лучитися в спілки, щоб допомогти своєму лихові. Вони прийняли думку прихильно, але задля браку засобів годі було приступити до організації спілок. Тільки в 1894 році селяни самі прийшли до мене з тою думкою; тоді зав'язалася в Федварі перша спілка».

Ми не будемо тут оповідати історії сього руху, започатого д. Левитським (його перші фази були показані в гарній статті Слуцького в «Житю і Слові» 1896 р.), бо надіємося одержати про нього докладнішу працю від когось з місцевих людей, близьких до сього діла. Не оповідає сеї історії й д. Фаресов; голсвний зміст його брошури се боротьба д. Левитського з марксистами. Найважніша тут — гаряча промова д. Левитського, виголошена в В(ольно)-ек(ономическом) Общ(естве), в котрій він наглядно показав реакційність соціал-демократичної доктрини, ненауковість і односторонність їх поглядів на історію і безпрограмовість їх змагань у Росії. «Їх безкровна фразеологія, — мовить д. Л(евитський), — нагадує мені найгірших консерватистів. В економічному житті вони вітають сконцентрований капітал; в політиці вони такі самі централісти і місцеві мови вважають „діялектами” (се ще не біда, якби тільки вони тим діялектам не відмов-

ляли права на життя і розвій! — І. Ф.) і т. д. Ну, чим же ж ліпша така „програма” від інших найтемніших моментів нашого суспільного життя? Я дивуюся, що з сими панами ще розмовляють, як з поступовими діячами. Найкращу віру в свідомий і благородний елемент в історії вони вбивають, величаючи „економічний матеріалізм”, і тій безсмертності нема кінця».

Дуже добре визначається в брошурі д. Фаресова характер д. Левитського — палкий, поетичний, схильний до оптимізму, але наскрізь щирий і правдомовний, наскрізь пронятий потребою свідомої праці інтелігенції серед народу в противенстві до соціал-демократичного фаталізму і спільної, публічної праці в противенстві до сектярського відокремлення і безплідного «самосовершенствованія» тзв. толстовців. «Я ж не толстоовець в гіршім значенню сього слова, — заявляє в однім місці д. Левитський, — і міряю цивілізацію не числом витоптаних личаків, а числом ідей».

★

Передрукована тут рецензія Івана Франка на книжку А. Фаресова «Народники и марксисты» (СПб, 1899) була надрукована в Літературно-Науковому Вістнику (1899 року, кн. 6, стор. 186-188). Не зважаючи на свою важливість для висвітлення світогляду Івана Франка і для з'ясування його ставлення до марксістського соціал-демократизму — ця рецензія не була передрукована ні в якому із радянських видань Фран-

кових творів, опублікованих у 1950-их роках. Дуже скупі згадки про цю рецензію також і в радянських працях про світогляд Івана Франка. — Микола Васильович Левитський (1859-1934) — громадський діяч і кооператор, відомий широко на Україні і в Росії, як «артільний батько»: він засновував перші на Україні і взагалі в Східній Європі хліборобські спілки (артілі) по селах і виробничі артілі між ремісниками по містах.

ЩО ТАКЕ ПОСТУП?

VI

Приходимо тепер до дуже важної точки нашого викладу.

Поділ праці веде до прискорення і вдосконалення праці. Винаходом машин роблять людську працю в сто, тисячу разів швидшою, легшою, вдатнішою; заступають роботу мільйонів людей. За останніх сто літ, можна сміло сказати, нароблено більше предметів для людської потреби та людського вжитку, ніж за всі попередні тисячоліття. Погадаймо лише, що за той час побудовано стільки залізниць, що можна би ними 14 раз оперезати землю там, де вона найгрубша, а телеграфів стільки, що напевно оперезав би її зо сто разів, що тепер можна за два місяці об'їхати всю землю і вернутися назад на своє місце. Погадаймо, що за тих сто літ зужито величезні гори кам'яного вугля, якого давніше майже не тикали, видобуто і пущено в обіг більше золота, срібла, заліза та інших металів, ніж давніше могли думкою збагнути люди, засаджено безмірні простори бавовною, засіяно пшеницею і заселено робочими людьми. Ніколи ще людськість не працювала так напруго та горячково, не виробляла стільки всяких достатків, хліба, одяжі і всього потрібного для людського вжитку. Ніколи досі не велася на такий величезний розмір торгівля;

давнішим вікам ані не снилося про такі фабрики, про такі копальні, про такі різnorodні гатунки промислу, як бачимо тепер. Вся людськість за останніх сто літ зробилася тисячу раз багатшою, ніж була перед тим.

Коли так, то випадало би ждати, що й кожний член людськості, кожний чоловік зробився багатшим, маєтнішим, ніж були його діди та прадіди перед сто роками. Але ж не даром кажуть: «що громаді, то й бабі»; коли вся громада, все людство так страшно розбагатіло, то й кожний поодинокий чоловік повинен почувати й на собі позначки того новочасного багатства.

А тим часом що ми бачимо? Людськість багатіє, а тисячі, мільйони людей бідніють. Їм робиться тісно. Одним не стає землі, іншим заробітку, всім обмаль хліба. По селах люди працюють тяжко, а живуть у такій нужді, що їх життя мало чим ліпше від життя робучої худоби. По містах робітники працюють тяжко, а живуть не о много ліпше. А по великих містах, що накопичено в однім гнізді сотки тисяч або мільйони людей, бувають десятки тисяч таких бідолах, що не мають де голови прихилити, живуть як воробці в стріхах, блукають з вулиці на вулицю, годуються то жебраниною то крадіжкою, то відпадками, зібраними по смітниках багачів, ночують у публічних садах, де ще не живе ніхто, або по різних страшних та поганих норах. У тих найбільших огнищах поступу й освіти для многих тисяч людей, малих і старих, мужчин і жінок вертається життя дикунів у лісах і печерах, тільки ще гірше, страшніше, бо тут, на міськiм бру-

ку, сама природа не дає їм нічогосінько, а замість диких звірів їм на кожному кроці грозить далеко страшніший ворог — чоловік, озброєний усіма засобами цивілізації, аби в разі чого позбавити їх свободи або навіть життя. Не диво, що по таких містах день-у-день сотки людей гинуть з голоду, захovanі по темних закутках, як дикі звірі, що там, у тім поденні суспільности діються сотки страшних злочинів, а сотки нещасних, доведених до розпуки, відбирають собі життя. Можна сказати сміло, що прадавній дикун, блукаючи по лісах та ночуючи в печерах, був сто разів щасливіший і почував себе ліпше від такого нещасного бідолахи, що серед величезного міста опиниться без грошей, без заробітку, без пристановища.

Та се ще не все. Дикун у лісі бачив довкола себе ліс, а що найбільше інших таких дикунів, як був сам. Коли терпів голод, то знав, що й інші довкола нього терплять; коли був ранений, то знав, хто його зробив неспосібним до праці. А бідолаха в великім місті, де поступить, бачить довкола себе багатство, розкіш, пишні вбрання, великі дома, блискучі склепи, навантажені всякими товарами, з повиставлюваними в вікнах скарбами, з яких сота, тисячна часть могла б його зробити багатцем. Він гине з голоду серед величезних куп хліба, вблизи багатих кухонь і реставрацій, де наїдаються досхоchu. Він голий вблизи магазинів, що аж тріщать від маси сукон, полотен і найрізноморднішої одежі, і, що найдивоглядніше, він часто не може дістати роботи і погибає без праці тут же обік многолюдних фабрик, де день і ніч гуркочуть машини, сту-

кочуть молоти, кишать робітники, як мурашки, обік варстатів, де день і ніч співають та надриваються інші робітники надсильною, прискороною, гарячковою невпинною працею.

І сказав би хто, що се лиш по містах так, — та бо ні. А по селах хіба не бачимо дивного (нам воно з віковичної привички перестало бути дивним), гнітучого та болючого противенства між бідними і багатими. Тут сидить господар на цілім ґрунті, а в нього тулиться комірниця, що не має ані клаптика землі, а його сусіди мають по моргові, по півморга, а там, на кінці села, позасідала голота, що не має нічого, крім нужденної хатчини, та й то не раз псставленої на громадськім ґрунті. Скільки нерівности і скільки зависти в тісних межах села! Ба, але ж бо обік того села звичайно стоїть двір, а в тім дворі живе дідич, пан на 500, 1 000 або й більше моргах. Він держить у себе цілу зграю слуг, цугові коні, живе в достатку, про який навіть думати не сміють ті там чорнороби в селі. Супроти нього всі вони, і багачі сільські і халупники — однакі бідаки, голота, хлопство. Але станьмо на хвилю на його становищі і погляньмо вище вгору. І у нього є сусіди — інші дідичі: ось пан на цілому ключі*) або на кількох ключах, маґнат, що має 50 або 100 тисяч моргів, простори, що вистачили би на утворення невеличкого князівства; а онде дідич-худобахолок, що сидить на одному селі, задовжений по вуха, як то кажуть, сидить у жидівській кише-

*) Кілька сусідніх сіл, що належать одному власникові.

ні. Чим він супроти того маґната, як не мізерним халупником супроти багатого ґазди! Та бо й той маґнат дуже часто, коли Бог не дав йому доброї господарської голови, мусить заглядати до чужої кишені, до банків та банкірів, через яких руки день-у-день перекочуються суми, що вистачили б на закуплення двадцятьох таких маєтків, як його. Над кожного пана є ще старший пан, тільки що там, на самім вершку, де котяться мільйони, чоловік із пана робиться слугою того маєтку, невольником грошей, які опановують всю його силу й волю, мов який злий дух.

Та бо й того ще не досить! Деякі дикуни знають числити лише до двадцять (усі пальці на людськiм тілі), а на дальші числа мають лише одно слово: дуже багато. Стародавні греки числили звичайно лише до 10 000, а далі, то усе у них було «мірія» — дуже багато. Ще й стародавні римляни не мали ясного поняття про мільйон. Видно, що їх багаті не дочислювалися в своїх маєтках так далеко. Нині маємо не лише мільйонерів, але мільярдерів, таких багатців, що числять свої маєтки на сотки мільйонів. Мільярд! Легко сказати! А поклади ту суму нашими банкнотами на тік просушити, то треба би тока на кілька квадратних миль. А напакуй її нашими срібними коронівками на вагони, то вагони займуть штреку*) від Коломиї до Заболотова, т. є. дві милі. І все те власність одного чоловіка! І коли сей один має такі, на правду незліченні скарби (якби хтів один чоловік перелічити стільки срібня-

*) Відрізок залізничої колії.

ків, то мусів би лічити пару сот літ), то інші мруть з голоду, не мають крейцарика на молоко для хворої дитини, мерзнуть без одежі та туляться ніччю по під мостами або в пустих будовах, по пивницях та ямах!

Що ж воно таке? — спитаєте. Що ж се за поступ, що з усім своїм шумом і гуком, з усіма науками і штуками, ціною тисячолітньої боротьби, мільйонів жертв і моря пролитої крові допровадив людей аж до такого раю. Чи варто ж було добиватися його і чи варто працювати для його піддержання, для дальшого людського розвою, коли він іде такими блудними дорогами?

VII

Отсе ми дійшли до найтяжчої рани нашого теперішнього порядку. Величезні багатства, з одного боку, зібрані в немногих руках, і страшенна бідність, з другого боку, що душить мільйони народу. З одного боку, неробство, що привикло жити з праці інших і навіть думати не потребує само про себе, а з другого боку, тяжка, чорна ненастанна праця, що оглуплює чоловіка, не даючи йому думати ні про що інше, крім кавалка чорного хліба. З одного боку, пишній розвій науки, штуки, та промислу, що витворюють скарби і достатки нібито для всіх людей, а з другого боку, мільйони бідних та темних, що живуть ось тут, обік тих скарбів, не знаючи їх і не можучи користати з них. Нерівність між людьми ніколи не була більша, як власне в

наших часах, коли думки про рівність та демократизм непохитно запанували в головах усіх освічених людей.

Що ж воно таке? — запитують себе найрозумніші і найчесніші люди нашого віку, у яких болить душа дивитися на такі суперечності. Невже ж воно так мусить бути? Невже поступ мусить іти раз-у-раз у парі з чиеюсь згубою, з чиеюсь кривдою? Невже люди тисячі літ мучилися, мордували себе, працювали, думали та винаходили на те тільки, щоби запевнити панування та розкошування всяким Ротшільдам, Бляйхредерам, Астонам та Гіршам? І неville ж нема ніякого способу змінити се і зробити рівновагу між поступом багатства, знання і штуки і зростом добробуту та розвою всеї народної маси? Розуміється, всі ми віримо в те, що такий спосіб можливий, хоч певно не легкий.

Правда, часом почуете від різних панків та полупанків думку, що хто бідний, той сам собі винен, бо він лінивий, п'яниця, не дбає про себе, не щадить. Дехто додає ще, що нерівність межи людьми мусить бути, бо ж сама природа не творить людей рівними; одним дає більше здоров'я, сили, краси, здібности, а другим менше. Є в тім трохи правди, але дуже небагато. Ті панове, що говорять про лінивство бідних, повинні би поперед усього виказати ту величезну працювитість багатців, що живуть весь вік у забавах та розкошах, дбаючи лише про власну приемність і повірюючи не лише працю за себе, але також завідування своїм маетком — так сказати — рахування своїх грошей чужим рукам. А ті, що говорять про при-

А ті, що говорять про нерівність межи людьми — виходять з думки, що багатство і кривда —

роджену нерівність між людьми, повинні би показати, чи справді ті великі багаті та магнати, се найздібніші люди свого часу. І тут показалося би, що масткова та суспільна нерівність людей у нашім часі має своє джерело зовсім не в однакій пильності, робучості та запопадливості, і зовсім не в однаковій здібності, — а в чімось іншім.

У чім же таким? Ще в XVIII віці французький учений Руссо сказав, що людська нерівність виплила з того, що люди віддалилися від природи. Первісні люди, що жили на лоні природи і підлягали її законам, були всі собі рівні не знали несправедливого поділу багатства ні знання. В наших часах поносив сю думку славний російський повістяр Лев Толстой, кажучи, що всій нерівності між людьми винен поділ праці. Якби люди жили всі таким життям, як російський селянин, якби кожний сам орав землю, сам робив для себе всі знаряди і вповні вдоволявся тим, що заробить і збере, то не потрібно би ані грошей, ані фабрик, ані великих міст, ані великої маси урядників, ані війська, ані держави. Із сього погляду Толстой виступає також проти так званого панського письменства та штуки (малярства, різби, музики та пишних будинків), бо все те для московського мужика зовсім не потрібне і на все те мужика здирають і примушують до надсильної праці. От тим то Толстой радить усім людям вернутися до простого селянського життя, зректися всякого панства, містових розкошів та високих наук, і за одну науку приймати Христове свангеліє, та й то ще очищене так, як йому видається, що його пропо-

відував сам Христос. Нема що й говорити про те, що думка Толстого і його попередника Руссо то властиво заперечення поступу. Вони тягнуть назад і раді би завернути людей до такого стану, який їм видається природним. Вони забувають, що теперішній стан людей також не є нічим надприродним, ані протиприродним, що й він постав на основі великих та незламних законів природного розвою. Так само забувають ті апостоли давно минулої рівності, що та улюблена їх первісна рівність зовсім не була таким раєм, як їм видається. У дикім стані чоловік зовсім не був ані рівний з іншими, ані щасливіший, приміром, від вовка, лева або коня. Він жив у вічній страсі та вічній ворожнечі з цілим оточенням. У темноті, бруді та занедбанні. Не о много ліпше показується життя тих московських мужиків, яких бачить довкола себе Толстой і рад би до їх стану завернути всіх людей. Темнота, забобонність, бруд, п'янство, жорстокість та несправедливість панують у тім мужицькім світі далеко більше, ніж серед ненависних Толстому містових людей. Зрештою погляди такі Толстого та Руссо мають за собою те добре, що неможливість їх переведення кожному відразу кидається в очі. Вони ж не опираються ні на яким законі, ні на якій природній конечності, а тільки звертаються до серця і до чуття людей, жадаючи від них найтяжчого, а власне відректися того, що їм миле й дороге, до чого звикли змалечку, не даючи в заміну за те нічого виразного ані ясного. Таких людей, що повірили би таким апостолам, завсіди знайдеться небагато, та й вистачить їм одна проба, щоб отвере-

зити їх і показати неможливість осягнення сею дорогою якогось нового справедливішого життя. Навіть християнство, на яке любить покликатися Толстой, не стає тут до помочі іншим толстовцям. Первісне християнство зовсім не тягло взад, не виступало ані проти держави, ані проти суспільних порядків, але старалося піднести всіх людей вище. Воно проповідувало загальне братерство в душі і правді, піднімало людей із їх буденних матеріальних інтересів до вищого морального життя, додавало їм твердості і сили в боротьбі з різними покусами життя і тим самим було чинником поступовим. Натомість наука Толстого зводиться на те, що відсуваючи найліпших людей від діяльності і боротьби в глухі закомарки селянського життя, улегшує панування здирства та кривди і навіть виразно проповідує нібито євангельські слова «не противитися злову». Тим часом простий розум каже, що із злом треба боротися, бо інакше воно буде рости і подужає нас.

VIII

Зовсім інакше говорять учені природники, особливо ті, що займаються дослідом життя і розвою в природі. В природі, особливо в так званій живій природі, т. є. в царстві рослин і звірів, бачимо також певний поступ. Знаходимо там насамперед дрібнесенькі сотворіння, не видні для голого людського ока, зложені всього з одної або кількох живих клітинок. Живе таке сотворіння, насисаючися

поживи зі свого оточення, не гине, але розпадається на дві або більше частинок, і ті починають знов жити так само, як їх батько, і знов не гинуть, лише розпадаються і множаться без кінця. І не знати, куди числити таке сотворіння, чи воно звірик, чи рослина. На вищих ступнях стоять сотворіння, подібні до тих найнижчих, але такі, що в їх тілі починає робитися деякий поділ праці: з їх клітинок виходять живі ниточки, що служать або до порушення, або до хапання поживи. У інших сотворінь із таких клітинок робляться маленькі ротики, ссавки, ніжки, із них стають звірики; у інших постають корінці, гіллячки, шапочки, із них виходять рослини. І знов бачимо довгий ряд ступнів, ніби сходів; на кожному вищій ступні в тілі такого сотворіння поділ праці більший, праця виконується докладніше, членів і суставів більше, вони різноманітні та ліпше припасовані до своєї роботи.

Покладіть лише обік себе на одній дошці кільканадцять рослин: такий зелений водоріст, що виглядає як один волос, такого гриба, що його називають пістряком, земним серцем або труфлею і який виглядає мов бараболя, а далі правдивого гриба, у яким, крім кореня, розпізнасте шапку, зложену з верхньої шкіри, білого м'яса під нею і руркуватої верстви внизу; положіть далі грубошкірого лопуха, стебло трави, корч папороті, а нарешті жолудь із молодого дубчака, яблуко і квітучу яблуневу галузку, цвіт рожі та фіялки. Побачите самі, яка величезна різниця в будові тих рослин, як у одних усі сустави прості та нечисленні, нема ні цвіту, ні овочів, ні різноманітних барв, ані запаху, а як інші

розвивають у собі чимраз більше суставів, чимраз кращі прикмети.

Коли ті рослини лежать перед нами на одній дошці, то можна би думати, що вся та різnorodність виросла разом рівночасно, так, як виростає тепер щовесни. Але досліди над історією природи показали, що ся теперішня різnorodність — то здобуток довгого розвою, який тривав мільйони літ; що зразу на землі були справді лише найпростіші, зовсім безбарвні рослини, що вони звільна розвивалися, набирали чимраз більше членів та суставів, пристосовувалися до різnorodних обставин та різnorodної поживи, набирали барви, смаку та запаху, мандрували з моря на сушу, із краю до краю, — одним словом, що й тут маємо розвій та поступ, дуже подібний до того, який ми бачили між людьми.

Ще виразніше можна се бачити на звірах. Досить порівняти такого червяка (глисту), рибу, хруща, павука, мотиля, жабу, миш, лилика з конем, журавлем та мавпою, щоб переконатися, яка тут величезна різnorodність та який розвій від простих, мов згруба обтесаних форм, аж до найбагатших та найскладніших у мавпи. Досить сказати, що червяк живе без очей, без рук, без ніг, без голови, що весь він властиво є тільки один живіт з ротом напереді і відходом іззаду, щоб пізнати як дуже упрощене тут звіряче життя. А не забуваймо, що той червяк зі своїм тілом зложений з великого числа м'ясистих обручечок, а кожна така обручечка має в собі много мільйонів живих клітинок і то уложених не якбудь, а в певнім сталім порядку, і ми зрозуміємо, що та проста будова чер-

вякового тіла відбігла уже дуже далеко від тої найпростішої животини, що складається всього-навсього із одної клітинки. Розуміється, що і тут ступні, які відділюють досконаліше збудовані тіла від менше досконалих, се також сліди розвою звірячого світу на протязі многих мільйонів літ.

До половини минулого віку учені природники не вмiли вияснити, яким то способом і для чого із найпростіших одноклітинних животин з часом мусіла витворитися ота величезна сила та рівнорідність рослин і звірів, яку бачимо нині. Аж 1859 року англійський учений Дарвін виступив з думкою, що головною силою, яка перла і досі пре всі животвори до ненастанного розвою, була боротьба за існування.

Ті слова — боротьба за існування — розумів Дарвін дуже широко. Він доказував тисячами прикладів, що рослини і звірі, не знаходячи собі в якiмсь місці досить поживи, або вигибають, окрім певного числа таких, що успіли запевнити собі поживу, або переносяться на інше місце, або перемінюються потроху, припасовуючи себе до іншого способу життя і до іншої поживи. Як то у нас кажуть: голод вовка із лісу гонить. Сей голод гонить деяких риб і раків на береги, на сушу, і загонить деяких звірів у воду. Він вигонить омелу рости на вершку дерев і змушує картоплю робити собі цілі магазини поживи в своїх бульбах, прирослих до коріння. Додаймо до того, що кожна животина має непереможний наліг не лише вдержувати своє життя, доки можна і як найліпше можна, але надто лишати по собі якнайчисленніше

і найсильніше потомство, приспособлене до дальшої боротьби за існування. В тій ненастанній боротьбі, що ведеться на землі мільйони літ, клітина пожирає клітину, рослина рослину, звір рослину або звіра, вищі роди нижчих, а самі найнижчі драз-у-раз пожирають усіх інших. Очевидно, — твердить Дарвін, — у тій ненастанній боротьбі перемагають ті осібники і ті роди, що покажуться сьак чи так найсильнішими. Отже у одних перемога здобувається величезною плодючістю, у інших кремезною будовою тіла, у інших витривалістю на студінь, на спеку, на мокроту, на сухість, на голод, нарешті, ще у інших прикметами розуму, хитрістю та оглядністю, відвагою або боязливістю. Чоловік, найвище зорганізований з усіх, зробився паном усіх животворів власне завдяки величезному розвоєві своїх духовних здібностей.

Дарвінова наука, з якої тут подано найзагальніший нарис, мала величезний вплив на людське розуміння живого світу. Хоч вона не витворила поняття розвою і поступу, але подала нам ключ для його розуміння. Не диво, що деякі вчені природники дарвіністи (прихильники Дарвіна) пробували тим ключем, здобутим із вивчення живої природи, відікнути також велику загадку людського поступу, відповісти на докучливі питання, відки взялася та страшна нерівність між людьми, чи вона потрібна, чи мусить бути вічно або чи з неї можливий який вихід? Їх відповідь — маю тут на гадці головно великого німецького природника Ернста Геккеля — була дуже проста. Чоловік щодо свого тілесного устрою такий сам твір природи,

як і всі інші, і так само підлягає законам природи, а особливо великому всесильному законіві боротьби за існування. Вся людська історія, се ненастанна боротьба, ведена різними способами, а все для єдиної цілі, аби удержати себе і своє потомство. В тій боротьбі раз-у-раз гинуть мільйони людей, в ній на протягу звисної нам історії погибли тисячі і мільйони громад, племен і народів, лишаючи місце іншим, щасливішим. Власне в тім, що в тій боротьбі удержуються сильніші, здібніші та тривкіші, лежить джерело людського поступу. Теперішній стан людей є витвором тої віковичної боротьби: він так само конечний і природний, як конечна і природна сама боротьба. Нерівність людей між собою се неминучий витвір боротьби; вона не є нещастям для людей, але власне основою дальшого розвою і дальшого поступу. Навпаки, рівність, коли б яким чудом далось її зробити між людьми, була би для них найбільшим нещастям, бо довела би їх до цілковитої байдужности і закостенілости. Але сього нема чого боятися, бо сама природа дбає за те, аби між людьми не було рівности. Дарвіністи як у природі, так і в відносинах між людьми завсіди стоять на тім, що хто дужчий, той ліпший; хто переміг у боротьбі, той і має право за собою; і що значить та невеличка меншість людей, що в теперішніх часах держить в своїх руках мільйонові мастки, мільйонові армії, багатства, власть, і силу, і знання, здобуті працею незліченних поколінь, має право уживати всього того по своїй уподобі, дбаючи про величезну більшість робочої та поневоленої людськости лише настільки,

щоб і будучі покоління щасливих панів і переможців мали ким послугуватися та з кого збагачуватися. Природа, говорять дарвіністи, не має жалю, ані чутливості. Вона посвячує мільйони осібників на те, аби удержати при житті якусь вищу форму. Милосердіє для слабих, покривджених, та поневолених, яке проповідується між людьми, се властиво фальшиве чуття, противне природі і шкідливе для природного розвою, Свобода боротьби — то повинна бути основа людської політики. Нехай сильний показує свою силу, нехай слабий борониться або гине, суспільність не повинна в те мішатися, а з того свобідного змагання витвориться дальший, чимраз кращій поступ.

На жаль, пани дарвіністи, виголошуючи такі погляди, занадто добре придивилися життю щупаків у воді та вовків у лісі, а трохи замало продумали історію людського роду і власне те, що в ній є відмінне від історії рослинного і звірячого розвою. Придивимося ж, що воно таке і на що не хочуть звертати уваги вчені дарвіністи при осуджуванні історії людського поступу.

IX

Найближчі до погляду Толстого, а потроху й до погляду дарвіністів є погляди так званих анархістів. Почувши се слово, не один може налякається. Анархісти в наших часах мають погану славу: вони кидають бомби, мордують короновані голови і загалом подобають більше на божевільних, ніж на

людей, що поважно думають про хиби теперішніх порядків і про способи, як би їм зарадити. Але не треба думати, що всі анархісти ходять з бомбами та думають про вбивства, і що все воно так було. До анархістів належали й належать деякі славні вчені, як ось славний французький географ Елізе Реклю, що написав прегарний опис усеї землі в 33 величезних томах, а також російський учений князь Кропоткін. Пригадаємо, що до анархістичних поглядів якийсь час прихилився й наш славний учений Михайло Драгоманов, і це вже повинно бути для нас заохотою, щоб ми спокійно і без страху придивилися думкам тих людей. Головним основником анархістичних поглядів був французький письменник Петро Прудон, що вмер 50 літ тому назад. Слова анархізм, анархіст — походять із грецьких слів архе — власть, і ана — без, отже наука, яка вчить людей жити без усякої власти, так, аби були рівні і один не мав другому до розказу. Анархісти бачать корінь усього зла не в поділі праці, так, як Толстой, а в власті, в тім, що один чоловік старшує над другим і може його всилувати зробити те, чого йому не хочеться. Власть робить одних панами, других невільникми, стягає податки і робить немногих багачами коштом мільйонів. Власть робить одних вояками, щоб убивати або держати в погрозі інших. Вона йде ще далі, втискається навіть у наші душі, при помочі школи й релігії накидає людям такі погляди, вірування та звичаї, які їй догідні, а усуває, викорінює або проклинає інші, недогідні для неї. Власть робить чоловіка жорстоким, немилосердним, завзятим, слі-

пим на нужду і глухим на плач мільйонів. Вона обмежує свободу і права громад на користь повітів, свободу повітів на користь країв, свободу країв на користь держав, а свободу і права тих держав на користь невеликої горстки вибранців, що чи то з уродження, чи з щасливого припадку дісталися на верховне становище.

Який вихід із того лиха, про се, по думці анархістів, нема що довго міркувати. Скасувати владу, усяку владу між людьми, і все буде добре. Легко се сказати, але як зробити? Як бачимо на прикладі наших часів, деякі тісні голови доходять із сеї думки до простого висновку: влада лежить у руках пануючих; не стане пануючих, то не стане й влади. Але така думка — цілковита дурниця і полягає на повнім незрозумінні того, що таке влада. Бо коли придивитися ближче, то влада одного чоловіка над другим се той самий поділ праці, в якому ми бачили ядро всього поступу, тільки бачений із другого боку. В кожному господарстві, де працює разом кілька людей, кожний робітник робить свою роботу, але мусить бути хтось один, хто дбає про цілість господарства, веде рахунки, визначає працю поодиноким робітникам. Той один може бути при тим і сам робітником, і працювати разом з ними: маленький поділ праці в господарстві, то й влада його маленька. Чим більше господарство, чим більший поділ праці, тим більша мусить бути влада того, хто дбає про цілість і про порядок у ній. А громада, повіт, край, держава се великі іноді величезні господарства, що обертають тисячами мільйонів грошей, де ухилення одного чоловіка може

принести необчисленні шкоди цілості і для того й
владсть виконуюча мусить бути велика, дрібніші
часті мусять підлягати більшим. Се діється не си-
лою, не примусом, се в значній часті виросло з до-
вгого, тисячолітнього розвою; так як величезний
дуб, що своїм тягарем давить землю, а своєю тінню
приглушує дрібні рослини коло свого коріння, не
чинить сього зі злої волі, але силою свого росту
і розвою.

Розуміється, думка тих анархістів, які міркують,
що усунувши одного-другого короля чи царя, тим
самим знищать владсть і доведуть до поправи люд-
ської долі, так само глупа та дитиняча, як коли б
хто, порізавши або спаливши мій портрет, гадав,
що зарізає або спалив мене самого. Владсть у дер-
жаві то не є особа її пануючого — чи то буде цісар,
чи король, чи президент, — навпаки, той пануючий,
се лише, так сказати, портрет, символ власти, а
владство того поділу праці, того стану освіти та
господарського розвою, який панує у цілій державі.
Ніякими бомбами, стилетами та револьверами не
змінити цілого суспільного будинку; отже всі кри-
ваві діла анархістів, навіть лишаючи на боці їх
жорстокість і нелюдність, тим ще злі, що зовсім
безпожиточні і не осягають ніякої цілі. То зна-
чить, не осягають доброї цілі, про яку, може, ду-
має дехто з тих убійників; зате часто вони роблять
велике зло цілій суспільності, збільшуючи утиски
та кривди, бо ж пошкодити людям усяка владсть мо-
же далеко легше, ніж допомгти.

Але, як сказано, не всі анархісти зупиняються
на тій дитинячій та головницькій думці про ни-

щення влади при допомозі динаміту або револьверів. Ті вчені люди, що бачать корінь зла у власті, особливо, розуміється, в тій величезній власті, яку дають у руки поодиноким людям великі держави, зібрані до купи мільярди грошей, мільйони привиклих до послуху урядників та озброєних вояків, — ті вчені силкуються вказати способи, як можуть люди позбутися того зла.

Розуміється, найпростіша річ була би сказати: коли великі держави шкідливі, то скасувати їх. Але таке легше сказати, ніж зробити. При тім же ті анархісти занадто розумні люди, щоб не бачили, що великі держави обік деякої шкоди й неогороди, приносять величезні користі і являються не лише конечним наслідком, але й сильним двигачем людського поступу. І ось вони обмірковують способи, як би це можна заховати для людей усі користі великих держав, а усунути їх шкідливі боки. Вони виходять від ось якого міркування.

Кожна людська особа сама для себе цілий світ, кожна в своїх очах має право жити, як їй хочеться, розвиватися, як може, все, що обмежує, стіснює її — шкідливе. Але чоловік — громадський звір, він живе на світі не сам, а в родині, в громаді; для родини, для громади, він мусить віддавати частину своєї свободи і свого особистого права. Треба лише, щоб він віддавав якнайменшу частину. Отже чим менше тих людей, для яких він мусить стіснювати себе, тим ліпше. Чим більше начальства над чоловіком, тим менше він свободний, хоч би жив і в радикальній республіці; чим менше начальства, тим більше свободи. Коли чоловіка при-

сяде велика родина, то він тоді стається її невірником; а що ж казати, коли над ним і його родиною старшує громада і власть громадська, над громадою повіт, над повітом край, над краєм держава! Коли вже мусить хтось старшувати над чоловіком і його родиною, то най тої старшини буде найменше і най вона буде найближча, і то в усякому рівна йому, не вічна, а тимчасова, вибрана на якийсь час, одвічальна перед ним. Таким способом одиноким і найвищим огнищем влади, по думці анархістів, повинна бути громада, в якій усі члени мали би рівні права і завідувала би своїми справами через виборну старшину. Автономія громади то головна основа ліпшого ладу і щасливішого життя людей. Кожна громада живе собі сама для себе і дбає сама за себе і за всіх своїх членів. Оскільки вона стикається з іншими громадами, має з ними спільні інтереси або якісь незгоди, остільки входить з ними в умови або згоду, як рівний з рівним, добровільної без примусу, лише з огляду на спільну користь або спільну небезпеку. Так само в'яжуться в більших справах цілі повіти з повітами, край з краями — і так постає, знизу вгору, велика держава, яка держиться купи не силою примусу, війська, платних урядників, але силою спільних інтересів громад, повітів, країв, силою так званого федералістичного устрою.

Оцей анархістичний ідеал лежав, між іншим, у основі програмових нарисів Драгоманова, розвинених ним у «Переднім слові» до «Громади» і в брошурі «Вільна спілка». Нема що й казати, що якби всі люди були високоосвіченими, добросердними,

здоровими на дусі й на тілі, то такий устрій міг би бути для них добрий. Він, певно, й лишиться ідеалом людського і громадського устрою на пізні віки і, як усякий ідеал, ніколи не буде вповні досягнутий. Та тепер, коли маємо діло з людьми темними, деморалізованими і в величезнім розмірі хворими тілом і духом (найбільша частина тих хворих навіть не знає про свою хворобу і вдає з себе здоровісіньких, а іноді такі хворі робляться проводирами народу, високими урядниками та органами влади), — такий устрій попросту неможливий, не простояв би ані одної днини, і якби яким чудом заведено його, скінчився б величезною мішаниною і загальним безладдям.

Що федералістичний устрій сам собою не мусить вести до добра, а, навпаки, може вести до великого лиха, маємо добрий приклад на старій Польщі. І там головною основою державного устрою була т. зв. шляхетська вільність та рівність, і там кожний шляхтич у своїх добрах був найстаршим паном і не признавав над собою майже ніякої влади, і там повіти в'язалися від часу до часу в конфедерації для досягнення своїх цілей, і там ухвала державних законів, податків та війська залежала від доброї волі репрезентантів краю, і кожна ухвала могла бути спинена голосом одного репрезентанта. А проте сей устрій допровадив не лише до повного поневолення селян, але також до упадку міст, до повного безправства між самою шляхтою і, нарешті, до того, що Польщу без скарбу, без війська, безвладну розірвали між себе сусідні держави. Конституція 3 мая, навіть якби була введена в жит-

тя, не була би багато помогла, бо не змінювала анархістичних основ державного устрою.

Х

Зовсім з іншого погляду виходять ті напрями, що приймають дотеперішній поділ праці як річ конечну і хосенну, але хочуть лише усунути його шкідливі наслідки. Маємо тут на думці різні школи так званих комуністів.

Комуністи, так звані від латинського слова *communis*, що значить спільний, стоять на тім, що все зло в людській суспільності походить не від поділу праці, а від поділу власности. В прадавніх часах, коли дикун де що зловив чи вбив, те й з'їв, що зробив, те й мав, коли сам собі приготовлював не лише страву, а й одержу й хату, а чого сам не зужив за життя, то велів собі по смерті класти до гробу, тоді можна було говорити про повну власність. Власність якогось чоловіка була вповні витором його праці, то й не диво, що він мав до неї повне право. Але в наших часах се зовсім не так. Ані один чоловік не жиє виключно своєю працею. На його виживлення, одержу, помешкання, виховання та забракування складається праця соток і тисяч різних людей, ба навіть соток і тисячів давніших поколінь. Ми сіємо нині хліб на полях, управлених перед тисячами літ, живемо в домах, побудованих нашими батьками, дідами й прадідами, їздимо по дорогах та мостах, збудованих старинними римлянами або новочасними німцями, бельгійцями

та італійцями, одягаємося в сорочки з американської бавовни, пряденої в Англії, тканиї в Шлезьку, або в матерії, вироблювані у Франції, косимо стирійськими косами, краємо англійськими ножами, оремо німецькими плугами, наші жінки і дівчата носять на шиях французькі коралі або венеціанські скляні перли і т. п. І навпаки, наш хліб їдять німці, наше м'ясо віденці та берлінці, наші покладки парижани та лондонці, наші яблука йдуть до Будапешту та до Вроцлава. Що тут власність і чия вона? Все перемішане, все не є виключно нічье, все спільне, бо виплило зі спільної, міжнародної праці.

Та то ще не досить. Найважливіша річ ось у чім. Кожний робочий чоловік у наших часах робить далеко більше, ніж сам спотребовує. Робить, так сказати, для спільної скарбівні. Робітники, що напалили цегли та вапна і вимурували великий дім, зробили таку річ, що перестоїть їх і їх синів і внуків і не стратить певної вартости ще і за сто літ. Кожна фабрика виробляє товарів далеко більше, ніж могли би спотребувати її властители і робітники за ціле своє життя. На добре управленім полі, зайнятім одною громадою, звичайно родиться стільки хліба і всякого іншого плоду, що вся та громада могла би тим цілий рік жити дуже добре і ще би дещо лишилося про запас. Власне в тій надвищці плодів людської праці понад людську потребу й лежить, по думці комуністів, основа людського поступу. Людськість у загальній сумі робиться багатшою і має через те змогу чимраз більше сил увільню-

вати від низької щоденної праці на здобування хліба, а повертати їх на плекання науки, на політичні, громадські й інші діла. Все те було би добре, якби в людській суспільності не було дечого іншого, по думці комуністів, зовсім поганого. Се інше то приватна власність. Праця в нашій суспільності, — кажуть комуністи, — вже тепер у значній часті спільна. А плоди тої праці не спільні. Кожний чоловік робить більше над свою потребу, але не кожний забирає всю ту надвишку своєї праці на свою власність, — навпаки, мільйони і мільйони дістають із плодів своєї праці навіть менше, ніж би їм пестрібно для сяк-так зносного, людського життя. Надвишку їх праці забирають собі інші, які й збагачуються їх працею. Коли вся суспільність, — говорять комуністи, — працює спільно або майже спільно над витворюванням усяких достатків понад свою безпосередню потребу, то повинна вона вся з тих плодів своєї праці не лише жити в достатку, але надто чимраз більше багатіти, бо та надвишка виробленого її працею повинна бути її спільним добром. Власне з того йде все зло між людьми, що те, що повинно бути спільним добром усіх членів суспільності, загарбують у свої руки поодинокі люди. Ми працюємо, — кажуть комуністи, — як новочасні освічені люди, але розділюємо те запрацьоване добро, як вовки або як дикуни: хто більше урвав, а інших відігнав або роздер, той ліпший. Між способами вироблювання достатків (продукції) і способом розділювання тих достатків між поодинокі верстви суспільності (дистрибуції) панує велика незгідність. І не буде

кілька тактичних заходів з боку партії 103
розумно.

добра між людьми, поки та нерівність не буде усунена. А усунути її можна лиш одним способом, а то таким, аби спільній праці відповідало спільне вживання випрацьованого добра. Приватна власність, що тепер є терном у нозі дальшого поступу, а также джерелом нерівності і несправедливості між людьми, повинна бути скасована. Спільна праця і спільна власність се повинні бути основи, на яких має бути побудований новий суспільний лад.

Комуністичні думки не були нічим новим у ХІХ віці. Їх висловлювано не раз, і то від дуже давніх часів. Ще в старину, на 400 літ перед Христом, їх виголошував грецький мудрець Платон. Сліди комунізму бачимо і в нашім святім Письмі Нового Завіту, а власне в історії найпершої християнської громади в Єрусалимі швидко по Христовій смерті. В ХVІІ віці дуже докладні малюнки комуністичного устрою понаписували англійський учений та політик Томас Мор та італійський монах Томазо Кампанелла в ХVІІІ віці комуністичні погляди голосили французи Кабе, Мареллі, Маблі, Руссо, Бабеф, у ХІХ в. французи Фур'є, Сен-Сімон та його ученики Базар і Анфантен, далі вчений історик Люї Блян, англичанин Роберт Овен і багато інших.

Між комуністами було багато талановитих письменників, які вмiли блискучими формами змалювати користі та принади того нового устрою. Деякі, як Овен, робили проби заснування на підставі комуністичних поглядів фабрик, фільварків та свобідних колоній; деякі з тих закладів поупадали, інші, особливо засновані в Америці або в вільній

Швайцарії, держаться й досі, але на загальний розвій цілої суспільности не мали й не мають впливу.

Спільність! Добре то сказати: спільність і розмальовувати на рожево те, що вже святий Павло вимовляв словами: «Се коль добро і коль красно, о ежи жити братьма вкупі». Але самою красою й самим моральним добром людина не проживе, тим більше, що й красу та добро кожний розуміє по своєму, а що для одного красне й добре, може бути менше красне і менше добре для другого. Не досить сказати: спільна власність. Але хотівши цілу суспільність побудувати на тій думці або виховати в почутті конечности тої думки, треба докладно розміркувати, яка має бути та суспільність, як можна її побудувати, чи має вона які відміни, які границі, і які?

І в людській праці, і в людськiм уживанню є певні межі, де кінчиться спільність і починається те, що каже «я сам»! Що я з'їм, того вже не з'їсть інший, і навпаки: з'їсть хтось інший, то вже не з'їм я. Так само і з іншими предметами безпосереднього людського вжитку, з одежею, помешканням, забавами і т. п. Значить, так далеко, до предметів безпосереднього людського вжитку комунізм не може сягати. Так само тяжко допустити його і в обсягу звичайного домашнього господарства.

Відпочинок по праці конечний, і кожний чоловік бажає мати для відпочинку свій власний кутик, де міг би бути собі зовсім свобідним і не стісненим навіть своїми найближчими приятелями й грома-

днями. Заведення спільности, і то примусової спільности помешкання могло би бути такою каторгою, таким нещастям для многих людей, що комуністи по кількох невдалих пробах (одну таку пробу робили в Парижі коло року 1840 ученики Сен-Сімона Базар і Анфантен) покинули сю думку.

Так само прийшлося обмежити комуністичні думки і з другого кінця. Певна річ, у нашій суспільній праці багато спільного, багато такого, де один користується здобутками праці другого або многих інших. Але чи все тут спільне? Очевидно, що ні. Спільна хіба основа, а кожний робить на тій основі по-своєму. Що з того, що мої діди й прадіди сотками літ управляли й орали оте поле, і воно, таке як я маю його під руками, є властиво здобутком їх праці? Але нехай я один рік не приложу до нього своєї питомої праці і свого кошту (зерна, навозу, або хоч би пильнування), чи буду мати з нього який пожиток? Ні. Що з того, що отсю машину зробив англичанин і передав мені взамін за здобутки моєї праці? А нехай я до неї не приложу ще своєї праці, кошту, вмілости, чи вона сама принесе мені яку користь? Ні. Отже до всього спільного, суспільного чоловік мусить іще доложити щось свого, власного, окремого, і аж тоді може мати з того якийсь пожиток.

Але бо на тім не досить. Є такі роди праці, де те власне та окреме у кожного чоловіка однакове або майже однакове. Ходити за плугом, тягти косою, стояти при машині, се хоч, певно, нелегка річ, але знов не така надзвичайна мудрість; се, як кажуть, хтонебудь потрапить. Але є такі праці, що вима-

гають окремого приготування, довголітньої науки (приміром, учительство), а іноді науки і вправи і пильності для них замало, коли нема вродженого таланту. Такі роди праці переважають на полі науки, штуки, навіть у техніці винахідники найчастіше мають вроджений талант, якого не мають мільйони інших людей. Така праця, хоч вона дає невичерпні скарби цілій людськості і не раз збагачує цілі краї й народи, не дається упорядкувати комуністично, бо тут праці, думок, здібности одиниці людської не заступить ніяка інша одиниця.

Та швидко виявилася ще одна, може, найбільша перешкода для осушення комуністичних думок. Коли б навіть було можливо завести таку спільність між людьми, про яку думають комуністи, то все-таки ця спільність мусіла би мати певні границі. Від біди можна би допустити можливість спільности між людьми одної народности, одної мови, одної віри, одного ступня цивілізації, хоч і тут спільність високоосвічених городян з низькоосвіченими, іноді напівдикими селянами являється дуже сумнівною. Але як уявити собі потім відносини між різними народами та ступнями цивілізації? Чи й між ними буде спільність, чи ні? А коли не буде, то чи не почнеться між комуністичними суспільностями та сама боротьба та тяганина, що й тепер без комунізму? Або коли одна суспільність прийме комунізм, а її сусіди ні? І як заводити комунізм: у одній громаді насамперед чи починати від повітів, країв, чи ждати, аж його прийме відразу ціла держава. Як бачимо, при самій думці про практичне переведення і можливі наслідки комуністичних

думок (проб переведення їх на ширший розмір у новіших часах так і не було) показувалося стільки сумнівів і трудностей, що більшого числа прихильників сі думки не могли собі здобути. Але вони були плодючим зерном, із якого вирости пізніші парості — різні напрями соціалізму.

XI

Спільність праці, спільність уживання, — се, по думці комуністів, одинокий лік на всі рани теперішнього громадського життя, головна основа дальшого поступу.

Добре, — кажуть соціалісти, — але сю спільність не всюди можна перевести. Люди з природи не всі однакові. Повна спільність на землі неможлива і була би навіть шкідлива. Треба завести спільність лише там, де вона справді потрібна. Не в тім біда, що не всі люди обідають при одним столі, не всі носять одежі з одного сукна і не всі живуть у спільних казематах. Біда в тім, що одні багаті і тяжко працюють, а мало мають до вжитку, а інші користуються плодами їх праці. Біда в тім, що одні люди мають у своїх руках, у своїй власності знаряди праці — фабрики, машини і все потрібне для вдержання чоловіка, — а другі не мають нічого, крім робочих рук і мусять тамтим маючим за своє вдержання віддавати свою працю. А що та людська праця се джерело всякого багатства і витворює того багатства далеко більше, ніж вносить плата робітника, то відси виходить таке, що

маючі люди з праці робітників робляться багатшими та багатшими, а робітники, хоч би й як пильно та багато робили, все лишаються бідними, все дістають лиш стільки, аби могли вижити. Скасуймо той розділ між маючими і робітниками, ту стіну, що ділить робочого чоловіка від знарядів праці, зробімо ті знаряди праці, фабрики, машини, копальні спільною власністю тих, що в них працюють, то й усунемо головну болячку теперішнього ладу, запевнімо всім людям достаток і рівномірний поступ.

Отсе в головній основі були думки, які дуже розумно і ясно виложив у своїх працях великий соціяліст Карл Маркс. Він старався показати, як теперішня нерівність маєткова між людьми плине головно з визискування праці робітників; як у тім визиску лежить джерело всіх громадських нещастя та хвороб, усеї нужди, зопсуття, темноти та кривди. Він силкувався нарешті доказати, що розвій теперішнього порядку, чи ми би сього хотіли чи ні, йде конечно до соціялізму. Багачі, по його думці, не тільки висисають соки в робочого люду, але також помалу пожирають одні одних, більші пожирають менших, так як звірі в лісі. Мануфактура пожирає дрібного ремісника й мануфактуру, великий фабрикант пожирає і вбиває (розуміється грошово, маєтково та торгово) менших фабрикантів у своїй околиці так само, як і великий купець дрібних купців. Із сього виходить, що число тих великих фабрикантів, купців, капіталістів та багачів мусить помалу робитися чимраз меншим; рівночасно число бідних, голих, обдертих людей, пролетаріїв стає

чимраз більше. На однім кінці чимраз більші маєтки, громаджені в немногих руках; на другім кінці чимраз менша горстка багачів. Якийсь час вони будуть панувати, поки маси робочого народу будуть темні та покірні. Але коли в тих масах народиться почуття своєї кривди, своєї клясової єдності і своєї сили, тоді виб'є остання година капіталістів. Ті, що досі позбавляли власности, будуть тепер самі позбавлені власности; величезні багатства, здобуті працею мільйонів бідних робітників, стануться збірною власністю мільйонів, спільним добром усього робочого люду.

Маркс у своїх писаннях не вдавався в малювання того, як саме має виглядати той будущий громадський устрій, у якому буде спільна праця без визиску і спільне вживання плодів праці без нічєї кривди. Ширше розвивали ці думки Марксові товариші й приятелі Ляссаль і Енгельс. Особливо сей останній розвинув погляд про те, що освідомлені і зорганізовані робітники повинні при помочі загального голосування здобути перевагу в державних радах і ухвалювати там закони, які б теперішню державу, основану на пануванні одних і неволі других, на визиску і дармоїдстві, помалу або й відразу перемінили на народну державу, в якій би через своїх вибранців панував увесь народ, в якій би не було ні визиску, ні кривди, ні бідноти, ні темноти.

Наслідком сих наук Маркса, Енгельса, й Ляссалья почали німецькі робітники організуватися в велику партію, що мала метою здобути якнайшвидше перевагу в парламенті і перемінити одною ухвалою

весь громадський порядок. Ся партія назвала себе соціально-демократичною. Стоячи на основі Марксових соціалістичних поглядів, ся партія надіялася порушити весь народ і здобути для нього панування. Хоч називала себе революційною, але розуміла революцію зовсім не так, як її розуміли, приміром, анархісти. Ся партія бажала захопити в свої руки державну владу на те, аби знищити її і дати всім горожанам якнайповнішу і найширшу свободу. Навпаки, по думці соціал-демократів держава — розуміється, будуча народна держава — мала статися всевладною панею над життям усіх горожан. Держава опікується чоловіком від коліски до гробової дошки. Вона виховує його на такого горожанина, якого їй потрібно, запевнює йому заробіток і удержання, відповідне до його праці й заслуги. Вона, знаючи потреби всіх своїх горожан, регулює, кільки й чого треба робити в фабриках, кільки вся суспільність потребує хліба й живности, кільки кожний чоловік має працювати, а кільки спочивати, а кінець-кінців може дійти й до того, кільки в ній людей має родитися, аби цілість не була обтяжена, дбаючи про надмірне число дітей і аби живі мали чим вигодуватися. Отся віра в необмежену силу держави в будучім устрою, то головна прикмета соціальної демократії. По її думці, кожний чоловік у будучім устрою від уродження до смерти буде державним урядником та пенсіоністом: держава дасть йому наперед відповідне підготування; потім буде визначувати йому роботу і плату, давати заохоту та відзнаку, а на старість або в разі слабости ласкавий хліб.

Нема що й казати, є дещо привабливого в такому погляді, особливо для бідних людей нинішнього часу, що не знають сьогодні, де дітися і що в рот вложити завтра; для тих мільйонів беззахисних дітей, що виростають або зовсім без опіки родичів, або терплять не раз муки і знуцання від злих, темних, п'яних або хворих родичів та опікунів. Життя в Енгельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Але є у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви.

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. — Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусіла би щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, не потрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою.

А хто були б її сторожі? Хто держав би в руках керму тої держави? Сього соціал-демократи не говорять виразно, та в усякім разі ті люди мали би в своїх руках таку величезну владу над життям і долею мільйонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би

всевладність керманічів — усе одно, чи родовитих, чи вибраних — над мільйонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену владу хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманічі захопити її на завсіди! І як легко при такім порядку підтяти серед людности корінь уся- кого поступу й розвою і, довівши весь загал до певного ступня загального насичення, зупинити його на тім ступні на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільності, що пхають наперед, роб- лять певний заколот, будять невдоволення з того, що є, і шукають чогось нового. Ні, соціал-демократична «народна держава», коли б навіть було можливим збудувати її, не витворила би раю на землі, а була би в найліпшій разі завадою для дійсного поступу. З іншого боку поглянув на річ американаць Генрі Джордж. Маркс звернув головну свою увагу на фабрики й промисл, а села й рільництво полишив якось на боці. Він жив довгі літа в Англії і придивився англійським відносинам, а в Англії нема сіл ані власного селянства, там земля здавна перейшла на власність дідичів (ленд-лордів), із селян пороблено або пільних робітників, або т. зв. фермерів, тобто орендаторів, що оренднують у панів більші або менші фільварочки чи ферми. При тім головну часть хліба й живности для себе Англія спроваджує з інших країв, так що селянство та хліборобство не займає там у громадськім життю майже ніякого місця. Зовсім не те в Америці, де на безмежних родючих просторах постають рік-у-рік тисячі нових колоній, де продукція хліба й живности розвинулася на величезний розмір і де

питання про землю та хліборобство стоїть мало що не на першій місці громадської політики. Отже американець Джордж у своїй голосній книжці «Поступ і бідність» пробував доказати, що не приватна власність фабрик, але приватна власність землі се головна причина теперішнього громадського лиха. Земля се головна основа добробуту й поступу не лише теперішніх, але й будучих поколінь і для того не повинна бути власністю одиниці, яка би могла її псувати, рабувати та висисати. Суспільність, свідомо свого інтересу, повинна мати в руках свою землю, давати її своїм членам на вжиток, але не на власність, а надвишку доходів із неї брати на свою користь, а не лишати в руках багатів та неробів. Яким способом се зробити: чи викупуваючи землю з рук її дотеперішніх властителів, чи позбавляючи їх відразу державним законом права власності на землю, чи, нарешті, переймаючи землю на власність загалу зараз по смерті кожного дотеперішнього властителя, про се Джордж не потребував довго розписуватися, бо се залежало би від поодинокого краю і від того, як би там уложилися обставини.

Думки Генрі Джорджа дуже сподобалися многим людям не лише в Америці, але також у Англії і в Німеччині. Потворилися спілки й товариства, що мають метою ширити ті думки словом і письмом серед широких мас убогої людности і також серед грошовитих багатів, надіючися позискати їх для справи націоналізації землі, тобто набуття землі для цілого народу. Покищо ті товариства зробили для своєї власної мети не багато, але думки

Джорджа мали значний вплив з іншого боку. — Треба сказати, що батьки німецької соціальної демократії Маркс і Енгельс ще в 1848 р. виступили з окликом: «Пролетарії всіх країв єднайтеся!» Вони виказували, що нужда фабричних робітників скрізь по всім світі однакова, значить, інтереси їх однакові. Пролетарії-робітники не мають причини ворогувати ані воювати між собою. Уся ворожнеча між народами й державами йде не від бідних, а від багатців, купців, фабрикантів та урядників, або, як вони називали — буржуазії (від французького слова бурге — замок, місто, значить — міщанство, розуміється, маюче). Розвиваючи далі ті думки, вони й їх ученики доходили до того, що все те, що роз'єднує народи або роз'єднувало давніше, отже церковні та релігійні справи, політика, національність, усе те діло пануючих верств. Верстви робучі, поневолені, покривджені ніколи не мали ані національних інтересів, але все мали й досі мають один однісінький й по всім світі однаковий **інтерес** — скинути з себе віковичне ярмо неволі та визиску. Чим більше ті верстви приходять до розуму, тим більше розуміють, що їх дурено, вказуючи їм якісь релігійні, політичні чи національні ідеали і велячи в ім'я тих ідеалів поборювати людей іншої віри, іншої держави, іншої національності. Та й ті, що вели їх на сю боротьбу, дуже часто дурили себе самих; властиво ціла історія людського розвою се боротьба поодиноких верств між собою, а ще точніше, боротьба покривджених, визискуваних та неволених робітників з кривдниками та визискувачами. Коли визискувані робітники дійдуть до повної

свідомости своїх інтересів і своєї сили, то поєднаються всі разом на всім світі, скинуть із себе ярмо і заведуть соціалістичний лад на світі. Значить, німецький соціал-демократизм був і є міжнародний, або, говорячи латинським словом, — інтернаціональний.

Джордж натомість висунув на перше місце інтєреси поодинокї нації як найбільшїї одиниці, яку чоловік може обняти своєю практичною працею. І ся Джорджова думка пустила широке коріння. В Америці й Англії залунали оклики (кличі — ред.): земля для народа, але з додатком: англійська земля для англійського народа! Америка для американців. В Америці перший голосно підніс такий оклик сенатор Монро, а теперішній президент Рузевелт також признається до нього. І у нас піднесено оклик: Русь для Руси, а польська шляхта, що у себе на місці, на Мазурщині, як може і кривдить та визискує польського хлопа, в східній Галичині дає йому всякі полегші, продає йому свої ґрунти, зичить йому гроші з банків, аби лише довести до того, щоб надати й східній Галичині переважно польський характер і аби таким робом, упадаючи економічно, зміцнити польський елемент національно.

ХІІ

Оце ми перейшли всі важніші питання, які насуваються при обміркуванні того, що називається поступ. Ми бачили, як чоловік із стану майже дикого звіра помалу вибивався чимраз вище. Ми ба-

чили, що дорога того поступу була не проста ані одношайна; що певні місця, осягнувши досить високий поступ, упали; що певні важні відомості та винаходи, звісні людям у давнину, потім забувалися і не раз аж по сотках літ люди віднаходили їх наново. Ми бачили далі, що головною движучою силою поступу є поділ праці; ми вказали далі, що той поділ праці вкупі з вродженою всім людям неоднаковістю сил, здібностей і вдачі витворює громадську нерівність, а та нерівність нарешті доходить до величезного противенства між крайньою бідністю одних та нечуваним багатством інших, і то бідністю мільйонів робочих людей і багатством невеликої жмінки легкоробів або й цілковитих неробів.

Нарешті, ми перебрали найважливіші думки тих, що силкуються знайти вихід із того страшного положення.

Чого ж шукають усі ті люди?

На се одна відповідь: шукають дороги до поступу, але не такого, як досі. Їх не задовольє сам поступ багатства; вони питають: а в чиїх руках се багатство, хто й нащо користується ним? Їх не задовольє сам поступ науки і штуки; вони хочуть, аби наука і штука були власністю всіх людей, прояснювали їх розум і звеселяли життя. Як бачимо, обік зросту багатства, штуки й науки, зросло також почуття милосердя, любови до людей, справедливости. Люди починають переконуватися, що саме багатство, сама наука, сама штука не може дати чоловікові повного щастя. Наскільки чоловік може бути щасливим у житті, він може се тільки в спів-

житті з іншими людьми, в родині, громаді, нації. Скріплення, утончення того почуття любови до інших людей, до родини, до громади, до свого народу се основна підвалина всякого поступу; без неї все інше буде лише мертве тіло без живої душі в ньому.

Певного особистого щастя, не заколоченого ніякими прикростями — чоловік не осягне ніколи; та проте він весь вік старається та силкується поправити своє життя, усувати прикрості, добитися щастя. Мільйони знаходять одиноке щастя на землі в тій надії, що правдиве щастя знайдуть по смерті, за гробом. Але інші мільйони людей у наших часах говорять, що поки там до загробового щастя, а нам треба доложити сил і заходів і розуму, аби знайти хоч яке-таке щастя тут, на землі.

Так само всі ми знаємо, що й повного громадського щастя, повного, як сказати, раю на землі люди не діб'ються ніколи. Але се ще не рація, щоб ми закладали руки і байдужно дивилися, як міцний душить слабого, як багач кривдить та висисає бідного, як одиниці кривдять та руйнують сотки і тисячі людей. Чи буде, чи не буде з того рай на землі, а ми борімося з кожним поодиноким лихом, з кожною поодинокую кривдою та дбаймо разом не лише про те, аби побороти її в тім однім випадку, але також про те, аби по змозі заткати джерело подібного лиха й на будуче.

Колись перед сотками літ лікарі не дуже придивлялися до поодиноких хвороб та болячок, але зате ламали собі голови, щоб винайти такий лік, який би міг лічити всі можливі хвороби. Вони вже й назву придумали для свого ліку, назвали його з гре-

цька панацея, ніби вселік. Але такого ліку на всі хвороби ніхто не винайшов і не винайде ніколи. Позбувшись мрії про той чудовий все-лік, почали лікарі докладніше придивлятися поодиноким хворобам, слідити об'яви, що виступають при її погіршенні і при поліпшенні, і звільна назбирали величезний запас спостережень та досвідів, що тепер називається медициною. Кожну слабість, кожний об'яв стараються пізнати якнай докладніше, а від пізнання вже недалеко й до вилічення.

От таке саме й з тими громадськими, суспільними слабостями, що спадають на людей при поступі наперед. Те, що ми досі роздивили, всі оті ради: повороту до природи, до селянського стану, до бездержавства, заведення повної спільноти — все це такі панацеї, яких не зварить і не приготує ніякий аптекар. Вони бентежать людей, ворущать їх думки і заставляють їх шукати нових доріг, і в тім їх велика вартість, їх заслуга історична. Але певности, панацеї в них не шукайте. Поступ цілої людськості — се величезна і дуже складна машина. Вона порушається силою, на яку складаються тілесні і духові сили всіх людей на світі; ані одному чоловікові, хоч який би він був сильний та здібний, ані одній якійсь громаді годі запанувати над рухом тої машини, годі кермувати нею. Як у цілій природі, так і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори, тоті самі, яких пізнав вже великий німецький поет і вчений, Йоганн Гете, а то голод і любов. Голод — се значить матеріальні і духовні потреби чоловіка, а любов — се те чуття, що зріднює чоловіка з іншими людьми. Людського

розуму в числі тих кондукторів нема і, певно, ще довго не буде.

*

Праця Івана Франка «Що таке поступ» була опублікована ним найперше у видаваній в Коломиї газеті «Поступ» (чч. 2-26, 1903) і там же вийшла цього ж року окремим книжковим виданням (164 стор.). У 1917 році ця книжка була перевидана накладом Української друкарні в Нью-Йорку (63 + 1 нп. стор.). У передруках цієї праці, вміщених у ХІХ томі видання «Іван Франко. Твори в двадцяти томах» (Київ, 1956), стор. 155-194 й у виданні «Іван Франко. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори» (Київ, 1956), стор. 306-405, пропущено (пропуск зазначено тільки крапками) велику кінцеву частину ХІ розділу, від слів «Маркс у своїх писаннях не вдавався...» до «...зміцнила польський елемент національно». У цій збірці передруковується текст VI-XII розділів цієї Франкової праці повністю, без ніяких змін і скорочень. Розділи I-V не суттєві для суспільно-політичних поглядів І. Франка: в них він розглядає еволюцію поступу в первісному суспільстві.

ДО ІСТОРІЇ СОЦІЯЛІСТИЧНОГО РУХУ

Соціалістичний рух, що з обсягу політичних та економічних теорій перейшов уперше на поле свідомої організації пролетарів у невдалій пробі Бабефа та його товаришів в часі великої французької революції 1794 р., зробився відтоді характеристичною появою, що тягнеться через усе ХІХ століття, раз-у-раз поглиблюючися та охоплюючи ширші поля людських інтересів. Проклямований зразу як філянтропія, як постулат християнської любови і справедливости супроти бідних та покривджених, він у ХІХ віці робиться філософією найлівішого крила гегеліянців, світоглядом цілих поколінь учених, релігією мільйонових мас, робиться могутнім двигачем політичного та соціального розвою, окликом боротьби, для одних найвищим ідеалом, метою поступу, з якої осягненням кінчиться історія, а для інших грізною небезпекою, синонімом перевороту та побіди варварства й нового деспотизму, найбільшим ворогом індивідуальної свободи та загального поступу.

Чи новий двадцятий вік буде, як думають прихильники цього руху, віком побіди соціалізму, чи, може, висуне на зміну йому інші оклики й інші ідеали, про се завчасно ще пророкувати. Одно видається певним: в оцінюванні соціалістичного руху

починаємо добачувати навіть у його ворогів той спокій і ту об'єктивність, які дає перспектива значного часу і пережитого багатого розвою. І в самих соціалістичних таборах, що досі звичаєм усіх нових сект і релігій (а соціалізм сьогодні, особливо для нас менше освічених його прихильників, має далеко більше характер релігії, опертої на непорушних догмах та на культурі осіб, аніж характер науки) виявляли найбільшу нетолеранцію не лише супроти «невірних», тобто не-соціалістів, але також супроти еретиків та гетеродоксів, — і тут починаємо завважувати цікавий зворот. Під окликом «фабіянства» в Англії, посибілізму та солідаризму у Франції та ревізіонізму в Німеччині йде серед найчільніших соціалістичних інтелігентів невпинна критична праця, що, нав'язуючи зразу до тактики соціалістичних партій, звільна йшла чимраз глибше, до самих цілей організації, до основних догм та тез самої доктрини. Статистичні досліди над будовою й розвоєм сучасної суспільности і історичні досліди над її минулим, нові методи соціологічних пошукувань над початком та розвитком людських інституцій, нові здобутки на полі розвою етичних та релігійних концепцій людськості, нова вмлість досліджування мандрівки та перемін певних ідей протягом століть та на обширі великих країн, — усе те збагачення нашого знання щодо скількості і якості не могло лишитися без впливу також на велику ідейну будову соціалізму, здвигнену в другій половині XIX віку головно завдяки працям двох німецьких жи-

дів, Карла Маркса і Фрідріха Енгельса,*) і покладену в основу великого масового руху в Німеччині головнo заходами третього німецького жида Фердинанда Ляссала. Працям тих трьох визначних людей надає велике історичне значення та обставина, що вони сталися угольним каменем великої організації, звісної під назвою німецької соціал-демократичної партії. Ся партія стоїть сьогодні, можна сказати, як центральна соціалістична організація в соціалістичнім руху всього світу, і своїм австрійським крилом, до якого належать також соціалістичні організації австрійських провінцій, захоплює потрохи й нашу країну, коли тим часом друге її крило, російське, грає тепер визначну роль в революційнім русі також на російській Україні. Отим то зрозуміла річ, що соціалізм і соціалістичні організації заслуговують на пильну увагу кожного освіченого українця, який цікавиться громадськими справами і не хотів би блудити напомацки в сутолоці нових фактів та суперечних змагань і теорій.

Розпочинаючи в Літературному-Науковому Вістнику ряд розвідок та рефератів про поодинокі питання з обсягу суспільного життя та соціальної політики, ми зазначаємо відразу, що не думаємо давати ніякого систематичного курсу тих питань і не бажаємо робити пропаганди — чи то для соціалізму, чи проти нього. Ми бажали б лише зацікавити наших читачів тими переважними справами, заохоти-

*) Твердження І. Франка про єврейське походження Енгельса помилкове; Ф. Енгельс був німцем.

ти освічених до читання основних праць на дотичні теми, а освічуючи принагідно то се, то те питання, виробляти в умах ту об'єктивність та неупереджену, але нетривожну, цікавість до досліджування правди, що повинна ціхувати освіченого чоловіка, а в справах соціальних, громадських ще більше, ніж деінде.

1. Комуністичний маніфест 1848 року

Коли вірити Енгельсові і всім іншим історикам соціалізму з соціал-демократичного табору, то лютий 1848 року був моментом мало що не так важним у історії людськості, як уродження Христа або як виступлення Лютера в Німеччині. В тім місяці був написаний у Лондоні спільно Марксом і Енгельсом «Комуністичний маніфест» і разом з ним народився на світ новочасний «науковий або історичний» соціалізм. Те, що було досі, до кінця 1847 р., то були соціалістичні фантазії, соціалістичний сантименталізм, соціалістичні утопії або радше утопійний соціалізм. «Комуністичний маніфест» Маркса і Енгельса відразу поставив справу соціалізму на твердий науковий ґрунт, показав соціалістичний лад не як якийсь неосяжний ідеал, а як неминучу дієву*) конечність, як неохибний вплив непоборного історичного розвою. Сей маніфест відразу відкрив перед людством непохибні історичні закони, що з елементарною силою пруть

*) Себто історичну; поль. «dziejowy» = історичний.

до здійснення соціалізму. Сі закони в головному такі:

1. Вся дотеперішня історія людства, се боротьба клас, боротьба неволених, кривджених, стіснених проти тиранів, кривдників та гнобителів.

2. Вся дотеперішня культура се властиво розвій продукції матеріяльних дібр; від сеї продукції залежить форма правління й поділ суспільности на верстви, залежить наука і штука, ідеали й релігії.

3. Таким робом не люди творять історію по своїй волі, але елементарна сила кожночасової продукції уробляє їх по своїй уподобі і пре їх туди, куди їй хочеться.

4. Розвій теперішньої суспільности йде від капіталізму до соціалізму; се видно з того, що великі капітали ростуть, пожирають менші і скуплюються в руках чимраз меншого числа капіталістів; натомість чимраз більші маси народа опиняються в стані пролетарів, позбавлених усякої власности крім своєї робучої сили, яку вони мусять продавати капіталістам. Працюючи для них, вони силою незломного економічного закона заробляють пересічно все лише стільки, щоб могли вижити, не більше; надвишка вартости того, що вони зроблять, іде до кишені капіталістів і збільшує їх капітал. Але ж капіталістичний устрій, зводячи маси народа до стану пролетаріїв, фабричних робітників, рівночасно здружує, гуртує, організує їх. З хвилиною, коли робітники пізнають, що в їх величезнім числі сила і простягнуть руку до захоплення в свої руки політичної власти, виб'є остання година капіталістичного ладу. Суспільність, себто пролетаріят

переїде в нову фазу історії, в соціалізм, при якому люди вперше почнуть справді робити історію, при якому дотеперішні закони історичного розвитку втратять свою силу. І далі автори маніфесту подають цілий ряд постанов, які по їх думці в разі перемоги пролетаріату можна буде ступнево вводити в життя, зразу в краях економічно найбільше розвинутих, а дедалі, то й у інших.

При яких обставинах був виданий сей маніфест і яким способом сталося те, що новий «історичний» соціалізм виступив відразу готовий, в такій заокругленій, категоричній, побідній формі, вискочив мов Мінерва в повній зброї з Зевесової голови? На Цюрихському конгресі соціальної демократії 1893 р. Енгельс, говорячи про первопочини соціалістичного руху, заявив, що «в тих часах (1843-45) соціалізму держалися лише невеликі секти». Та сам «Комуністичний маніфест» представляє річ зовсім не так скромно, бо зараз на початку в ньому кажесться: «Вже тепер (1848 р. перед революцією!) всі європейські держави признають комунізм як велику силу». Послухаймо, що каже про се інший соціал-демократ, д-р Вільгельм Коншtedт: «Маркс уложив сей маніфест іменем „Зв'язку комуністів“. Маніфест заповідав близьку революцію. І справді, заки перші примірники були надруковані і розіслані, вибухла в Парижі буря, впав Люї Філіпп, оголошено республіку. Для тайного Зв'язку комуністів настала пора явно виступити перед народом і перемінити слово маніфесту на діла. Нова центральна власть у Парижі стояла під проводом і під па-

нуючим впливом Маркса».*) Як бачимо, слова маніфесту про признання комунізму всіма європейськими державами яко рівнорядної сили були або пророцтвом надхненного візіонера, або словами політика, який стояв у центрі конспірації і дуже добре знав, що й для кого говорить. Певна річ, се знання показалося ілюзією, революція впала, а Марксові теорії не знайшли в Німеччині ніякого відгомону ані зрозуміння. Але се не значило нічого, хіба те, що для них не настав іще був час. Треба було ще 20 літ економічного та політичного розвою і велетенської агітаційної сили Ляссаля, щоб підготувати для них ґрунт.

Та, як сказано, Маркс, пишучи з Енгельсом свій маніфест, заявляв, хоч і не дуже виразно, що його постулати і проєкти можливі до здійснення аж по побіді пролетаріату (такої побіди надіявся він у Франції) і то «nach und nach», ступнево, і то лише в краях більше розвинутих, отже очевидно в Англії і Франції, а щойно опісля у краях більше запізнених, до яких тоді належала Німеччина (W. Cohnstädt, op. cit. 73). Цікаво отже, звідки Маркс, молодий тоді емігрант, не економіст з фаху, не живши довго ані в Франції ані в Англії, міг виробити собі таке глибоке знання про економічний стан

*) Dr. Wilhelm Cohnstädt. Die Agrarfrage in der deutschen Socialdemokratie von Karl Marx bis zum Breslauer Parteitage. München, 1903. p. 75. — I. Ф. (Висловлена тут д-ром Конштеттом думка, що революція 1848 року у Франції відбувалася під проводом К. Маркса, не відповідає дійсності — Б. Кр.).

тих країн і такий широкий погляд на хід їх економічного розвою? На се питання німецькі соціал-демократи звичайно не дають відповіді. Для них Комуністичний маніфест — перший і блискучий доказ Марксової геніяльності, безпохибне евангеліє об'явлене вибраним пророком, хоча, приміром, і сам Енгельс признавав, що позитивні постуляти того маніфесту тепер уже перестаріли. Щоправда, в останніх часах, під впливом новоповідаходжених документів деякі німецькі соціалісти демократи признають несміло, що Маркс міг також запозичувати свої ідеї у інших, але, мовляв, і сам він не робив із того секрету. «Чи письменник украв свої думки в кого іншого, — пише цитований уже нами Конштедт, — і в кого він украв їх, се для історика може бути зовсім байдуже. Вплив тих думок — се головно цікавить його. Марксові закидувано іноді, що він присвоював собі чужі думки. Я вважаю такі докори зовсім фальшивими та несправедливими; але опрокидати їх я не думаю. Напевно Маркс узяв до своєї системи не одно від своїх попередників. Але ж здобутки науки не на те нагромаджені, щоб їх знаходити, а щоб їх прикладати в діло. Розуміється само собою, що Маркс усієї своєї системи не висав собі з пальця. Він стояв на ґрунті науки свого часу і на тім ґрунті будував далі» (ор. сїт. 10). За вашим ласкавим дозволом, пане д-ре Конштедт! Історикові при оцінюванні заслуг і значення якогось діяча зовсім не байдуже, чи сей діяч дійшов до певних ідей своєю власною інтуїцією та розумовою працею, чи взяв їх звідки інде. На те він і історик, щоб слідити зв'язки суспільні й ідейні, які в'яжуть кожне люд-

Рікардо

ське ділс з його попередниками, сучасниками й наступниками. Певна річ, се не приносить нікому нечести, коли він переймає наукові здобутки своїх попередників і далі розвиває їх, але буває ж певна границя між таким науковим перейманням і плягіятом. Коли, приміром, Маркс переймає Рікардову теорію ґрунтової ренти, вказуючи при тім на Рікардо, як на її творця, і перетворює сю теорію відповідно до цілоти своєї системи, дає їй почасти інше мотивування, а почасти інший обсяг, то це зовсім у порядку, і ніхто не може йому за те робити найменшого докору. Та коли Енгельс в увазі до Марксової брошури «Das Elend der Philosophie» («Злидні філософії», вид. 1885, стор. 26-27) пише про закон робітницької плати: «Цей закон нормальної плати, яка все вагається довкола minimum потрібного для піддержання життя робітника та для продовження його роду, уставлений був мною вже 1844 р. в моїх «Umrissе zu einer Kritik der Nationalökonomie», Paris, 1844, значить, Маркс уже тоді знав той закон», то се вже не будування на ґрунті сучасної науки, а просте присвоювання собі відкриття, яке ще 1819 р. зробив Рікардо, та й то розвиваючи і докладніше формуючи давніші погляди Тюрґо.

Коли для історика байдуже, звідки який автор узяв свої ідеї, то він повинен би й не признавати його власністю ідеї взяті ним звідки інде. А ось д-р Конштедт каже виразно, що хоча «Маніфест 1848 р. написаний був спільно Марксом і Енгельсом, то все таки можна приблизно сказати напевно, що його політична програма в головному була духовою

власністю Маркса». Він тут повторює з маленькими обмеженнями слова Енгельса, який у своїй брошурі «Die Entwicklung des wissenschaftlichen Socialismus»*) признає Марксові два епохальні відкриття, що зробилися основою історичного, наукового соціалізму. Сі відкриття, се матеріялістичне розуміння історії і вияснення тайни капіталістичної продукції через уставлення поняття надвишки вартости (Mehrwert), тобто тої вартости, яку продукує робітник і яка лишається в руках капіталіста. «Дякуючи тим відкриттям соціалізм зробився тепер наукою, яку треба лише опрацювати у всіх її деталях і в обопільнім зв'язку її окремих частей».**)

Наскільки критичні і програмові думки Комуністичного маніфесту можна вважати духовою власністю самого Маркса, чи то Маркса з Енгельсом до спілки, про се знаходимо інтересну статтю В. Черкезова в паризькій часописі «Le Temps nouveau», що виходить замість давнішої «La Révolte», у числах 51-52 (з 20 і 27 квітня) і 1, 2, 4, 5 з мая 1900 року пз. Un plagiat tres scientifique. («Вельми науковий плягіят»). Тим, що читали «Жите і Слово» 1896 року, певно буде ще в тямці праця того самого Черкезова, якої зміст я передав там у статті «Соціалізм

*) Правильна назва цього Енгельсового твору: «Die Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft» («Розвиток соціалізму від утопії до науки»).

**) Кінцевий уступ другого розділу — див. російський переклад, вид. 3, Женева, 1902, стор. 25. — І. Ф.

і соціал-демократизм».*) Ся стаття разом з паралельними працями бельгійського соціаліста Домелі Ньювенгуйса була попередницею писань Бернштайна і німецьких ревізіоністів. Тепер д. Черкезов вертається до тої самої теми — критики соціал-демократизму — з іншого боку і береться доказувати, що найбільша частина думок Комуністичного маніфесту Маркса й Енгельса запозичена без подання джерел, а по думці д. Черкезова навіть перепсована та баламутно передана з іншого маніфесту, написаного 1843 ученим фур'еристом Віктором Консідераном п. з. «Principes du socialisme. Manifeste de la Démocratie au dix-neuvieme siecle» («Принципи соціалізму. Маніфест демократії дев'ятнадцятого сторіччя»). Сей маніфест був надрукований уперше 1843 в журналі фур'еристів «La Démocratie pacifique»; за нього автор і редакція були поставлені під суд і увільнені судом, і ось 1847 р. маніфест вийшов другим виданням, до якого додано справоздання з того процесу.*)

*) Передрукована в цій збірці, стор. 29-71.

*) Ось декілька дат із життя сього незвичайного чоловіка. Віктор Консідеран (Considérant) народився 1808 р., кінчив політехнічну школу, вступив до артилерії і дослужився ранги капітана. Переїнявши ідеями Фур'ера, він виступив із війська і занявся пропагандою, виголошував виклади в Парижі, а потім отворив у Мецу перший публічний курс соціалістичної теорії. Рівночасно він був співробітником Фур'єрових журналів «Nouveau Monde» та «La Réforme», причинився до заснування нового журналу «La Phalanstere», а по його упадку заснував журнал «La Phalange». По смерті Фур'ера він зро-

«Представте собі, читачі, — так починає д. Черказов критичну частину своєї праці, — стан вірного мусулманця, що привик повторяти: «Аллах великий, а Мохаммед його пророк!» І ось нараз одного гарного дня він знаходить на своїм дивані на місці свого святого Корана книжку якогось невірного джавра, де все те, що було найсвятіше в його Мохаммедовій книзі, виложено далеко ясніше, докладніше, з ширшим поглядом, глибшими ідеями, а головне з незрівняно вищим літературним талантом. І він знає, той вірний, остовпілий, обурений, упокорений, що твір невірного джавра появився перед Кораном, і що Мохаммед, той великий пророк фаталізму, знав сей твір.

«Подібно як сей вірний, так і я почував себе остовпілим, обуреним і навіть упокореним, коли

бився головою його школи, закладав фур'єрівські колонії в різних сторонах Франції та в інших краях Європи, видавав журнал «La Démocratie Pacifique» і читав знов лекції в Парижі. Вибраний до генеральної ради департаменту Сени, він 1848 р. по вибуху революції ввійшов у склад конституційного союму. Він був противником президентури Людовіка Наполеона, а вибраний 1849 р. до парламенту належав до крайньої опозиції, видав проклямацію, якою кликав народ до бунту, і мусів у червні того ж року тікати до Бельгії. Засуджений позаочно, він утік до Америки, звідки вернувся до Франції аж 1869 р., щоб тут у повному забутті дожити свого віку. З його писань найважливіші: «Destinée sociale» («Соціяльне призначення», Париж 1834-44, три томи), згадані вище «Principes du socialisme» («Принципи соціалізму») та «Le Socialisme devant le vieux monde» — «Соціалізм до античного часу» (1848). — І. Ф.

мені довелося прочитати книжечку Віктора Консідерана «Principes du socialisme. Manifeste de la Démocratie au dix-neuvieme siecle», написану 1843, а видану 1847 року. Та й було чого дивуватися. В брошурі на 143 сторінках Віктор Консідеран викладає ясно по-своєму звичаю всі підстави марксизму, того «наукового соціалізму», який парламентаристи хочуть накинути цілому світові. Властиво теоретична частина, де Консідеран говорить про принципи, міститься на перших 50 сторінках; решта присвячена голосному процесові, який уряд Люї-Філіппа виточив був журналові фур'єристів «La Démocratie pacifique» і який скінчився увільненням оскаржених через суд присяглих. Але на тих 50 сторінках славний фур'єрист справді по-майстерськи подає нам стільки загальних поглядів, ясних і блискучих, що лиш малесенька частина його ідей містить у собі вповні всі закони й теорії марксистів, не виключаючи й уславленої концентрації капіталу та цілого «маніфесту партії комуністів». Сей славний маніфест, ся Біблія легально-революційної демократії, се тільки дуже неглибока (*médiocre*) парафраза численних уступів маніфесту В. Консідерана. Маркс і Енгельс черпали не лише зміст свого маніфесту з маніфесту В. Консідерана, але навіть форму, титули розділів».

Не маючи під рукою брошури В. Консідерана, ми не можемо сконтролювати всіх отих тверджень і дійти, наскільки оправданий гострий суд Черкезова про маніфест Маркса й Енгельса. Що в своєму маніфесті німецькі соціалісти заховали такий розклад матерії і подекуди подібні титули (не такі

самі, загалом у Маркса й Енгельса термінологія інша, ніж у Консідерана), се ще не була б така біда і се ще не значило б, що їх маніфест був плягіятом із твору французького фур'єриста. Тим то ми лишаємо на боці сей уступець Черкезова і перейдемо до інших, де він порівнює тексти обох маніфестів. Паралель, що мають доказувати плягіят Маркса й Енгельса, і то плягіят *plena forma*, бо обидва німецькі соціялісти видають ідеї, зачерпнені з чужої книжки не за здобутки сучасної науки, але за свої власні відкриття, таких паралель наводить Черкезов щось 33, та ми обмежимося лише до найважливіших, таких, що дотикають фундаментальних теорій Марксової системи.

Ось паралельні уступи про історію верстов суспільности від найдавніших часів (розд. I. Ком. маніфесту — цитую немудрий український переклад,*) доконаний не з німецького оригіналу, а з російського Плеханівського перекладу — зазначуючи для короткоти К. М. = Комуністичний маніфест і В. К. = Віктор Консідеран).

К. М. ст. 4-5.

В давніших історичних добах скрізь майже знаходимо цілковитий поділ суспільности на різні стани, знаходимо всілякі відміни суспільних становищ. В стариннім Римі маємо патриціїв, лицарів, плебеїв, невольників; у середніх ві-

В. К. ст. 1-6

Старинні суспільности вважали принципом — силу, політикою — війну, метою — здобування, а політичною системою — неволю, се є, визискування чоловіка чоловіком у найповнішій, найбільше нелюдській і варварській формі. Неволія бу-

*) Видавництво Української Соціалістичної Партії. К. Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної Партії. Львів, 1902. — I. Ф.

ках феодалних панів, васалів, цехових майстрів, челядників, підданих кріпаків і крім того ще майже в кожній з тих клас знов окремій відміні.

Новочасна буржуазійна суспільність, що постала по упадку феодалної, не знесла різниці класових; вона поставила тільки нові класи, нові услів'я гноблення, нові способи боротьби на місце давніх.

...Ця суспільність розділюється чимраз більше на два великі ворожі табори, на дві великі противні собі класи: буржуазію і пролетаріят.

ла підставовим фактом... була духом кастовости. Такий був характер суспільного ладу в старину.

Феодалний порядок був впливом завойовання. Його основою була також війна, а особливо традиційне і непохитне усвячення первісних привілеїв завойовання. Так само його економічною системою було вже на один ступінь менше і не таке бруталне визискування чоловіка чоловіком — кріпацтво.

Новий лад розвинувся з феодалного через розвій промислу, наук, праці...

Не зважаючи на метафізичний лібералізм, не зважаючи на конституційну рівність... горожан перед правом... теперішній суспільний лад не менше аристократичний хоч не в принципі, а фактично... Верстви тривають далі через те, що одні родяться в стані зглядної нижчости, а другі — вищости. Та тепер уже не закон, не право, не політичні принципи кладуть ті перегороди між великими верствами французького народу, а сама організація економічна та соціальна...

Дуже важна поява виринає тепер у цілій повноті, се наглий і швидкий розвій нового феудалізму, феудалізму промислового та грошового, який звичайно займає місце аристократії давнього правління, при чім рівночасно щезають або бідніють середні класи. З сього не може вийти ніщо інше, як загальне поневолення, збірна інфеодація мас,

позбавлених капіталу, знарядів праці, виховання. Абсолютна свобода без організації се ж не що інше, як абсолютне віддання безоружних та ограблених мас на ласку куп уоружених і заосмотрених. Цивілізація, що почалася шляхетським феодалізмом і якої розвій увільнив промисловців від особистої або безпосередньої панщини, доходить сьогодні до феодалізму промислового, який заводить колективну або посередню панщину робітників.

На великім полі щоденної війни стоять одні — вчені, заосмотрені, узброєні від ніг до голови... а другі — обдерті, голі, несвідущі, голодні... мусять самі просити у своїх противників якої-будь роботи та нужденної плати... Промислова війна, так само, як оружна, має переможців і побіджених. Промисловий феодалізм так само, як і военний, держиться на фатальних тріумфах і ненастанній перевазі сильних над слабими. Пролетаріят, се сучасне кріпацтво.

Хоча хід думок у сих уступах без сумніву однаковий, а найважніші характеристики згідні майже до слова (у К. М. вони зрештою визначаються більшою прецизією), то все таки на основі сеї першої паралелі ще не можна би говорити про плягіят, бо ж мова тут про речі загально звісні, про які Маркс і Енгельс не потребували довідуватися аж із Консідеранової брошури. Та йдімо далі.

К. М. ст. 6-7

Дотеперішній феодалний спосіб провадження промислу не вистачав... Мануфактура наступила на його місце... цехові майстри мусіли уступити перед се-

В. К. ст. 6-17

Революція опрокинула давні домінії, майстерства, корпорації... По великім вибуху 1789 р., по зруйнуванню старого політичного ладу, по знівеченню фев-

реднім станом промисловим...

Тоді пара і машина виперли (в оригіналі *revolutionierten*) промислову продукцію; на місце мануфактури наступив новочасний великий промисл, на місце промислового середнього стану промисловці мільйонери...

Всюди, де буржуазія дійшла до влади, там знищила всі февдальні, патріархальні, ідилічні відносини... Вона перемінила особисту гідність на вартість заміну, а на місце численних патентованих і чесно осягнених (в оригіналі: дорого окуплених) свобод поклала одну безсовісну, бездушну (в ориг.: одинокую і невмолиму) свободу торгівлі. Одним словом, замість визиску, ослоненого релігійними і політичними ілюзіями, вона виставляє визиск явний, безпосередній і безсоромний... Ті февдальні пута треба було розламати. Їх розлаmano. На їх місці піднялася вільна конкуренція разом зі суспільною і політичною конструкцією, відповідною для політичного панування міщанської верстви.

дальної власності, промислової системи майстерств і цехів... вона всю промислову і суспільну робітню пхнула в анархію, віддала під панування сильнішого; нужда, продажність, підступи, злочини та зіпсуття нищать її і змагаються раз у раз.

В якій хочете галузі, фактично великі капітали, великі підприємства диктують закони меншим. Пара, машини, великі мануфактури здобували собі легко ґрунт усюди, де тільки появлялися, з ущербком для малих і менших робітень. За їх наближенням старі ремісники та майстри щезали, полишаючи лише фабрики та пролетаріїв.

Що більше, ми бачимо майже кожної хвилини, як постають нові неждані відкриття, що, відновляючи нагло цілу якусь галузь продукції, вносять замішання в фабрикацію. Поламавши руки ремісникам, викинувши на брук маси людей, яких нараз заступлено машинами, ті відкриття руйнують в дальшій черзі й самих майстрів... Буржуазія розвалила останні решти февдального устрою і... оголосила свободу промислу та торгівлі... На промисловому полі опинилися тільки одиниці одні проти одних, віддані з цілою свободою одні одним на поталу. Ганебний механізм вільної конкуренції без безпеки ламає всі закони справедливості і людськості. Вільна конкурен-

ція має сю нелюдську та прокляту вдачу, що все і всюди зменшує зарібну плату.

Як бачимо хід думок в обох паралелях однако-вий, а у Консідерана знаходимо навіть такі речення, які досі вважалися спеціально марксівськими, приміром, анархія капіталістичної продукції, заступлення людей машинами, пожирання майстрів їх власними машинами і т. ін. Розуміється, що виклад у Консідерана ширший, детальніший; ілюстрованню деяких тем, порушених у Комуністичному маніфесті кількома реченнями, він присвячує цілі розділи, приміром, § 10 «Поділ суспільности на дві верстви: мале число таких, що посідають усе, і велике таких, що позбавлені всього». Консідеран загалом не менший від Маркса майстер оперувати контрастами, та й загалом се майстерство було витвором більше французького, ніж німецького духа.

Одна з найефектовніших і найбільше проречистих частин Комуністичного маніфесту, се без сумніву характеристика буржуазії, її заслуг, а особливо її лихого, згубного впливу (укр. вид. стор. 7-11). Погляньмо, як виглядають ці блискучі сторінки в порівнянні з викладом Консідерана.

К. М. 10-11

В. К.

Буржуазія головна підстава великих монархій взагалі від часу як постав великий промисл і світовий ринок, виробила собі вкінці виключне політичне панування в новочасній репрезентаційній державі. Ново-

Хто захищає всі становища, всі стратегічні лінії, всі операційні підстави торгівлі й промислу? Хто заливає все, як не велика спекуляція, великі банки, великі капітали у всіх галузях?.. Пануючі тепер не

часний уряд се тільки інституція, що стереже інтересів буржуазної верстви.

Буржуазія постійно усуває окремішність (в ориг.: роздрібнення) средств продукції, власности і населення. Вона злучила разом населення, зцентралізувала средства продукції, сконцентрувала власність у руках малого числа власників (в ориг.: немногих осібників). Доконечним наслідком того була політична централізація.

король, не міністри, не нації, але промислові та фінансові февдали. Гроші заливають усе; могутість великих капіталів росте ненастанно: вони тягнуть і всисають у себе з усіх боків дрібні капітали і середні маетки. Суспільність швидким ходом іде до витворення аристократії грубої та нешляхетної. Сей соціальний феномен характеризує новочасну цивілізацію. Крок-у-крок він іде за системою торговельною, мануфактурною, за розповсюдженням машин. Наша промисловість ненастанно висисає національні багатства, щоб концентрувати їх у великих схованках нової аристократії, і витворює голодні легіони бідарів та пролетаріїв. Велика Британія виявляє в найбільшій мірі сей феномен централізації капіталів у руках нечистеї аристократії і середніх класів Франція і Бельгія, два краї, що йдуть найближче за слідами Англії шляхом того фальшивого індустриалізму, се також гнізда, де найшвидше організується той новий февдалізм. Нова аристократія, якої герби се банкові білети та акції, тяжить чим раз більшою вагою на самій буржуазії і опанувала вже правитель-ство.

К. М. ст. 9

Потреба щораз ширшого відбуту для витворених продуктів гонить буржуазію по цілій земній кулі. Вона мусить скрізь дста-

В. К. ст. 22

Промислові нації шукають з великим зусиллям заграничних ринків відбуту для своїх фабрикатів.

тися, скрізь поселитися, скрізь лучитися в союзи... Дешеві ціни її товарів, то важка артилерія, якою вона розбиває всі хінські мури і змушує до капітуляції ту незвичайно завзяту і уперту ненависть [некультурних людей до всього, що не своє, що чуже.

Англія мучена сею дихавицею, від якої ледве дихає, робить надлюдські зусилля, щоб вилити надмір своїх фабрикатів на всі береги. Вона при помочі гармат відчинила брами старого китайського цесарства. Вона ненастанно з оружжям в руках гониться по цілій землі, шукаючи консументів.

Хоча д. Черкезов, поставивши побіч ті виписки, бачить у К(омуністичному) М(аніфесті) «тісноту думок» та побіжність, все таки мені здається, що переворот не лише в самій економічній будові нової суспільности, але також у всіх її змаганнях та вподобаннях, доконаний буржуазією («вона творить новий світ, відповідний до її поглядів і думок») висловлено в К. М. з далеко більшою прецизією та консеквенцією, з далеко яснішим поглядом на консеквенції того перевороту, ніж се бачимо у Консідерана. Се й не диво. Адже Маркс і Енгельс стояли, так сказати, на його плечах, тому й могли бачити дальше й ясніше, і внести до економічної аналізи спеціально німецьку і спеціально Гегелівську діалектику та філософію історії. Та, з другого боку, не можна заперечити, що в зароді, в загальних контурах думки К(омуністичного) М(аніфесту) містяться вже в маніфесті Консідерана, й історик соціалістичного руху 40-их років XIX віку ні в яким разі не буде міг минати фур'еризму та його чільних представників так легко, з етикеткою «утопізму», наданою їм Енгельсом, як се чинено досі. Навпаки, він буде мусіти завсіди мати на

увазі, що, крім утопійних плянів, фаланстерів і т. д., мислителі тої школи дуже бистро і глибоко додивлялися до хиб сучасної їм суспільности і що їх критикою в дуже значній мірі покористувалися автори К. М., хоча й дали тій критиці подекуди різкішу форму та ширший обсяг.

Не менше виразно, хоч також не так різко, як у К. М., зазначено у Консідерана також основну теорію Марксового соціалізму, теорію боротьби класів і економічних криз у теперішній суспільності.

К. М. ст. 12-13

В. К. ст. 17-19

Історія промислу й торгівлі, се від 30 літ (так було в першій виданню) лишень історія боротьби новочасних продукційних сил з тими відносинами власности, що творять услів'я існування буржуазії та її сили. Досить буде згадати про торговельні кризи, що повторяються періодично і загрожують чим раз більше існуванню цілої буржуазійної суспільности... Зараза, яка в усякій іншій порі видавалася б дивовижною, нівечить суспільність, се — зараза гіперпродукції. Оружжя, яким буржуазія нищила феодалізм, звертається тепер проти неї.

Наша суспільність уже 50 літ томлена революцією... переходить стан кризи. Питання доби — поперед усього соціальне. Конкуренція заражує всю промислову та торговельну систему невилатностями, банкрутствами, упадками цін і кризами; вона ненастанно вкриває землю обломками й руїнами. Найцівілізованіші народи гнутья під смертельною вагою надмірно багатіої продукції; а в самім її лоні робітники сохнуть з голоду, не можучи через скупку плату брати участі в консумції тих над міру напродукованих дібр. (А перевівши порівняння між станом Франції перед 1789 р., коли шляхта не хотіла бачити того, що їй грозило, танцювала й сміялася, і станом перед 1847 р., коли долю Франції держить у руках буржуазія, яка ще гірше погорджує простим людом і ще менше цікавиться його долею, ніж передреволюційне панство, він

кінчить:) Положення таке саміське: та сама погорда до найгорячіших питань, те саме незнання руху нижчих верств і його сили, те саме засліплення.

Щопразда, Консідеран не посувається так далеко, як Маркс і Енгельс, не проклямує загальної аксіоми, що вся дотеперішня історія людства то історія клясової боротьби; можливо, що таке узагальнення він разом з многими теперішніми істориками узнав би невірним, але клясовий антагонізм, як основне явище свого часу, він бачить дуже ясно і характеризує проречистими словами. Так само й щодо значення економічних криз ми не бачимо у нього глибшого розуміння, крім простого сконстатування факту; навіть періодичність тих криз він не бачить досить ясно; вони для нього «ендемична», себто ненастанна хвороба. Але ж бо й Маркс і Енгельс висловлюють тут про кризи погляд далеко не непомильний і далекі ще від того розуміння, яке пізніше було висловлене в Марксовім «Капіталі» і по якому кризи се не періодичні атаки, що грозять знищити буржуазію, але періодичні потрясення, що прискорюють власне розвій капіталістичної системи, нівечачи решти цехових порядків та дрібної продукції і концентруючи чимраз більше продукційні засоби в руках нечисленних маґнатів капіталізму.

Далі (стор. 13-21) знаходимо в К(омуністичному) М(аніфесті) характеристику пролетаріяту, як економічної кляси й політичної сили. І тут автори К. М. мали в Консідерановім маніфесті готові думки, готові контрасти, які слід було, як казав один ста-

рий журналіст, «скоротити й украсити». Поперед усього зазначено тут, мабуть, за голосом Рікардо, той самий «залізний» закон про *maximum* робітницької плати, що рівняється пересічному *мінімуму* життєвих потреб робітника, той самий закон, який пізніше Енгельс присвоював собі і який у простій логічній консеквенції містить у собі й саме епохальне відкриття Маркса, його теорію «*Mehrwert*».

К. М. ст. 13

В. К. ст. 8

Пролетаріят се кляса новочасних робітників, що живуть доти, доки мають працю, і що лише доти знаходять працю, доки їх праця побільшує капітал. Робітники, що мусять поодинокі продавати себе, стали товаром так, як і всякий інший предмет торгівлі, і для того підлягають також так само всім змінам конкуренції, всім флюктуаціям ринку... Для того кошти робітника обмежуються майже виключно на средства життєві, потрібні йому для прожиття й удержування його раси.

Конечність існування змушує пролетаріїв шукати майже щоранку праці й приймати її хоч би під найтяжчими услів'ями. Коли робітників за много, а се буває звичайно, то свобідна конкуренція між ними нещасними змушує їх продавати свої руки за можливо найнижчу ціну. Отак ненависний механізм свобідної конкуренції без упину ламає всі закони справедливости й людськості. Доведіть жорстоку і безглузду систему до крайніх консеквенцій, до яких пре вона, і плата, зменшуючися чим раз далі, доведе до ідеалу (буржуазних) економістів — продукції найдешевшої, безплатної.

Як бачимо, вмів і Консідеран доводити речі до крайніх консеквенцій, хоча ся крайня консеквенція висловлена у нього не досить ясним економічним язиком. Перекладена на економічний язик вона значить, що доведена до крайности дешева продукція дійде до того, що робітник діставатиме за свою працю менше, ніж йому треба на життя; в

такім разі він очевидно швидше чи пізніше згине, а бодай не лишить потомства; а в такім разі загальне число робітників зменшиться, а наслідком сього силою тої самої конкуренції, тепер уже між капіталістами, що потребують робучих рук, побільшиться робітницька плата — і ми матимемо той «залізний закон» періодичного падання і зростання плати, який 20 літ пізніше з такою прецизією зформував Ляссаль.

Далі в К(омуністичному) М(аніфесті) говориться про ненастанний зріст пролетаріату і про джерела того зросту; послухаймо й тут обох сторін:

К. М. ст. 15

Дрібна буржуазія, дрібні промисловці, купці та рентовники, ремісники й рільники-власителі спадають у ряди пролетаріату. Навіть серед самої буржуазії чимраз більша конкуренція між собою та торговельні кризи, що випливають із неї, роблять зиски чим раз непевнішими. Чим раз більше вдосконалювання машин робить становище робітника чим раз нужденнішим. А далі, як ми бачили, цілі відлами пануючої класи попадають у пролетаріат, або бодай опинюються в непевних услів'ях щодо свого прожитку. І вони вносять у пролетаріат численні елементи поступу.

В. К. ст. 9

Другий наслідок, так само згубний як і попередній, се прогресивне руйнування дрібної і середньої власности, дрібного і середнього промислу, дрібної і середньої торгівлі. Дрібна і середня земельна власність, обтяжена надсильними гіпотеками, пожирана лихвою, стогне під гнетом капіталу. (Далі В. К. в спеціальних розділах говорить: § 7 зменшення середніх клас і небезпеки, що грозять їм, і § 8 поділ суспільности на дві класи. З сих розділів лиш деякі виривки): Конкуренція фабрикантів між собою змушує зрештою кожного з них не давати робітникам більше понад найменшу плату. Всюди, де панує свобідна конкуренція... доля робітницьких верстов робиться з кончности щораз нужденнішою та прикрішою. Сі верстви мусять боротися не лише

самі з собою, але також з машинами, які за силу одного чоловіка не коштують більше як кілька сотиків. Несподіване відкриття... робить заміщення в фабриках.

Видержуючи консеквентно свою матеріялістичну лінію, К(омуністичний) М(аніфест) не допускає у членів буржуазії ніякого такого діяння, що не було б подиктоване матеріяльним інтересом. Звідси іде останнє речення в повищій цитаті, що силкується вяснити факт, чому деякі члени буржуазії, от хоч би самі автори К. М., стають по стороні робітників. Та чуючи, що таке пояснення чисто ідеального змагання економічним інтересом чи радше непевністю економічного становища деяких частин буржуазії таки не зовсім вірне, автори К. М. додають: «Так, як колись частина аристократії перейшла до буржуазії, так тепер переходить частина буржуазії до пролетаріяту, а власне частина буржуазних ідеологів, що змогли дійти до теоретичного зрозуміння цілого історичного руху» (стор. 18). Розуміється, вказівка на аристократів, що перейшли були в XVIII в. в табір буржуазії, нічого не додає до пояснення факту, чому в XIX в. деякі члени буржуазії ставали в рядах (а властиво на чолі) робітників; замість одного факту маємо два факти, що їх не легко втиснути в рамки щирого матеріялізму. У ідеаліста Консідерана се явище зовсім натурально впливає в його світогляді. Ми читаємо на стор. 20 його маніфесту: «Інтелігентні сили (серед буржуазії) прокидаються; відчуження матеріяльної й моральної нужди робітницької кля-

си і неминучі потреби зарадити їй проривається на світ... Самі буржуазні верстви зрештою починають бачити, що вони не менше від пролетаріїв мають інтерес у тім, щоб завести в промисловій системі певні гарантії та відпорність проти наскоків фінансової аристократії». І далі на стор. 32 читаємо: «Поле соціальних ідей засівається, покривається ростками, робиться ґрунтом, на якому з кожним днем громадніше та живіше зустрічаються сильні розуми, гарячі серця, нові покоління, одним словом, усі ті, у кого в грудях живо б'ються серця любов'ю до людськості, і яких непохитне почуття призначення народів веде на славні шляхи будучини.» Як бачимо, тут вихідні точки авторів К(омуністичного) М(аніфесту) і В. Консідерана різняться діаметрально, а про те в обох маніфестах зазначено той самий факт дуже схожими словами. Для виразнішого зазначення контрасту слід додати, що Консідеран не був ані революціонером, ані комуністом, хоча в його маніфесті любісінько вживається подекуди термінологія великої французької революції, говориться про «права чоловіка» та «призначення народів», терміни містичні, яких консеквентно вистерігаються «революціонери на холодно» автори Комуністичного Маніфесту. І хоча треба признати, що ідейний матеріал, зложений В. Консідераном у його трактаті, Маркс і Енгельс обробили зв'язкіше та логічніше, поставили на чисто розумову підвалину, то з другого боку історик соціального розвою другої половини ХІХ в. буде мусяти признати, що ентузіяст-фур'єрист Консідеран, маючи вихідною точкою своїх розумовань чуття

чи, як він каже, «вірний інстинкт», таки ліпше вгадав будучину, ніж холодний доктринер Маркс. По Марксовому розумінню розвій економічних і соціальних відносин з фатальною конечністю мусить іти до загострення суперечностей, до збільшення визиску з одного і централізації капіталів з другого боку, до чим раз більшої нужди (Verelendung) має і до остаточної катастрофи. По думці Консідерана сама буржуазія матиме інтерес у тім, щоб лагодити контрасти, обмежувати анархістичну боротьбу всіх проти всіх, прозвану свобідною конкуренцією, і запобігати руйнуючим кризам та катастрофам. Сьогодні, коли від написання К(омуністичного) М(аніфесту) минуло звиш пів століття величезного розвою, можна сказати сміло, що правда більше по стороні Консідерана, ніж Маркса, що почуття не лише власного інтересу, але й ширшої справедливости та гуманности грало в тім розвою далеко більшу роль, ніж би се хотіли признати соціал-демократичні доктринери.

Ми сказали, що Консідеран не був ані комуністом, ані революціонером. В останніх параграфах свого маніфесту він розвиває свою програму діяльности. Здавалося б, що тут уже дороги Консідерана й Маркса, фур'єриста й комуніста, розходяться рішуче. Тим часом власне в тій останній частині знаходимо уступи, які, коли хочете, ще більш рішуче переконують нас про те, що автори Комуністичного Маніфесту повними пригорщами черпали з маніфесту Консідерана. Фур'єристи, як відомо, покладали цілу свою надію на добровільні організації капіталістів і робітників і відкидали ідею насильного пере-

вороту та державної організації нового суспільного ладу указами з гори. В своїм маніфесті В. Консидеран пише (стор. 45): «Не ходить нам про те, щоб знівечити власність. Ходить про те, щоб винайти і надати власності досконаліші, певніші, свобідніші та рухливіші форми, а рівночасно більше товариські (sociales), доводячи у всіх сферах до гармонії інтерес індивідуальний з інтересом загальним». Автор вважає конечним замість теперішньої системи власності покласти як найвищу ціль «спокоевої демократії» принцип спілковий. «Треба виробляти власність колективну, не звалюючи все в купу, не через спільність основуану на рівності (communauté égalitaire), але при помочі ерархічних спілок (association hiérarchique), добровільних і мудро скомбінованих з різнородних індивідуальних власностей» (стор. 45). Можна собі разом з соціяльними демократами уважати такий спосіб розв'язки соціяльного питання утопією (практичні проби фур'єристів, роблені в тім дусі справді не вдалися), але сего одного не можна заперечити, що автор сих слів ясно відчував небезпеки комуністичної «promiscuité» (перемішання) і ясно розумів, що розвій людства обік видосконалення громадської продукції доводить рівночасно до чим раз більшого вироблення людської індивідуальности, що ся друга сторона розвою для кожного людського осібняка на певнім ступені усвідомлення робиться дорожчою навіть від громадського розвою продукції і що всякий плян суспільної реформи, що не хотів би числитися з тим глибоким нахилом людського роду до автономії особистости, був би так само нерозумний і нетривкий, як той

абстрактний марксівський капіталізм, що спрягає в одно ярмо громадську, колективну продукцію з системою строго проведеної приватної власности, (Фактичний капіталізм ніколи так строго сеї приватної власности не проводив, а тепер чинить се далеко менше, ніж 1848 р.). Та, взявши на розвагу пізніші соціал-демократичні програми, вироблені на підставі Марксових доктрин, ми можемо сказати сміло, що соціал-демократам і досі не вдалося обплисти сей підводний камінь, зазначений уже 1843 р. Консідераном. Навпаки, оброблена ними програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в життя міг би статися великою гальмою розвою або джерелом нових революцій.

Та про се ми матимемо ще нагоду поговорити, а тепер вернемося до порівняння обох маніфестів. Отже бачимо, що Консідеран, боронячися проти закиду щодо знівечення власности й комунізму, поступає зовсім консервативно в дусі своїх принципів. Та сього зовсім не можна сказати, коли ту саму оборону надиблемо — в Маніфесті Комуністичнім. А проте в тім маніфесті (стор. 23 укр. перекладу) читаємо: «Нам комуністам закидали, що ми хочемо знести особисту власність». І далі стор. 25: «Ми хочемо тільки змінити характер того присвоювання, що через нього робітник живе тільки на те, щоб побільшати капітал». І нарешті на стор. 34 другий розділ Комуністичного Маніфесту кінчиться заявою: «На місце старої буржуазійної суспільности з її клясовими різницями настане спілка, в котрій свобідний розвій кожної одиниці буде услів'ям

свобідного розвою всіх». Сей уступ, на мою думку, найсильніше доказує залежність Комуністичного Маніфесту від маніфесту Консідерана. Бо ж мета комунізму справді знести приватну власність средств продукційних, а подруге, творення таких «вільних спілок», про які глухо згадує К(омуністичний) М(аніфест) в останнім уступі, зовсім не входило в програму комуністів ані Маркса і опинилося в маніфесті якось немов через недогляд. Бо ж кілька рядків перед тим К. М., вірний своєму революційному характерові, заявляє, що «пролетаріят через революцію стане пануючою клясою і як пануюча кляса насильно знесе старі відносини продукції» (стор. 33). А ще вище на тій самій стороні між постулятами комуністів, як 8-ма точка, стоїть найкатегоричніше заперечення всяких вільних спілок — «однакова примусова праця для всіх, заведення примусових армій, особливо для рільництва». Хто потрафить віднайти в так організованій суспільності якийсь «свобідний» розвій одиниці, сей докаже певно дуже великої штуки. Та й загалом всевладність комуністичної держави, зазначена у всіх 10 точках К(омуністичного) М(аніфесту) (стор. 33), в практичнім переведенню означала б тріумф нової бюрократії над суспільністю, над усім її матеріяльним і духовим життям.

Все те, що тут сказано, не має на цілі зменшити наукові заслуги Маркса й Енгельса. Але для сучасних і дальших поколінь добре буде, коли буде розбита легенда про їх месіянство й непомильність, про те, що вони майже з нічого створили «науковий соціалізм» і дали в своїх писаннях нову об'яву,

нове євангеліє робучому народові всього світу. Добре буде, коли всі віруючі й невіруючі в нову релігію почнуть на її творців глядіти, як на людей даного часу й оточення, що черпали свої ідеї з того оточення і переробляли їх відповідно до складу свого ума, для людей свого часу. Таке глядіння зменшить у вірних і в невірних партійну заїлість і фанатизм, улегшить порозуміння, а через се й працю для досягнення великого ідеалу — соціальної справедливості на ґрунті гуманного чуття.

*

Критична праця Івана Франка про джерела і студії, з яких користалися, не зазначаючи цього, Маркс й Енгельс при писанні свого «Комуністичного маніфесту» 1848 року, була надрукована Іваном Франком п. н. «До історії соціалістичного руху» у редактованому ним львівському «Літературно-Науковому Вістнику», книжка III, за березень 1904 р. на сторінках 134-152. До жодного із радянських видань творів І. Франка, ні до 20-томового 1950-56 (Держлітвидав, Київ), ні до збірника «Іван Франко. Вибрані суспільно-політичні твори» (Київ, 1956), ні до ніяких інших публікацій Франкових творів названа праця І. Франка, не була включена з огляду на її зміст: в ній була проведена І. Франком спроба довести, що критичні і програмові думки і тези «Комуністичного маніфесту» 1848 року були запозичені Марксом й Енгельсом із маніфесту французького фур'єриста Віктора Консідерана.

СОЦІАЛЬНА АКЦІЯ, СОЦІАЛЬНЕ ПИТАННЯ І СОЦІАЛІЗМ

Уваги над пастирським посланням митрополита А.
Шептицького «О квестії соціальной».

I

Отсими рядками я бажав би звернути увагу широкого загалу на інтересну брошуру «Послання пастирське Андрея Шептицького Митрополита... до Всечестного Духовенства епархій о квестії соціальной.» Чиню се очевидно не для реклями — праця видана з офіціальним характером пастирського послання не потребує журналістичної реклями. Мені хотілося б допомогти читачам серйозно вдуматися в погляди і практичні поради, подані архипастирем нашої церкви в першій ряді духовенству, але в дальшій ряді й усій суспільності, оцінити їх по справедливості і тим самим причинитися до вироблення того духа єдності і солідарности, якого так бажає автор послання, ставлячи його «найвищим щастям, найвищим ідеалом» (стор. 54).

Та поперед усього кілька слів... як би то сказати?... оправдання, вияснення. Дотеперішні наші «князі церкви» не призвичаїли нас до того, щоб їх прилюдні маніфести, їх пастирські послання будили якийсь відгомін у пресі, були піддавані, прилюдній

серйозній дискусії. По найбільшій часті їх уважано цілком інтерними, внутрішніми актами церковної адміністрації, в яких обговорювання, а тим більше в критику преси було незручно входити. Пригадаю характерний факт, що навіть у Галицько-руській бібліографії Ів. Левицького широка галузь друків — церковні куренди *) та пастирські листи майже зовсім поминені. Ся мовчанка світської преси про такі многоважні прояви церковного життя, як пастирські і архипастирські листи, мала свою причину: ті листи з малими виїмками не визначалися блиском інтелігенції, ані розумінням народного життя, ані актуальністю порушених справ. З виїмком хіба звісного листа Литвиновича про народний язик із р. 1858, листа, що зрештою дуже слабо в'язався з церковними справами і був у значній мірі впливом політики, і то навіть не політики самого Литвиновича, а урядових сфер, та з виїмком тих листів та куренд, що будили радше соблазнь ніж серйозну думку, як численні листи обох Сембратовичів у справі біжучої преси, читалень і т. ін., всі інші прояви сеї нашої церковної літератури не будили ширшого інтересу не то серед світської публіки, але навіть серед самого духовенства. Наші давніші пастирі призвичаїли нас до такого лінивства думки, до такої шабльонової аргументації та запліснілої мови, що треба незвичайного панування над собою, формальної саможертви, щоб читати їх. Навіть найзвичайніша праця на тім полі, послання Йосифа Сембратовича «Про високу гідність людську» при

*) обіжники, розпорядження.

всій похвальності її тенденції настільки шаблонна, книжкова, абстракційна, свідчить про таке мале знання нашого народу і його життєвих обставин у автора, що читаючи її ані разу не чуєш того теплового подиху любови та енергії, що виявляє за словами живу людину.

Єпископ, а тепер митрополит Андрій Шептицький від самого свого вступлення на єпископство почав призвичаювати нас до іншого тону, інших форм, іншого характеру, який панує в його посланнях. Почати з того, що замість заплісної псевдо-церковщини, якою промовляли його попередники, тобто дивоглядної мішанини церковно-слов'янської лексики з новочасною морфологією, він пише свої листи чистою, галицько-руською народною мовою, а декуди, прим., у голоснім посланню до гуцулів, не цурається промовляти навіть діалектом — річ досі нечувана у наших церковних достойників, які в своїм обмеженню вважали себе мабуть не лише владиками душ, але також владиками мови, яку вважали дозволеним калічити та перекручувати по своїй уподобі. Митроп. Андрій іще в однім пункті явився новатором. Він не промовляє, так, як його попередники, звисока, авторитетно, напушеним і ніби маєстатичним тоном, не ходить на ходільницях і не «возвіщає», а говорить попросту, як рівний до рівних, як чоловік до людей, радить, упоминає, іноді й полає, не лякаючись ужити енергійного слова, де річ того вимагає. Він любить ілюструвати свою промову прикладами з життя, фактами з власної обсервації, і се все дає його посланням те «живе дикування», без якого всяка моралізація завсіди ли-

шається мертвою. І нарешті, що найважливіше, митрополит Андрій без порівняння більше знає життя, його дійсні інтереси і конфлікти, ніж його попередники, фахові теологи та «римські доктори». При тім він далеко ширше познайомлений і з сучасною наукою і не береться до обговорювання складних життєвих питань із тою дитинячою невинністю або тим засобом не стільки здорового, скільки «простого хлопського», тобто завсім некультурного і неотесаного розуму, який так неміло вдаряв у ніс кожного хоч трохи до науки причасного чоловіка в давнішій нашій пасторальній *) літературі. Митр. Андрій говорить про речі як європесць, він сам думає і силує думати кожного, хто хоче розмовляти з ним. Він старається — перший признак справді мислячого чоловіка — класти дистинкції, розрізнення між речами та поняттями, не мішати різнородного, не робити заключень із потоптанням основних правил логіки, не заслонювати браку власних думок і власних понять цитатами з Письма святого або отців церкви. І коли вже згадано про цитати, то ще одно порівняння: коли в давніших курендах ті цитати бували звичайно головним їх змістом, а вислови самих архиєпископів були немов водиця, в якій плавали ті цитати, то у митроп. Андрія цитатів не багато і вони являються звичайно завершенням, логічним загостренням його думки, значить, органічно зв'язані з нею. Де сього не можна досягнути, там автор волисть обходитися без цитатів, не боячися, що його писання

*) навчальній.

задля того видається менше поважним та менше церковним.

Все те як бачимо, добрі літературні прикмети писань митроп. Шептицького. Їм відповідають також не малі річеві прикмети: трафність життєвих спостережень і трафність оцінки життєвих фактів, гаряча прихильність до людей взагалі і особливо до простого люду та дбання про його піднесення, і смілість, із якою він підвладному собі духовенству при всій своїй прихильності витикає його хиби. Приклади тих добрих прикмет побачимо далі, а тепер обернемося до останнього його послання, мабуть найважлишого з усіх виданих досі, такого, що порушає безмірно широке і скомпліковане тзв. соціяльне питання і в популярній формі, в тіснім об'ємі пробує подати і його теоретичне освітлення, і критику різних проб його розв'язання і практичну програму, подиктовану певним різко означеним світоглядом, який сам автор називає «клерикалізмом» (стор. 56). З оглядів чисто методичних, ідучи від простішого до більш зложеного і від конкретного до абстрактного я роздивлятиму зміст послання, починаючи з кінця і йдучи до початку, отже почну від тої практичної політики, від тої соціяльної акції, яку послання рекомендує нашому духовенству, і в дальшій лінії й усім інтелігентам, що бажають працювати серед народа і для піддвиження народа. Отже тут поперед усього важне те, як митрополит розрізняє у священника його душпастирський уряд від його приватного і горожанського життя і з яким натиском підносить, що священникові поза обсягом церкви і душпастир-

ства вільно, а навіть треба займатися політикою. «В посланню виданім тому два роки „О місіях і духових виравах” я написав, що священник лиш в приватнім житттю може бути політиком, але не сміє ним бути ані в церкві, ані в сповідальниці, ані в жаднім відношенні пароха до вірних». Декотрі з Преп. Отців мене тоді не зрозуміли. Думали, що взагалі уважаю всяку політику за незгідну зі станом священника. Так не є. Я протиставив священника в його приватнім житті не його житттю публічному, горожанському, але його житттю священничому. Священник не може бути політиком в церкві, не сміє політики мішати до проповіді ані до жадних відносин його як душпастиря з вірними. Може, часом просто повинен брати участь в житттю горожанським, але не сміє надживати проповідальниці ані сповідальниці до цілі політичної. Таке надужиття є злочином, спрофануванням речей святих. А до того крайнім нетактом, знаком певного браку священничого духа, пастирського благородуміння, є знаком крайньої глупоти, незорієнтовання в положенню, незнання своїх обов'язків. Зглядом*) вірних се те саме, як сторонничість у судді в його урядуванню, що несправедливість, котрої допустився б професор, даючи, наприклад, злу ноту**) русинові (українцеві) для того, що він русин. (стор. 62-63).

Дуже добре робить митроп. Андрій, остерігаючи духовенство перед надуживанням релігії та душ-

*) відносно.

**) оцінку.

пастирських функцій до світських, політичних, чи загалом партійних цілей. Хоча взагалі можна сказати, що ся органічна хвороба новочасного клерикалізму, що прим. у західній Галичині вже ціле десятиліття затроює відносини між латинським (римо-католицьким) духовенством і мазурським людом, не знайшла ще доступу до ширших кругів нашого духовенства, то все таки спорадично вона проривається й у нас. Особливо реформовані єзуїтами василіяни*), у яких оте мішання релігії з політикою доходило деколи аж до конфліктів із обов'язковими законами, повинні взяти собі до серця ті розумні слова архипастиря і твердше як досі держатися золотого правила: *Ne misceantur sacra profanis* (Не змішувати святих речей із світськими).

Зазначивши отак рішучо своє високе і чисте розуміння душпастирського обов'язку священика, митрополит говорить докладніше про ту роль, яку може, а іноді й повинен грати священик у суспільно-політичній життю свого народа. «Поза церквою вільно священикові брати уділ (участь) у горожанській життю, вільно йому бути яких хоче пересвідчень (переконань) політичних під двома умовами: 1) що ті пересвідчення його горожанського життя ні в чім не будуть в суперечності з наукою Христа, котру в церкві голосить і о котрій зложив торжественну присягу, що так вірить і так визнає; 2) що не буде занедбувати своїх церковних обо-

*) єзуїти — ченці католицького ордену «Товариство Ісуса»; василіяни — ченці католицького чернечого ордену або Чина св. Василя Великого.

в'язків, котрі в першій ряді мусить сповнити, як не хоче бути дармоїдом і галапасом. Священик, котрий би більше займався політикою, хотий би доброю, чим катехизуванням*) дітей у школі, був би злим священиком і народові не приносив би хісна (користи), а шкоду. То само відноситься до праці економічної, котра є средством (засобом) до спасення душ, помагає до душпастирської праці, але її не заступить» (стор. 63-64). Певна річ, *et haec facienda, et illa non omittenda* (і роблячи це, і не занедбуючи того), а головна річ, щоб священик справді був діяльним, продуктивним, (і в економічній і духовій огляді) членом суспільности, а не «дармоїдом і не галапасом». Щождо горожанської, позадушпастирської діяльности, то митроп. Андрій, як бачимо, кладе дуже широкі межі, допускає різні напрями і не вдається ні в яку партійність та не вважає відповідним наказувати її духовенству. І се мусимо також піднести як річ дуже розумну і людяну, в противенстві до деяких латинських, спеціально польських архипастирів, що ведуть самі і підвладне собі духовенство змушують вести завзяту війну прим. проти польського «Stronnictwa Ludowego»**), хоч ся партія ніколи не виступала проти церкви, не заявляла себе занадто ліберальною, ані навіть занадто антишляхетською. Хто знає, скільки сорому і компромітації причинила ся політична боротьба латинському духовенству, яку глибоку прир-

*) викладання катехизису — основ християнської віри.

**) «Народної (людової) Партії».

ву поклала вона між більшістю латинського духовенства і найосвіченішим, передовим польським селянством, той з правдивим задоволенням прочитає вище цитовані слова митроп. Андрія і признає йому повну рацію.

Всяка політика, а тим більше соціяльна, вимагає обережності, оттим то й митрополит у дальшім тязі своїх виводів накликає наше духовенство до обережності і вживає для сього дуже характерних аргументів. «Хто для з'єднання собі людей підхлібляв би їх пристрастям, хто говорив би їм лише про їх права, а замовчав би їх обов'язки; хто пускав би узду людським пристрастям; хто під позором (вимівкою, претекстом) розбудження духа утримував би в народі вічний фермент незадоволення і хоч несвідомо провадив людей до заздрости, гордості, ненависти; хто толерував би зло, щоб лиш не наразитися; хто на своїй повазі опирався б, а не на доктринальній повазі церкви; хто агітував би з якимсь невідповідним повазі священства фервором (завзяттям) і в справах суспільних мав ревність, котрої б не мав в катехизуванню дітей і справуванню Тайн, то йому певно треба б повторити слова ап. Якова: «Як між вами є терпка зависть і сварні партійні, не хваліться і не беріть ложно такої ревности за ревність Божу, бо не такою єсть мудрість з неба. Така мудрість, то мудрість земська, пристрасна, диявольська, бо де зависть і сварня, там непорядок і всяке зле діло». Нагоду до такого неблагорозумного поступовання могла б нам передовсім дати різниця пересвідчень політичних чи народних, котрі на жаль між нами

находяться. Міг би хтось уважати собі прим. за заслугу мішатися до справ сусіда і під позором доброго діла, якоїсь напр. акції суспільної, заложення читальні або подібної установи підкопувати у вірних повагу пароха, аби себе тим способом вивищити або навіть свої засади пропагувати» (стор. 64-65).

І тут, розуміється, у всьому суцюзому мусимо і зі становища світського признати рацію митрополитові, особливо там, де він виступає проти «невідповідного фервору в агітуванню» — знов таки поява чужа широкому загалові нашого духовенства, але новішими часами імпортована надто меткими учениками заходу. Правда, дещо в тих упізнаннях митроп. Андрія немов не договорене або не додумане до кінця. Певна річ, священик, який говорив би народові тільки про його права, а не говорив би нічого про обов'язки, ухиляв би проти справедливості, але чому ж митроп. Андрій не згадає й про противне ухиблення? Адже у нас про обов'язки народа говорено від віків і говориться й досі на тисячні лади, а про права почалося говорити дуже недавно і дуже скромно. То, як думає митроп. Андрій: чи ті пастирі, що товкли народові тільки про його обов'язки, а про права зовсім мовчали, сповняли як слід свій пастирський і горожанський обов'язок? Дуже гарно і досадно докоряє митроп. Андрій тим, «хто для з'єднання собі людей підхлібляв би їх пристрастям», «хто толерував би зло, аби лиш не наразитися», але, як же погодити се з обов'язком «благорозумія», який велить священикові толерувати прим. надужиття свого сусіда, не мішатися в його діла, аби не підкопувати у вірних

його поваги? Тяжко зрозуміти натомість вину того священика, який «хоч несвідомо провадив би до заздроси, гордості, ненависти». Яка то етика карає несвідомі вчинки? І чи чоловік взагалі може бути свідомий усіх наслідків, які може потягнути за собою кожний його вчинок, кожний крок? Та тут ми вже входимо в філософічні основи міркувань митроп. Андрія; лишаючи собі їх обговорення на потому, ми вернемося до дальших його практичних рад і острого.

«Рішучо фальшивим і шкідливим єсть напрям занедбування сторони суспільно-економічної. Церква тих речей дочасних і матеріальних не занедбує, бо через них веде до віри і моральности. Священик, що навіть на жадання парохіян не хоче утворити читальні, склепику (крамниці), шпихліра громадського і т. ін. і всім подібним установам єсть противний, не відповідає своєму становищу. Се майже річ неможлива, щоб мав у селі правдивий вплив і щоб не мав противниками найліпших з-поміж своїх парохіян; бо люди по селах, що упоминаються про того рода загально хосенні установи, се звичайно найліпші елементи в селі» (стор. 66-67).

«Так як скрайністю і пересадом єсть схліблювання багатшим і тримання панської клямки, а недопускання селянина поза поріг кухні, так само пересадом того самого типу, хоч просто противною цілуватися на оба лица з кожним селянином, а показувати погорду кожному, хто лиш має трохи маєтку. Перша пересада зіпсує цілу працю душпастирську, бо як же ж мають люди мати за отця і душпастиря чоловіка, що ними гордить, показує їм

легковаження, а ніколи ані крихітки зичливості і любови? Друга пересада відбере священикові всяку повагу і можливість перестереження людей перед злом і можливістю зроблення з якимсь авторитетом хоча б малої уваги. Зайва фаміліярність не підносить вірних до священика, але його знижає до них. Погорда оказана убогшому — знак дурної гордості; погорда показана багатшому — знак заздрости і пустої амбіції. Обидві крайності — знаки браку любови ближнього, обидві несправедливі. Одна повна згляду людського, друга веде до соціальної ненависти». (стор. 67-68).

Уваги наскрізь вірні, і хоч троха пахнуть старим Кнігте, то все таки в устах митрополита вони набирають особливої ваги. Особливо в устах митрополита, що родився в графському дворі і певно мав не раз нагоду бачити душпастирів першої категорії, тих масненьких та покірненьких перед паном колятором*), тих, що то аби не наразитися дворові, толерували в селі дворацьку деморалізацію і систематичне ширення п'янства, як головного джерела панського доходу. Такі слова з уст такого архипастиря повинні мати подвійне значення. Правда, священиків другої схарактеризованої митрополитом Андрієм категорії, тих занадто фаміліярних із селянами мені якось не доводилося бачити; може вони де й є, але мабуть дуже рідко посіяні по краю. Натомість тих із першої категорії, тих «porządnych»**)

*) опікун (звичайно поміщик) церкви, що мав право затверджувати призначення священика на парафію.

**) поль. порядних, льояльних.

маємо спору пачку і можемо тільки бажати, щоб золоті, хоч дещо приперчені слова митроп. Андрія, трафили їм до серця. Кого засвербить, нехай чується.

Дуже цікаве і дуже «благоразумно» обережне те, що говорить митроп. Андрій про відносини руського (українського) духовенства до правительства і його органів. «Очевидно треба нам і себе і нарід боронити перед можливими надужиттями, мусимо про свої права упоминатися, бо «vigilantibus jura», але з многих оглядів не можемо зачинати борби з властю. Не дозволяє нам на те принцип віри, бо «ність влади, аще не от Бога» (стор. 68). Правда, супроти сього «приципа віри», який для самої церкви ніколи не був ніяким принципом, бо вона все і всюди вмiла протестувати і боротися проти нелюбих їй властей, митроп. Шептицький зараз спiшить дати дуже важну оговорку: «Послух для справедливих розказів влади, се так суцний (суттєвий) закон божий, що в жаден спiсiб не можемо його не повторити» (стор. 68). Сказавши поправдi, не потрiбно аж влади, щоб змусити християнина слухати справедливого розказу; вiн же обов'язаний слухати такого розказу без огляду на те, вiдки б вiн не походив, сповняти справедливість i без розказу. А ось у тiм питання: хто має осудити, чи якийсь розказ справедливий? Адже звiсно, що в людських речах трапляються такі випадки, i сам митроп. Андрій на iншiм мiсцi живо iлюструє їх, коли «не раз i на правду людська справедливість може бути несправедливістю, кривдою» (стор. 42). А друге питання: що ж робити свяще-

никові, коли якийсь розказ влади, якийсь закон він признає несправедливим, незгідним із своїм сумлінням? Говоримо виразно про розказ влади або закон, а не про надужиття якогось поодинокого органу влади, проти якого послання дозволяє священникові боронити себе й нарід. Візьмімо прим. закон про презентацію*), що так і б'є в очі всякому почуттю справедливості. Або тисячу інших законів чисто світського змісту. Митроп. Андрій благо-разумно промовчує про сей випадок, а властиво говорить на здогад сього щось таке не зовсім зрозуміле і не зовсім передумане. «Дух непослуху для влади, котрий в наших часах загально в Європі розширяється і росте через розширення теорії пересадної свободи і абсолютної рівності, а для котрого кожне надужиття влади через її органи і кожна нелегальність і несправедливість єсть оливою доливаною до вогню, єсть одною зі сторін революційного духа, котрий і у нас має своїх прихильників, а котрий евентуально міг би пхнути наш нарід в безодню нещастя» (стор. 69). Митроп. Шептицький очевидно кепський історик і повторяє чужі фрази про надмірне розширення в сучасній Європі «духа непослуху для влади», хоча кожний історик міг би сказати йому, що ніколи в історії людськості ще не було часу, коли б зарядження властей виконувалися такими великими масами людности так добровільно, з меншим примусом, коли б пануючі чули себе серед підвладних такими

*) форма канонічної обсади парафії, коли пароха обирає патрон парафії, а єпископ його тільки затверджує.

безпечними, коли б почуття легальності було так широко розвинене, як у останнім столітті. Забурення, революції, напади на пануючих були в сьому столітті викликувані майже без виїмку ініціативою самих властей, державними замахами, систематичними надужиттями та довголітнім гнобленням суцних (сутніх) інтересів і справедливих почувань людности. Сей «дух непослуху» кормиться, як зовсім вірно зазначує сам митроп. Андрій, «нелегальностями та несправедливостями» тих, що повинні стояти на сторожі легальности і справедливости. Його джерелом є не «розширення теорії пересадної свободи і абсолютної рівности» (про ті теорії поговоримо ще далі), а зріст у широких массах почуття справедливости, почуття тої «загальної етики, незалежної від волі людей, опертої на природі і на праві Бога», яку сам митрополит на іншому місці (стор. 44) з таким апльомбом протиставить сухій, формальній легальності. І коли митрополит остерігає руське (українське) духовенство перед тим «революційним духом», що кормиться нелегальностями, несправедливостями та надужиттями властей, то тут раптом із «сідла злата» високої етики пересідає в «сідло кощієво» опортунізму: сей дух, ся боротьба в ім'я справедливости і легальности могла б «пхнути наш нарід в безодню нещастя». Та тут, звісно, можна б завдати нашому архипас-тиреві декілька нескромних питань: чи гнутися під нелегальностями і надужиттями є щастям, чи нещастям? Чи здавлювати в собі почуття справедливости і легальности є щастям, чи нещастям? Чи таке здавлювання в собі того почуття не деправує ду-

ші, не провадить при довшій практиці до зануку того почуття, особливо, коли ми здавлюємо його задля причин зовсім матеріальної натури? І чи таке ведення народного життя посуває нас наперед до того «божого й людського ідеалу», який має перед очима митроп. Андрій, чи може віддалює нас від нього? А з другого боку, до якої то такої безодні нещастя вело б наш нарід плекання того духа безоглядної (хоч розуміється, не безумної і не безтямною) боротьби проти усякої несправедливости та нелегальности? Адже, коли грозиться такою безоднею і радиться задля неї здавлювати в собі найкраще і найсвятіше добро душі, то слід би заглянути хоч одним оком у ту безодню і сказати нам, які ж то такі страшні дракони грозять на її дні?

Взагалі відносини нашого духовенства до властей в архиєпископському посланні визначені якось неясно. Митрополит хитається між правом божим і правом людським — і навіть не правом, а простим опортунізмом, хитається до тої міри, що волиять «благорозумно» промовчати деякі дуже дразливі речі, щоб не дати в них духовенству такої директиви, яка б могла занадто ярко перечити тим його високим ідеям про гідність і завдання душпастирства, що були висловлені вище. Він тут стоїть на становищі аналогічним до євангельського «віддайте цареві, що царське», хоча відомо, що ся приказка зовсім не вичерпує відносин чоловіка до держави. І наш митрополит із особливим натиском підносить один бік справи: «не зачинати духовенству боротьби з правительством» і «по-

ступати благородно з органами правительственными». Признаємо вповні рачію обом сим порученням, але все ж таки кажемо, що вони справи не вичерпують і навіть оминають найдразливіші речі. Митрополит пише: «При наших маєвих уставах, котрими признана правительству власть противна праву божому — мішання (втручання) у всі обставини церковного життя, відносини могли б статися невиносимими і могло би прийти до правдивого переслідування церкви. Правительству напр. признане право протестування проти інституції*) пароха, право замкнення належної конгруї**) і т. ін. Тому з конечности нашого положення не можемо боротьби зачинати і мусимо конечно затримати якийсь *modus vivendi* (спосіб співжиття), бо інакше могли б ми своєю непрозорливістю наразити на шкоду і церкву і нарід» (стор. 69). Признаюся, для мене сі уваги зовсім неясні. Або маєві закони противні божим законам, а в таким разі з тими, хто їх виконує, не може бути у прихильників божого закона ніякого *modus vivendi*; або треба б докладно вияснити, коли, в яким випадку божі закони уступають перед людськими і очистити сумління тих, що хотіли б справді серйозно держатися принципу, що божі закони йдуть перед людськими. І чи ж боротьба проти несправедливих законів, противних божому законові, мусить зараз бути «непрозорливістю», «сцисією» (зу-

*) призначення священика на парафію;

**) виплачувана урядом держави платня для священиків.

даром)? Чи митроп. Андрій не чував ніколи про легальну боротьбу, про можливість змінювати несправедливі закони легальною дорогою без найменшої сцисії з виконавчою властю? Правда, зацитовані митроп. Андрієм маєві закони, хоч іздавна є сіллю в оці західнім клерикалам, по нашій думці не зовсім щасливо дібрані. В наших часах парох є не лише душпастирем, але й урядником державним, якого урядування в'яжеться тісно з дуже важними актами горожанського і цивільно-правного життя, і тому держава має повне право мішатися в урядування пароха власне там, де воно не виключно церковне, а горожанське, має право контролювати і евентуально й карати його. І для того інґеренція (втручання) держави до інституції пароха та до виплати йому конґруї по нашій думці і по думці ширшого загалу суспільности вповні оправдана і не противиться ніякому законові божому, бо в евангелію ані про парохії, ані про ведення метрик, ані про конґруу та ерекцію*) не говорить нічогосінько. А ось цікаво, чому се митроп. Андрій, говорячи про інституції противні праву божому, ані словечком не заікнувся про право презентити**), сей останок найобскурнішого февдалізму, про інституцію, що в дуже багатьох випадках веде за собою тайну, а то навіть майже явну симонію***) (диви насвіжіший факт із примарем кра-

*) церковне нерухоме майно.

**) право власника даного села рекомендувати єпископові свого кандидата на священника.

***) продаж або купівля священничої посади.

євого шпиталю д-ром Чижевичем!), а ще частіше ставить священика в примусове положення гнутися перед людьми, для яких не чує ні прихильности ні пошани? Мені здається, що при темі: соціяльна політика руського (українського) духовенства — тема: право презенти повинна б стояти на самім чолі, бо се ж перша основа для того, щоб здобути нашому духовенству поважання в його власних очах, без якого ніяка інша горожанська діяльність неможлива. І знов кажемо: боротьба проти того соромного і перестарілого права не мусить бути ані нерозважна, ані непрозорлива, ані взагалі небезпечна для церкви; в тій боротьбі весь нарід, уся суспільність стане по стороні духовенства; в ній воно знайде по своїм боці широкі симпатії й поза межами нашої нації, коли навпаки, не знайде їх у фантастичній боротьбі проти маєвих законів, що були першою пробою виеманципування Австрії з-під клерикального верховодства, ще більше противного «божим і людським правам», ніж самі ті закони.

II

Суспільна акція духовенства, якої головні нарис ми за митроп. Андрієм начеркнули вище, має бути відповіддю на велику болячку нашого часу — на соціяльну квестію (питання). Що таке соціяльна квестія?

«Много обставин складалося на витворення того замотаного питання», — відповідає нам митроп. Андрій. — «Наглий неприготований переворот у спо-

собі продукцій, машини парові, котрі змінили значення і вартість ручної праці і надали капіталові іншу вартість, средства комунікацій, що, розвиваючися ненормально, скоро отворили двері всесвітній конкуренції. То все при загальнім відступленні людей від Бога і віри, при зникненні поняття справедливости і затраченні почуття любови ближнього і при капіталістичній теорії ліберальній з її уставодавством, все то разом витворило устрій суспільний, запевняючий капіталові таку перевагу над працею, що всі здаємо собі справу з несправедливости того стану. Се річ певна, що в нашім теперішнім устрої легко може убогим діятися кривда, та що кривда не раз справді й діється. А світові капітали, скуплені в руках немногих потентатів світу фінансового, ростуть так, що зачинають неможливим способом тиранізувати людськість. В їх руки переходять поволі всі міжнародні навіть відносини, від них зачинає залежати супокій або війна, від них існування або упадок держав або правительств. Пожираючи всі менші капітали, доходять до такої сили, що ніщо перед ними не може устоятися, тим більше, що взаємна боротьба кипить між усіми меншими капіталами, а їх всіх знов з працею. З того йде взаємна ненависть верств суспільних, свідомі і несвідомі несправедливості з одного, оправдана і неоправдана заздрість з другого боку».

Ось якими словами митроп. Андрій характеризує причини й основу сучасної соціальної квестії. Властиво, характеризує її економічний підклад, а про саме соціяльне питання що виростає на цім підкладі, не каже нічого. А шкода, бо, беручись гоїти

соціальні болячки, все-таки треба би дати про них
якесь елементарне поняття, про їх вигляд, розмір,
причини, зріст і його темпо. Бо ж не в тім суть су-
часного соціального питання, що продукція і кому-
нікація дізнали перевороту, що витворилися великі
капітали, що загострилася всесвітня конкуренція,
а в тім, що наслідком тих і многих інших економіч-
них фактів перемінився давній устрій суспільности,
починаючи від сім'ї, а кінчаючи державою, постали
всенародні армії, мільйони свобідного пролетаріату,
наділеного горожанськими правами, могуті коалі-
ції, що силкуються впливати на хід продукції і
конкуренції і т. ін. Митроп. Андрій не бачить цьо-
го всього, не уявляє собі докладно, в чім лежить
суть сучасної соціальної квестії і для того й подає
на її болячки ліки в значній частині наївні та
анахроністичні, такі, які можна було рекомендувати
давній, передкапіталістичній, февдальцо-панщизня-
ній суспільности, але які тепер не знаходять вла-
стивого адресата. Митрополит, приміром, багато го-
ворить про власність про право приватної власно-
сти, і то спеціально на землю, і представляє те
право, як щось незмінне, оперте на самій природі
людській (стор. 20). Тим часом він забуває, що, при-
міром, цілі середні віки не знали приватної влас-
ности землі, що вся земля в краю вважалася вла-
сністю корони, зглядно пануючого, який одначе не
смів користуватися нею сам для приватного вжитку,
а мусів для забезпечення послуг державних відда-
вати її в володіння васалам. Власне одна з найваж-
ливіших революцій, які спричинили перехід від се-
редніх віків до нових, се була побіда римського

Гібули часом згетом!

Наміране: капіталізм Терм-
томів, прив. власності

права над середньовіковим і заведення приватної
власності землі. Се й був властивий початок капі-
талізму. І що ж показалося? Власне сей новий по-
рядок відразу, можна сказати, загострив соціяльні
антагонізми, а властиво породив такі їх форми,
яких не знали середні віки (пролетаріят). Та він
відразу приніс із собою на світ і червяка, що під-
точує його власне існування: раз земля зробилася
товаром, вона й почала підлягати всім тим флюк-
туаціям (коливанням) спекуляції та конкуренції, що
й інші товари, і чим раз більше з приватної влас-
ности почала робитися знов суспільною — вже
не державною, а властиво і державною оскільки,
оскільки держава також виступає як соціяльна
сила. І що ж бачимо сьогодні? Бачимо таке — ро-
зуміється, ті, що вмюють і хочуть бачити — що
приватна власність землі єсть тільки
юридичною фікцією, а дійсним власником
землі є зовсім не той, хто записаний у ґрунтових
книгах. Поперед усього дійсним власником єсть
держава, яка тягне з тої землі ґрунтовий податок;
високість того податку в кожному поодинокім краю
означає рівночасно міру, до якої дійсна власність
землі належить державі. Далі власником єсть міс-
цевий капітал у формі довгів, гіпотичного та ве-
кслевого обтяження землі, а нарешті, щоб номі-
нальному власникові не лишити вигляду й на бу-
дуще, приходять інтернаціональний капітал, який
у формі державного довгу поклав руку на прива-
тній власності грядучих поколінь. Хто нині гово-
рить про природне право чоловіка до приватної зе-
мельної власности і бачить у ньому якийсь лік на

це саме атири.

соціально болячки нашого часу, а не знає і не бере на увагу отих елементарних фактів, той не знає азбуки соціальної квестії і добре зробить, коли не пожалує праці познайомитися з нею ближче. <

Друга підвалина, в якій митроп. Андрій бачить лік на соціально болячки нашого часу, се сім'я. «Суспільність родини, се найпервісніший і найприродніший елемент, з котрого складається всяка суспільність людська. Се суспільність природніша, первісніша від усякої держави» (стор. 26). Та, говорячи далі про родинні права і обов'язки родини, автор послання, мабуть і не підозріває, що поняття «родина», «сім'я» в різних часах і у різних народів містило в собі неоднакові форми співжиття людей, іншими словами, що той «найпервісніший і найприродніший елемент» протягом віків відбував і досі відбуває ненастанну еволюцію, що сім'я римська, основана на patria potestas (батьківській владі), зовсім не те, що сім'я грецька, семітська, або сім'я первісних народів, основана на родовім принципі, і не те, що сучасна європейська сім'я, основана на праці або капіталі. Правда, церква від часів римського цесарства й досі не перестає говорити про сім'ю таку, як бачили перед собою Климент Олександрійський та Августин, про сім'ю моногаміну та патріархальну, не вважаючи на те, що та сім'я давно сталася пережитою історичною формою, і коли існує досі де-небудь у чистій формі, то хіба в якихось глухих закутках, не зачеплених ще новочасною культурою — і в законодавстві як юридична фікція, так само фікційна, як юридична приватна власність землі. Капіталізм, основуючи

весь суспільний лад на продукції і продукційності людської праці, тим самим підкопав у самій основі поняття римської patria potestas, давши можливість кожному членові сім'ї своєю працею здобути собі незалежне життя. Він підкопав римське поняття підчинености жінки і породив великий еманципаційний рух жіноцтва. Заводячи публічні обов'язкові школи, він обмежив до мінімум батьківську опіку над дітьми (західноєвропейський клерикалізм давно відчув се і виступав дуже завзято проти того обов'язкового обучення, бачачи в тому також «ein Stück moderner Tyrannei!» — витвір новітньої тиранії). Патріархальна сім'я, основана на перевазі мужчини і поневоленні жінчини, сплodiла проституцію, яка й тягнеться протягом усіх віків червоною ниткою як нерозлучний корелят (відповідник) моногамічної сім'ї. Капіталізм, розбивши монополію мужчин і давши жінчині можливість рівноправности з мужчиною на основі рівнозначности її в суспільній продукції, розширив проституцію, викидаючи мільйони жінчин на рівні з мужчинами в ряди пролетаріату і роблячи проституцію явним та легальним, або лише по-фарисейськи толерованим промислом, способом заробкування. Витворюючи конкуренцію між мужчиною і жінчиною на робітницькому ринку, капіталізм виплodiв такі соціальні появи, як пролетарську сім'ю, де жінка являється головним продуцентом і заробляє на удержання, а батько займається домашньою послугою, або де мужчина живе на удержанні жінки і т. ін. Говорити сьогодні про «родину», як про палладіум*)

*) святиня, в якій шукають захисту.

соціального порядку, а не знати або не згадати про всі ті новочасні появи — не одиничні, а загальні, се значить повторяти оклепані фрази, а не дати жадної реальної вказівки про те, що окружає нас і з чим священник навіть у нас у Галичині і навіть у селах, особливо поблизу промислових центрів і більших міст, мусить стрічатися чимраз частіше і частіше. А таке відчуження церковних поучень від дійсних життєвих обставин родить у чимраз більших масах народу чимраз більшу байдужність до голошеного в церкві й поза церквою слова, бо воно далеке від життя, абстрактне і звичайно на практиці несповнине.

Але митроп. Андрій не обмежується на сих двох підвалинах і кладе ще третю, головну, загальну, а нею має бути справедливість. На його думку, «поняття якоїсь стислої справедливости поза гробом, якогось суду, якоїсь нагороди або кари мусить бути підставою кожної етики. Без тих понять цілий світ і життя мусить бути непонятою тайною» (стор. 33). Справедливість, се «підстава закону Божого. Віддати кожному, що йому належить, кожне його право пошанувати, се підстава всякого ладу, до котрого веде наука церкви» (стор. 35). Все се було б дуже ясне й гарне, якби ми в кожному або хоч би в яким-небудь одним випадку знали, що кому належить і яке його «кожне право». Може, не тайне се для митроп. Андрія, що кожне людське діло, кожне слово, кожна думка — се продукт безмірно скомплікованих впливів, вроджених здібностей і налогів (іноді аномальностей і хвороб), виховання, пристрастей, оточення, економічного й

соціального положення, свідомих і несвідомих чинників. Щоб осудити абсолютно справедливо те діло, ми мусіли б знати і оцінити всі ті чинники, а се очевидно неможливо. Отже, ми прикладаємо до них певні традиційно усталені міри, усталені знов таки під впливом найрізніших чинників, — здібности та більшого або меншого розвою чуття, виховання, оточення, пануючих доктрин і поглядів і т. ін. Се буде наша, людська, етична міра, наша справедливість. Може й се буде не тайне для митроп. Андрія, що та людська міра з часом міняється, що кожний вік, кожний ступінь цивілізації має свою справедливість, свою етику, яка для інших може видаватися цілком несправедливою і неетичною. Коли, приміром, держання рабів в очах Христа і його апостолів було ділом справедливим і натуральним, було інституцією, без якої вони не уявляли собі суспільности, проти якої не протестували, хоч і силкувалися зм'якшити її тяжкість, то для нас сама інституція, саме поняття рабства видається чимсь огидним і соромним, і капіталістична суспільність не пожалувала мільярдів коштів і соток тисяч людських жертв, аби знівити ту інституцію.

«Кожне його право»... Ну, а візьмімо право дитини. Адже в патріархальній сім'ї вона не мала ніякого права, доки батько виразно не надавав їй його, і се тоді нікому не видавалося безправ'ям. Або право жінки! Адже християнська церква і досі вважає її нерівноправною з мужчиною, недостойною, приміром, знайти якесь місце в церковному культі; для неї недоступна теологічна наука, недо-

ступна казальниця. І на якій підставі? На підставі одного апостольського речення «taceat mulier in ecclesia» (нехай жінка мовчить у церковних справах), — речення, що може було впливом, індивідуального настрою або популярної opinіo даної хвилини, але зрештою не мотивоване ніяким «божим», ані людським законом. Або право недужого. Адже за Христових часів божевільних в'язали та заковували в ланцюги; Христос уздоровлював їх, але ми ніде не бачимо, щоб він протестував проти їх заковування. Се тоді була зовсім натуральна річ, а для нас тепер се видається варварством, ми прикладаємо до сього іншу мірку, вироблену — знов треба раз на все піднести — не католицькою церквою, але силами посторонніми, а подекуди навіть такими, які вона вважає ворожими собі.

А право еретиків, недовірків, атеїстів. Адже на підставі етики, якої центром, джерелом і метою єсть Бог, церква півтори тисячі літ уважала своїм правом і обов'язком нищити та переслідувати таких людей, уважала їх винятими з-під усякого права, з одним хіба правом на ганебну смерть, «без розливу крови», тобто на огнюному кострі, причім одначе роблено маленький виняток хіба задля тих інтелігентних злочинців, що вміли читати й писати, виняток такий, щоб перед смертю відрубати їм руку і вирвати язик. Се по-тодішньому було право і була справедливість, було зовсім консеквентно і не нарушувало нічийого сумління, а сьогодні навіть самі репрезентанти церковної політики і клерикалізму не люблять признаватися до того і, все повторяючи фрази про незрівнянно ви-

соку християнську етику, від якої вищого нічого не може придумати людський ум, преспокійно живуть собі в атмосфері новочасної, гуманістичної етики, якої розширенню і виробленню церква довгі століття ставила завзятий опір і яку ще й досі загальними формулами не перестає осуджувати та проклинати, старанно закриваючи те, що сама вона завдячує їй поглиблення власних доктрин, постанов і витворення власних чоловіколюбних (наскрізь новочасних!) організацій і загалом усі свої новочасні тріумфи.

«Підставою кожної етики», по думці митроп. Андрія, мусить бути «поняття якоїсь беззглядної і стислої справедливости поза гробом, якогось суду, якоїсь нагороди і кари» (стор. 33). Мусить або не мусить. За часів Рамзеса II або й трохи пізніших єгипетських династій певно що було. На численних папірусах та кам'яних стінах маємо змальований суд Озіріса з небесними писарями і нотарями, з оборонцями і прокурорами, з вагою і мечем. Але від того часу минуло вже стільки літ, що пора було, здається, піти трохи далі. Коли не помиляємося, то Христос поклав зовсім інші підвалини під християнську етику, такі, як «люби Бога всім серцем, а ближнього, як себе самого», як «не судить, щоб вас не суджено», як «хто з вас без гріха, нехай перший кине на неї каменем». Про суд і кару в тих Христових етичних науках не чуємо нічого, а навпаки, виразно чуємо «не судить». Не «беззглядна справедливість», а всеобіймаюча любов (коли не помиляємося) повинна бути основою християнської етики. Правда, розвій християнської церкви пішов

іншою дорогою, вона лишила на боці Христову основу і уїрнтувала свою есхатологію*), а з тим разом і свою етику на єгипетських бюрократично-судівничих поглядах та традиціях і не перестає й досі видавати їх за найвищий вицвіт божеської мудрости. Вона не вагається переносити наші грубі, антропоморфічні форми в сферу найвищих понять і вірувань, сама не тямлячи, як суперечні ті форми з тим розумінням тих найвищих понять, до якого дійшла сучасна людськість. «Беззглядна і стисла справедливість!» Чи подумав митроп. Андрій, як основно противорічить сьому поняттю всяке поняття нагороди і кари! Адже «беззглядна і стисла», божеська справедливість при осуді кожного діла, слова, помислу людського мусить узгляднити всі ті мільйони свідомих і несвідомих чинників, із яких складається те діло, мусить до найглибших тайників зрозуміти його. А чей же не будуть невідомі митроп. Андрієві такі речення, як французьке «tout comprendre est tout pardonner» (все зрозуміти — значить, усе вибачити) або Шекспірове «нема в світі винуватих». Ось на які сліди наводить міркування про «беззглядну справедливість», а зовсім не на поняття «кари й нагороди». Сі поняття, се зовсім людські, земні, а не божеські, і оснований на них ніякої вищої етики вже давно не можна.

Ні, соціяльне питання наших днів далеко більш скомпліковане і важке, ніж се здається митроп. Андрієві. Його діагноза того питання не сягає йому,

*) богословська наука про останні речі, зв'язані із смертю і позагробовим життям.

можна сказати, ані до колін, а його терапевтичні погляди застарілі на цілі століття, коли й не більше.

III

Значну частину свого послання митроп. Андрій присвятив полеміці з двома ідейними напрямками, а власне з лібералізмом, і з соціалізмом. Щодо лібералізму, то в ньому не подобається авторові послання «теорія пересадної свободи» і «теорія праці», що буцім то «боронить яко справедливої такої низької платні, що рівняється з найкрайнішою нуждою» (стор. 36). Щодо теорії «пересадної свободи», то автор послання на жаль не висловив докладніше, яку свободу він уважає пересадною, і тому ми й не можемо нічого сказати, наскільки оправданий його суд у тім пункті. Щодо ліберальної теорії праці, то здається, тут, у автора послання якесь непорозуміння. Лібералізм, як відомо, в економії характеризується принципами свободної конкуренції, свободної торгівлі, свободного найму і принципом невмішування держави в економічні трансакції державної охорони прав капіталіста. Се ліберальні економічні теорії в їх найчастішій формі. Робітникові обіцяється справедливую, тобто свободною конкуренцією урегульовану платню. Цілі ряди ліберальних економістів виспівували справедливість, красоту, гармонію того порядку. В дійсності й автор послання стоїть на тій самій основі, коли зараз же, осудивши ліберальну школу, як її протиставлення показує християнську теорію пла-

тні, що полягає ось на чім: «робітник обов'язується віддати працедавцеві свої услуги за умовлену плату, а працедавець обов'язується за роботу дати справедливе умовлене винагородження» (стор. 37). Але ж се око в око ліберальна теорія платні, навіть не виключаючи многоцінного слова «справедливе». Та лихо надало, що з часом прийшли деякі економісти теоретики, з яких одні зовсім не були ліберальні (Мальтус), інші такі, що їх ліберали швидко відцуралися (Рікардо), а інші й зовсім соціялісти (Маркс, Консідеран), які *a posteriori**), аналізуючи готові вже факти, не як дезидерат, а як сумну дійсність, вияснили, що ся ліберальна теорія платні криє за собою зовсім неліберальний закон, а власне тзв. закон про вагання мінімуму платні раз понижче того, що потрібне до удержання робітника з сім'єю, то знов повище. Як сказано, ті економісти викрили в обсервованих ними суспільних і економічних відносинах такий закон, виказали, що при даних обставинах (пролетаріят, із одного і капітал з другого боку, особиста свобода всіх і невмішування держави для оборони слабших) він мусить неминуче проявлятися, але ніхто з них ніколи не думав боронити його гуманности або справедливости. Навпаки, віднайдення того закону найбільше причинилося до банкрутства ліберальної школи, бо керманичі державні зрозуміли конечність вмішання держави в суспільно-економічні справи в інтересі самої суспільности. Вияснення того закона було, можна сказати, вихідною

*) З пізнішого погляду.

точкою соціалістичних агітацій і організацій з одного, а соціальної політики держави і потрохи й церкви з другого боку. Не знати сього не вільно сьогодні нікому, хто береться говорити про сучасний стан соціальної справи і соціальної політики в Європі.

Далеко більше закидів підносить автор послання проти соціалізму. Він закидає йому чотири головні хиби: 1) признавання релігії і моральности приватною справою чоловіка; 2) касування приватної власности; 3) змагання до абсолютної рівности між людьми і 4) нехтування родини. Я не маю наміру боронити тут соціалізму, але мушу завважити, що соціалізм як щось одноцільне взагалі не існує, що були й є різні соціалістичні теорії від Плятона до найновіших часів, що ті погляди та теорії дуже сильно різнилися і різняться між собою вже хоч тому, що кожна була будована на інших премісах*), була немов відбиттям у вгнутім зеркалі суспільного ладу сучасного даному авторові, отже іншого у Плятона, іншого у Моруса, Кампанеллі, Кабе, Мореллі, іншого у Фур'єра та Сен Сімона, а іншого у Белемі та Уелса. Далі теорія про відділення церкви від держави і признавання віри ділом приватним не є зовсім ніяка соціалістична теорія і в теперішню добу під сю програму горнутья зовсім не самі соціалісти. А признавання моральности нарівні з релігією ділом приватним, се — вибачить мені автор послання — не є ані соціалістична, ані

*) істина, теза, що з неї, як наслідок, випливає інша істина.

взагалі ніяка теорія, тільки чистий абсурд, бо ж моральність, се певний кодекс постулятив щодо поступовання чоловіка з іншими людьми, отже річ сама собою суспільна, яка не може бути зроблена річю приватною. Мабуть автор послання думав тут про змагання новішої суспільности (в науці се вже зроблено давно) відділити етику від релігії, але ж се зовсім не те саме, що зробити етику ділом приватним, та й винуваті в сьому змаганні зовсім не самі соціялісти, а дуже широкі круги освічених людей (пор. прим. широко розповсюджене в Німеччині «Етичне товариство», засноване за почином Егіді на взір подібних організацій у Америці).

Щодо права власности, то вже вище було сказано, що тут треба робити деякі розрізнення, що право приватної власности на землю — річ зглядно нова і фікційна. Зрештою й сама теперішня суспільність чимраз більше обмежує се право, все далі розширюючи право експропріяції для громад та держави, як се бачимо при будові залізниць, при копальнях, при будові публічних закладів. Не від соціялістів вийшли також пляни й переведення удержавлення пошт, телеграфів, залізниць, копалень соли; до удержавлення лісів, копалень вугілля й інших, мешкальних домів по містах і навіть управної ріллі в краю змагають по різних краях різні групи людей, протестанти й католики, соціялісти й несоціялісти (агітація Джорджа в Англії, Фліршайма в Німеччині і т. ін.). Щождо іншої приватної власности, то й тут автор пастирського послання говорить занадто загально, щоб можна було

мати підставу до спеціальної дискусії. Власність розрізняємо двояку: продукційну й консумційну, себто таку, що з природи своєї має громадський характер, і таку, що з природи своєї має індивідуальний характер. Коли я маю в приватній власності фабрику або копальню, де zatrudнюю тисячу робітників, то се зовсім не те, саме, як коли я маю в жмені шматок хліба, який я зараз же й з'їм, або маю в скрині одєжину, призначену для мене на зиму, хоч тепер улїті й не ношу її. При помочі першої власности серед даних суспільних обставин я можу, не виходячи з рам легальности, а навіть із рам тої «людської й божої справедливости», як її розуміє автор пастирського послання, визискувати (не кривдити, а легально визискувати) тисячу людей, а при помочі другої власности я не можу пошкодити нікому (розуміється, з виїмком виразного злого наміру, коли замість з'їсти хліб, я наб'ю ним моему ближньому ґулю на лобі, або замість вкромити хліба ножем, я затоплю той ніж у груди мого сусїда). Отже соціялісти майже всіх шкіл і відтїнків розрізняють пильно власність консумційну, пожиткову, від власности продукційної (средств продукції, фабрик, копалень, землі), і домагаючися у суспільнення (не конче удержавлення) сеї другої, полишають уладження власности пожиткової взаємному порозумінню тих, кого се буде найближче обходити. Чи се противне законам божим і людським, про се можна ще дискутувати; та в усякім разі говорити, що соціялісти зносять усяку приватну власність, значить, не розуміти зовсім доктрин соціялізму.

Те саме треба сказати й про ті уступи, де автор послання говорить про абсолютну рівність між людьми, якої буцім то домагаються соціялісти. Абсолютна рівність, се такий абсурд, якого й збивати нема потреби; адже ж уже сама природа творить нас абсолютно нерівними, бо ж нема двох людей абсолютно однакових. Але ж нерівність буває двояка: природна і суспільна. І коли природної нерівности ми не в силі вирівняти, ба навіть вона в значній мірі являється добром для людей, то з суспільними нерівностями діло стоїть інакше; тут розвій з одного боку витворює і побільшує, а з другого вирівнює та влагоджує їх. Феодальний устрій зніс суспільну нерівність між паном і невільником і поклав натомість нерівність між феодалом і васалем, між паном і піданим. Капіталізм зніс ту нерівність, але витворив нову — між капіталістом і пролетарієм. Чи автор послання думає, що ті нерівності вічні, наказані самим Богом і незмінні? Інтересно, що митроп. Андрій, говорячи про суспільні нерівності, видимо почуває якесь заженування (засоромлення) і говорячи про багатців уживає терміну «ті, котрих доля наділила багатствами» (стор. 49). І кілька разів у своїм посланні він уживає терміну «доля». Чоловік по його думці власними силами «зміняє свою судьбу, поправляючи або псуючи те, що природа і доля дала» (стор. 30). Церква «учить зносити те, що невідмінна доля приносить» (стор. 29). Читаючи такі вислови, ми раптом зацукуємося, немов би в розмові з нами інтелігентний чоловік ХХ-го віку починав заговорювати язиком орієнтального фаталіста або фетишиста. Бо й яке значення має

«доля», «судьба» в християнській теології? Новочасний інтелігентний чоловік вичеркнув ті слова зі свого лексикону, — в яким же значенню уживає їх новочасний теолог? Було б дуже цікаво знати, що він розуміє під сим терміном? Чи се Божа, чи диявольська сила, чи щось незалежне від них обох? Папа Лев XIII в своїй енцикліці *Regum Novarum**) те саме висловлює так: «Хто з Божої ласки дістав більшу обильність дібр» (у тім самім листі паст. стор. 51). Коли багатство — Божа ласка, то цікаво як погодити з тим слова Христові, що «неудобь богатый увидеть въ царствіе небесное». Значило б се, що сама божа ласка ставить чоловікові перешкоди в осягненні спасення. Та й не в самім багатстві тут діло. Адже в нашій суспільності лишилося ще стільки нерівностей февдальних та національних, що аж кишить. Чи й ті нерівності, привілеї нічим незаслужені одних, а пониження других треба приймати, як щось вічне, уставлене божою волею, чи ні? І тут знов скажемо, що не самі лише соціялісти змагають до усунення тих соціяльних нерівностей, сплджених не вродженими здібностями, працею, пильністю, а унаслідженим іменем, титулами, національністю, кастою. А, з другого боку, соціялісти в основу своїх програм зовсім не кладуть якоїсь фікційної абсолютної рівності, а тільки усунення соціяльних нерівностей, нерівних шанс (можливостей) праці та зарібкування, зовсім не стоячи на тім, щоб і результати праці

*) «Про нові справи».

кожного чоловіка, значить і його здобутки та заслуги були однакові.

«Хто підкопує зв'язки родинні, бурить основи людського щастя» — каже зовсім справедливо митроп. Андрій (стор. 61). Він додає, що «зв'язки родинні суть з природи і права Божого святими», але забуває додати, які спеціально зв'язки. Отже чи святе підчинення жінки, чи свята безправність дитини, чи абсолютизм батька? «Соціалізм, що ті правди перечить, то секта ворожа Богові, церкві, вірі, ворожа народному добру» (стор. 61). Але ж соціалізм не перечить ані одній правді, а натомість митроп. Андрій має зовсім невірне розуміння соціалізму. До того невірне, що одну з основних тез соціалізму він ничтоже сумняся приймає за свою, за християнську, за католицьку, говорячи, що «природне право справедливости, вище і святіше від усякої умови жадає, аби була захована рівність між працею і платою, т. є. між тим, що робітник працедавцеві, а тим, що той робітникові дає» (стор. 37). От то, то! Се і єсть основа соціалістичної доктрини. Як звісно, на постійній і неминучій при теперішніх суспільних порядках нерівності між здобутком праці робітника і платою, яку дає йому працедавець, на тій «теорії надвишки вартости» оснував Маркс свою критику капіталізму і свій погляд про генезис капіталу. Щоб усунути ту нерівність, соціалісти добиваються усупільнення продукційної власности, щоб та надвишка вартости, яку плодить праця, не попадала в приватні руки, а йшла на користь загалу. ?!

На сьому кінчимо свої уваги над посланням ми-

троп. Андрія. Ми не починали їх для пустої полеміки, але для серйозної дискусії про справи важні, життєнні (життєві) для нашого народу, порушені тим посланням. І ми не можемо сказати, щоб ми в есенціональних речах не згоджувалися з позитивними тезами, висловленими в посланню. Що в екскурсах на поле теорії автор послання менше щасливий і виявляє дуже слабе познайомлення з предметами, які порушує, се ми піднесли не в докір йому і не в ущерб його авторитетові, бо ж він і сам з натиском підносить, що в справах політики і науки священник (а тим самим і архиерей) повинен виступати лише, як приватний чоловік і тут він за висловлені ним погляди відповідає своїм іменем і силою своїх аргументів, а не авторитетом свого уряду. Та ми були б раді, якби наші уваги викликали зацікавлення соціальною проблемою власне в тих кругах, для яких призначене послання.

Написана з приводу пастирського послання митрополита Андрія Шептицького «О квестії соціальної», Франкова стаття п. н. «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм» була надрукована у львівському «Літературно-Науковому Віснику» (1904, кн. 10, стор. 1-23). Ні в якому із радянських видань суспільно-політичних праць І. Франка цієї статті повністю не передруковано. В радянських збірках передруковується тільки II розділ цієї Франкової статті (пор. «Іван Франко. Публіцистика». К. 1953, стор. 116-123; «Іван Франко. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори». К. 1956, стор. 406-

413; «Іван Франко. Твори в двадцяти томах. Том XIX. Філософські та історичні статті». К. 1956, стор. 195-201). Не зважаючи на те, що передрукований у цих виданнях II розділ становить тільки не цілу одну третину Франкової статті, у примітках до неї в усіх трьох названих виданнях зазначено, що вона «подається з деякими скороченнями»...

МИХАЙЛО ПАВЛИК

Замість ювілейної сільветки

Михайло Павлик — один із визначних діячів серед нашої суспільности і відіграв немаловажну роль в її розвою протягом останніх 30 років. Ювілей його 30-літньої діяльности, що відбувся д. 20 падолиста м. р. у Львові, був дуже цікавим явищем, немов оказом симпатії кругів нашої суспільности до особи і провідних ідей Павлика, а властиво, можна сказати, далеко більше до особи, ніж до ідей. Бо на звиш 170 адрес, листів, привітів, одержаних ювілятом і опублікованих у ювілейній книжці¹⁾, заледво 5 виявляє ясніше розуміння провідних ідей Павликової діяльности (борцівська телеграма кладе натиск на його заслуги, «положені на політичне і суспільне усвідомлення українського народу», стор. 35; лист «Гуцула» бачить у ньому «смілого і відважного борця за хлопську долю, а тим самим і за зміну теперішнього несправедливого устрою цілої суспільности», стор. 36; центральний виділ Нар. Спілок у Коломиї признає його провідною думкою те, «що робітничий нарід повинен передовсім сам над собою працювати і своїми силами старатися о своє добро», стор. 38; київська адреса шанує його заслуги коло того «правдивого поступу,

¹⁾ Ювілей 30-літньої діяльности Михайла Павлика (1874-1904). З портретами ювілята і рідні. У Львові. 1905. — І. Ф.

який визначається прокиданням світлої думки в людей, скасуванням їх релігійних шкідливих казок та забобонів і ступанням на шлях прямуючий до мети, де сходяться в одно ідеали громадського життя й віри», (стор. 52 — мимоходом кажучи, фраза зовсім не ясна); решта обертається щодо ідейного боку в сфері загальників та утертих фраз, або признає ювілятові такі заслуги, яких він не зробив, приміром, познайомлення українців із життям Драгоманова (адреса від учнів агрономічної школи в Умані, стор. 57) або гублячися в загальниках, далеких від будь-якої програмовости, як, приміром, адреса з Антонова, що величає д. Павлика «Великомучеником народа, синонімом героїзма і самовідречення» і бажає, щоб його ювілей став новою ерою в нашім життю, оснований на братерстві, згоді і добрі всіх людей, в яким нема ні сліз, ні нужди, ні ложі», стор. 33. Зате майже всі адреси і привіти одчодушно підносять непохитність та характерність ювілята, його невтомну працю, його самовідречення, мучеництво та витривалість, його «хрустальну» щирість та ревність (стор. 39), його неустрашимість та сердечність. Адреса ексекутивного комітету українсько-руської соціал-демократичної партії у Львові називає його «емігрантом у своїм ріднім краю» (стор. 43), київська адреса ставить його «в ряді всіх великих людей, в тому ряді, який починається (?) Ісусом» (стор. 53), адреса «Руської Бесіди» у Львові шанує в ювіляті «чоловіка і громадянина, котрий, бажаючи для мільйонів світла, правди і хліба, боровся не тільки з ворогами народу, але із своїми, завдаючи одним і другим і від-

бираючи від них тяжкі удари, що полишили по собі близни — найкраще свідoctво Твоєї праці!» Ся адреса бачить, як ювілянт «з вдоволенням приглядається, як дальші і ближчі, могутні і слабi вороги Твоїх ідей самi стараються обезпечити права і заспокоїти потреби найнижчих суспільних верств, значить, здійснити одинокe Твоє бажання» (стор. 42) — фраза, що або не має ніякого значення, або являється гіркою іронією над ювілянтом і його прихильниками, що буцім то тепер не «стараються» про заспокоєння потреб найнижчих суспільних верств, а полишили се «самим ворогам» ювілянта.

Розуміється, від таких принагідних ґратуляцій годі ждати ясних і широких ідей і брати їх на критичну вагу. Найважніше те, щоб вони були щирі і щоб не ставляли ювілянта та його ідей у фальшивім світлі. Нехай і так, що найбільша часть привітів, присланих д. Павликові, подиктована справді щирою прихильністю до його особи й характеру; та що ідейний бік його праці знайшов у привітах так мало дійсного зрозуміння і відповідної оцінки, се також не вина ґратулянтів, може, й не самого ювілянта; се вина загальної слабої ідейности нашої суспільности, вина нашої преси, яка не постаралася вяснити відповідно та всесторонньо діяльність ювілянта, його заслуги й його хиби, вина головне того комітету, що мав приготувити ювілей і властиво не підготувив нічого, бо не то що не видав, як наміряв зразу, повного видання його творів²⁾, але на-

²⁾ Чому сього не зроблено, про се член комітету д. М. Лозинський у передмові до цитованої ювілей-

віть не зладив і не опублікував хоч би їх бібліографічного покажчика, не видав перед ювілеєм ані одної статті про нього, ані одного газетного фейлетона. А здається, се був його перший обов'язок, раз він знав, що діяльність д. Павлика, як публіциста і політика, не може бути так загальновідома і не піддається такій легкій оцінці, як діяльність белетриста або вченого.

Та, як сказано, важне при таких ювілеях поперед усього одно, щоб про ювілята й його діяльність не творилися хибні погляди, легенди, оперті на незнанню фактів або їх невідповідним розумінню. Такі легенди бувають тим шкідливіші, чим видніше становище займав даний чоловік серед громади, чим більший був його вплив на життя тої громади. Ми вважаємо становище М. Павлика серед нашої громади, особливо серед її молодших поколінь, настільки видним, що нам видається попросту обов'язком усякого, хто має для сього спромогу, причинятися до вияснення підстав того становища. Може покажеться, що лишаячи на боці всі пересадні епітети, давані йому авторами адрес та привітів, фігура М. Павлика для свого п'єдесталу зовсім не потребує ніяких легенд.

А таких легенд напущено немало і в ювілейній

ної книжки говорить щось зовсім неясне, буцімто комітет про сей свій намір оповістив у квітні 1904 р. у «Ділі», але та оповістка «потерпіла повну невдачу, і через те комітет мусів понехати свій намір» (стор. 11). Яку невдачу потерпіла оповістка і які заходи робив комітет, крім видання оповістки, — невідомо. — І. Ф.

книжці. Напущено їх поперед усього в відчиті д. Лозинського (стор. 2-13), певно не навмисне, а тому, що багато деталей про діяльність д. Павлика автор сього ювілейного відчиту мусів брати на віру, з оповідань, забарвлених суб'єктивно, з традиції, що перейшла крізь призму партійности, а не мав змоги перевірити їх. Обов'язок мій, одного з сучасників і близьких свідків Павликової діяльності висловити тут декілька уваг, що причиняються до прояснення правди.

Характеризуючи часи першого виступлення ювілянта на арену публічної діяльності, д. Лозинський каже: «Були се загалом часи, коли ідея визволення народної, робочої маси з пут дотеперішньої економічної, політичної і духової неволі була щойно занесена в Галичину, часи, коли за кожне слово, сказане в обороні робітницької кляси, за кожний прояв свобідної людської думки грозила тюрма; часи, коли весь загал став на поміч державним органам, аби в зароді знищити нову, ненависну ідею свободи і добробуту для всіх дітей землі» і т. д. (стор. 3). Читаючи ці слова, всякий посторонній чоловік міг подумати, що се було перед 1848 р. або бодай перед 1860 роком, у часи абсолютизму та патримоніяльного судівництва*). Говорити таке про роки 1874-80 зовсім не до речі, бож тоді обов'язували ті самісінькі закони, що й тепер. Певно, обмеженість, ігноранція та тупоумність многих органів була тоді більша, почуття горожанської свободи і

*) Февдального (напр., суд дідичів-поміщиків над кріпаками).

горожанських прав було менше розвинене, застій у політичних та соціальних поглядах великий, але до тої картини, яку малює д. Лозинський, було все таки дуже далеко. Не забуваймо, що перед 1876 роком, тобто перед ерою наших арештовань, відбувся вже у Львові перший зорганізований страйк друкарських складачів, видав Болеслав Лімановський свою книжку „Dwaј komunisci Mogus i Campanella“, де містився просторий виклад соціалізму, вийшла польська перерібка повісти Чернишевського «Что делать» пз. «Ludzie», dokonana поляком-українофілом Павлином Свенціцьким (на своїх руських писаннях він підписувався Павло Свій), вийшла і ходила з рук до рук анонімна книжка «Ідея», що давала багатий засіб раціоналістичної критики в справах релігійних та суспільних. Ті писання друкувалися і продавалися в Галичині свобідно, а книжка Лімановського була навіть предложена філософічному факультетові Львівського університету як докторська дисертація.

Так само нема ніякої підстави твердити, буцімто тоді (спеціально в пору наших процесів) весь загал, особливо весь український загал «став на поміч державним органам, аби в зароді знищити нову ідею». На чім опер д. Лозинський таке своє твердження, не знаю, але зі свого боку згадаю тільки, що з яких 80-100 домашніх ревізій, які перевели власті у русинів по всіх частинах Галичини, почавши від Ряшева, де трусили Вол. Навроцького, а кінчачи Сапоговым, де трусили бідного вчителя Льва Василевича, ті власті не видобули ані однісінького документу проти нас, ані однісінького зло-

го, денунціаторського чи взагалі неприхильного зізнання про нас. Переглядаючи акти нашого процесу перед розправою 1878 р., я знаходив у них лиш одно-однісіньке не так денунціаторське, як просто підле свідоцтво про нас, із власної ініціативи написане до львівського суду поляком-дідичем із околиці Самбора Антоном Созанським, де сей польський патріот і автор кількох книжок (зрештою напівбожевільний), не знаючи зрештою особисто нікого з нас, пресерйозно радив судові повішати нас для заспокоєння схвильованої опінії краю. Певна річ, руський загал був переляканий ревізіями і процесами, руське духовенство з причин, легко зрозумілих, не горнулося до нових ідей і деколи, хоч дуже наївно, ремонструвало проти них, але відси ще дуже далеко до того, щоб воно «не цуралося ніяких способів, аби вбити того духа» і т. д.

Так само в загальних рисах я мушу признати неправдивим те, що д. Лозинський говорить далі про долю «провідників нової ідеї», буцімто «поліційні переслідування, державна тюрма, патріотичні доноси, товариський бойкот, відбирання усіх джерел заробітку, — все те зіллялося в одну шалену оргію духів темноти і неволі». Щодо поліційних переслідувань, то крім можливого тайного надзору (можливого, кажу, бо фактично його на нас не задекретовано, а численні молоді гімназійні ученики, що відвідували нас, не мали за се зовсім ніяких урядових клопотів) та кількох домашніх ревізій, спричинених конфіскаціями наших видань, я ні про які спеціальні переслідування не тямлю. Щодо державної тюрми, то про неї варто згадати дещо

детальніше. Перший раз арештовано д. Павлика зовсім випадково, з нагоди арештовання одного російського емігранта (Ястрембського), який жив у Павликовій квартирі, і суджено його за зносини з емігрантами — не тямлю докладно, під який параграф підведено його провину і яка вона мала бути. Другий раз його арештовано знов таки з нагоди арештовання у Львові іншого емігранта, поляка Котурницького (Борковського), у якого знайдено лист Драгоманова до когось із нас. Про сей процес і його юридичну недоречність говорив я дещо докладніше в своїй статті про О. Терлецького. Ідейним можна сей процес назвати хіба остільки, що завдяки повному нецтву в суспільно-економічних справах тодішнього функціонера прокуратурі Зборовського (він кілька літ пізніше вмер на розм'яшення мозку) поняття соціалізму підтягнуто під австрійський параграф про тайні товариства на тій основі, що буцімто соціалісти всіх країн поступають згідно і визнають однакові погляди³⁾. Правда, д. Павлик потерпів зараз по тім процесі другий раз, і то сильно, коли львівський суд присяглих признав його винуватим у пресовім процесі за «Те-

³⁾ Дуже вірно зауважив тоді д. Павлик у своїй обороні, що на тій самій підставі можна б приложити сей параграф до всіх співаків і музикантів на світі, бо всі вони співають і грають по одному такту. Підтягнення соціалізму під сей параграф нагадує того мадярського суддю, що якогось бідолашу, який на будапештському мості справляв свою натуральну потребу, засудив на довічне тюрму» „wegen gesetzwidriger Abtreibung der Leibesfrucht“ «за протизаконне зігнання плоду». — І. Ф.

тяну Ребенщуківу» та про сей засуд прийдеться мені говорити ще далі, і тут була б поперед усього річ д. Павлика розвіяти всякі невідповідні легенди. Про патріотичні доноси подані буцімто русинами на нас, я вже згадав; щонайбільше можна віднести сю фразу до брехонь, пущених москвофільським «Словом» про мене в 1882 р. в часі переїзду цісаря через Галичину; ся брехня була так очевидна (я сидів тоді в Нагуєвичах), що навіть бориславські і дрогобицькі жандарми не няли їй віри і не чіпали мене. Чи зазнав якої прикрости д. Павлик із приводу доносів якого русина, не знаю, але не чував нічого подібного.

Щодо товариського бойкоту, то мушу сказати, що ся річ не була така трагічна, як би виходило зі слів д. Лозинського. Що москвофіли цуралися нас, се натуральне, та ми й не шукали їх компанії. Що старші народовці, особливо гімназіяльні вчителі, боялися сходитися з нами, се в тодішніх часах загального переполоху було не диво. Зрештою тут потерпів головно я, бо мене викинено з «Просвіти» і заборонено мені приходити до читальні «Руської Бесіди»; д. Павлик не належав до «Просвіти», не ходив до «Бесіди», значить, не відчув того бойкоту і стільки як я. Зрештою, за сей бойкот старших нас вповні і вдесятеро винагороджувала сердечна приязнь молоді, що від самої нашої розправи в марті 1878 р. почала горнутися до нас, пильно слідила за нашими працями, брала живу участь у дискусіях, що велися в нашій помещканні, із нечисленними виїмками не спроневи-

рилася ї досі світлим споминам тодішніх наших зносин.

Наслідком тої буцімто «шаленої оргії духів темноти і неволі», по думці д. Лозинського, «багато тоді понівечено молодих сил, багато злякалося і звернулося з тернистого шляху» (стор. 4). Що дехто з наших товаришів злякався і відстав від нашої компанії, се певно так і діло натуральне; компанія перед нашими арештами не мала не то ніякої організації, але навіть ніяких вироблених суспільно-політичних думок, і до неї тяглися люди, приваблені чи то загальними окликами поступу, чи особистими симпатіями до одного або другого з наших товаришів. Та коли не числити Остапа Терлецького, що опинився по процесі 1878 р, в справді страшнім положенні, але про якого також не можна сказати, щоб та катастрофа знівечила його, — оскільки тямлю, ніхто з тих, що по процесах мали зносини з нами, не потерпів через се; зносини з нами не пошкодили їм ані в урядовій кар'єрі, ані в осягненні становища серед громади. Та ні, потерпіли двоє людей, хоч і то потерпіння годиться згадати радше для курйозу як для чого іншого; на донос якогось питомця-москвофіла видалено з руської духовної семінарії двох питомців: Костя Паньківського і Кузьмовича з мотивуванням, що вони десь і колись мали сходитися на вулиці «съ нѣкимъ индивидуумомъ рекомымъ Франкомъ».

Інтересно, що обидва видалені були тоді д. Павликові й мені особисто зовсім не знайомі, так що й з тої пригоди ані тінь докору не лежить на нашім сумлінню. Зрештою сумніваюся, щоб та пригода по-

лишила у д. К. Паньківського, що не захотів уже більше вертатися до семінарії, яке почуття жалю; д. Кузьмовичу вона не перешкодила по році вернутися до семінарії, висвятитися і зробитися дуже побожним священиком.

І ще слівце про «відбирання усіх джерел зарібку», про яке говорить у тім місці, очевидно, прикладаючи його до тих часів (перед 1880 р.), д. Лозинський. Отже скажу тут, що ніхто з нас, а особливо д. Павлик по процесах не шукав тоді ніякого зарібку в руських народовських чи яких інших кругах, та й такого зарібку тоді в тих кругах, крім приватних лекцій, не було. Виходила одна часопись «Правда», але вона стояла грошево дуже мізерно і не платила співробітникам нічого. І вона не бойкотувала нас: в часі, коли я сидів у арешті, вона помістила мій переклад одного бурсацького нарису Помяловського зі статтею про сього письменника, а потому мое оповідання «Олівець». В р. 1879 мене з повною симпатією прийняли «польські республіканці» книгарі Бартошевич та Бернацький (польський поет-сатирик М. Родоць) і друкували (за гонораром) мою статтейку про Е. Золю та мої сатиричні нариси «Ruteńcy». Д. Павлик, скільки знаю, ніякого такого заробітку ніде не шукав, то й про відбирання йому джерел у ту пору, перед від'їздом до Женеви, не може бути мови.

Говорячи про наші публікації по процесі 1878 р., д. Лозинський також не все говорить вірно, і тут д. Павлик повинен би був спростувати його твердження. «За підмогою українців, — читаємо на стор. 7, — видає Павлик разом зі своїм найближ-

чим товаришем Франком журнал „Громадський Друг”, а коли цензурні умови зробили видання сего журналу неможливим, Павлик продовжує його збірками „Дзвін” і „Молот” ,в яких містять між іншими свої оповідання „Юрко Куликів”, „Ребенщукова Тетяна”, „Пропаций чоловік” (стор. 7). Отже д. Лозинський помиляється думаючи, що «Громадський Друг» щось окреме від «Дзвона» і «Молота». В книжці, яку він мав під руками п. з. «Молот, українська збірка, видав Павлик» (мій екземпляр, скільки знаю, одинокий у Львові), містяться оба випуски «Громадського Друга» і «Дзвін» (усі три в одній пагінації до стор. 300), і «Молот», якого пагінація йде в тексті від 1, а в змісті від 301. Усі ті публікації були в не дуже великій частині плодом праці д. Павлика, хоч він фігурував, як її видавець і редактор.

Слова д. Лозинського про те, що «цензурні умови зробили видання „Гром. Друга” неможливим», також вимагають деякого пояснення. Цензурні умовини 1878 р. були більш-менш такі самі, як сьогодні, і для того, говорячи про неможливість якогось видання, треба завжди ближче пояснити її. Видання виходило і кожний його номер, не виключаючи й збірки «Молот» (стор. 301 і далі по змісту екземпляра, більше 10 аркушів друку) був конфіскований. Що про се казати? Очевидно треба би запитати, за що конфісковано ті номери? Отже скажу коротко: що було солідне, обдумане, літературно й науково цінне в змісті тих видань, те не було конфісковане. Отже не був конфіскований переклад Шефле «Суть соціалізму», ані Лянге «Ро-

бітницьке питання», не підпали конфіскації статті Софрона Крутя, не підпали конфіскації численні дописи (Вісти з Галичини), де уперше розкривано і фактами ілюстровано економічне та соціальне життя народу, особливо цікаві дописи д-ра Андрія Коса (Н. С.) з Комарна; не були конфісковані літературні критики, дописи з України і т. ін. Підпали конфіскації всі три повісті д. Павлика та численні уступи тих писань його й інших, де виступалося проти духовенства і властей (в тім числі мій вірш «Про Наума Безумовича» та сильно антимілітаристична «Пісня про рекрутське життя» селянина Романа Гудзмана, передана мені пок. Львом Василівичем), та моє оповіданнячко «Моя стріча з Олексою» за виклад соціалізму селянам. Коротко кажучи, конфісковано все, що мало більше публіцистичний характер і говорене було занадто необережно і що *mutatis mutandis* конфісковано би й тепер. Значить, видання в головній своїй суті було зовсім можливе і могло б було мати навіть значний успіх серед публіки, числити на яких 400-500 пренумерантів, якби на його чолі стояв обережний і з пресовими законами добре обізнаний редактор. Та д. Павлик, розпочавши видання на власну руку (коли я вийшов з в'язниці, річ була вже постановлена), взявся до нього, скажу сумлінно, зовсім невідготований, своєю легкомисністю в трактуванні справи зразив собі зараз на початку найбільше з усіх нас тямучого в таких речах Остапа Терлецького, і потому вів діло, так сказати, на пропаще, не силкуючися зміркувати, що може перейти цензуру, а що ні.

Щобільше, по конфіскації кожного номеру не була (після тодішньої практики) виключена можливість видобути книжку з прокуратурі по вирізанні карток із інкримінованими місцями: зробивши нове видання тих карток із пропущенням сконфіскованих місць, ми могли б були врятувати решту тексту і хоч зі спізненням, усе таки випускати видання у світ. Д. Павлик, не знаю чому, відразу, при конфіскації першої книжки «Громадського Друга», зрезигнував із тої зовсім можливої процедури, числячи на те, що удасться перед конфіскацією врятувати хоч частину кожного накладу. Сей рахунок не був зовсім вірний, наклад майже всіх книжок пропав дуже основно і цілість видання давно зробилася великою бібліографічною рідкістю. Але, щогірше, видання, з якого не роблено легальної едиції, поставлено було тим самим на стопі нелегальности; жандарми і поліція мали пожадану нагоду в разі придибання хоч одного примірника сього видання у когобудь тягти чоловіка перед суд; таких процесів, що все кінчилися засудами, було справді кілька.

Невірне і д. Павликом також не спростоване твердження д. Лозинського, буцімто «Гром. Друг» був видаваний «за підмогою українців». Скільки знаю, на те видання посвятив Драгоманов свою частину Уваровської премії, одержаної за доконане спільно з Антоновичем видання Історичних пісень укр. народа. Надто Драгоманов прислав д. Павликові з Женеви щомісяця певну квоту на удержання. На видання «Дзвона» дістали ми надто 50 гульденів від польського соціяліста з Вар-

шави Мендельсона, що перебував тоді у Львові, а то з такого титулу, що перехований у його квартирі запас 2 н-ру «Гром. Друга», захований від конфіскації, при якійсь ревізії був знайдений і забраний поліцією. Чи і які гроші понадто діставав звідки д. Павлик, я не знаю; знаю лише, що аж до його від'їзду до Женеви я жив із ним разом на його квартирі й їжі, за що й присвячував усю свою працю редагуванню та коректуванню нашого спільного видання.

Переходжу тепер до делікатної справи Павликового процесу і засудження за «Ребенцуківу Тетяну». Д. Лозинський представляє діло так, що в тій повісті автор, «не вважаючи на приписи законів», поважився виступити проти «святости родинного огнища» і за се заплатив 6-місячною тюрмою» (стор. 7). Се не зовсім вірно, так само не зовсім вірно й те, що каже сам д. Павлик, згадуючи про свою своячку Ребенцуківу Тетяну, «ту саму, що за її гірке подружжя написав 1878 р. оповідання і дістав за те 6 місяців арешту» (стор. XVI). Процес д. Павлика за Тетяну Ребенцуківу свого часу справді зробив був невелику сенсацію у Львові. Се була незвичайна поява: судді присягли (бо то був процес пресовий і як такий належав до суддів присяглих) признали журналіста винуватим! Се у Львові велика рідкість. А друга рідкість — дістати за пресовий делікт 6 місяців арешту. Як наочний свідок того процесу, скажу одверто, що виною тут була не Тетяна Ребенцуківна, не повість про неї д. Павлика, а тільки крайньо чудна і незручна його оборона. Чудна і незручна не в тім

значенню, буцімто д. Павлик не вмів викручуватися, не хотів ховати своїх поглядів і переконань, але чудна і незручна власне тим, що він висловляв погляди крайньо наївні, що не мали нічого спільного ані з соціалізмом, ані з емансипаційним рухом новочасного жіноцтва, а тільки давали сумне свідоцтво розуміння їх у д. Павлика.

Діло було таке: один із персонажів повісти, говорячи про сумне подружжя Тетяни, висловлює погляд, що було б ліпше, якби люди не в'язалися з собою церковним шлюбом, а «парувалися як птахи». За сей уступ книжку сконфісковано і це був один із головних пунктів оскарження. Розуміється само собою, що сей уступ перед присяглими можна було оборонити — не жодним крутіством ані вибріхуванням, а просто подаючи його як погляд наївного селянина та й ще гуцула, приведенний у повісті для характеристики людей і ситуації. Але яке ж було зачудовання всіх присутніх на розправі, коли д. Павлик поставив справу зовсім інакше і зсолідаризувався з сим поглядом. Він признав, що противиться церковному шлюбові і стоїть за цивільним шлюбом, але таким, щоб чоловік із жінкою могли законтракувати себе обопільно, приміром, на три роки. І коли д. Павлик і з огляду на сю розправу говорить у своїй ювілейній промові, що «перед судом не то що не відрикався своїх переконань і вчинків, але й боронив їх, доказуючи, що се мені вільно навіть по теперішнім австрійським законам» (стор. 73), то мушу сказати, що спеціально того погляду на пташачу

форму подружжя⁴⁾ д. Павлик не боронив і не мотивував, а його погляд на цивільний шлюб «на короткий термін» викликав у суді загальний сміх. І повторюю, що не повість про Тетяну і не висловлені там через уста повістевих персонажів погляди, а тільки отсей його власний, нічим не мотивований погляд на цивільний шлюб спричинив йому засуджуючий вердикт лави присяглих.

Не зовсім вірно й те, що каже далі д. Лозинський, буцімто «через натовп кар і процесів виїхав Павлик з початком 1879 р. до Женеви» (стор. 7). Процесів по неfortunній розправі за Тетяну проти нього не було ніяких, а висіла над ним лиш одна кара, власне сей 6-місячний арешт, на який його засуджено тоді. Певна річ його здоров'я було не кріпке, і ми всі молодші товариші радили йому поїхати на якийсь час до Женеви, тим більше, що думали, що д. Павлик під оком Драгоманова скористає немало і зможе бути йому помічним при видаванні «Громади». Не зовсім вірно згадує д. Лозинський і про женеvську діяльність д. Павлика. Оскільки тямлю, в Ріхтеровім (чи й Берншайновім?) „Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik“ був поміщений не цілий ряд його праць, а тільки один допис. Що ж до «Друкованого листа до льудей», про який згадує д. Лозинський (стор. 8), то я не знаю, чи він читав його і чи справді там був популярний виклад

⁴⁾ З наукового боку те речення не має ніякої вартости вже хоч би тому, що між птахами знаходимо всі три первісні форми подружжя: стадну, полігамічну й моногамічну — І. Ф.

соціалізму. Знаю лише, що кінчився той лист покликом до «людей», аби повстали і силою боронили його сестру і рідню від переслідування властей. Щось зо 100 екземплярів того «Друкованого листа» д. Павлик прислав був на мої руки, написавши мені рівночасно мандат, аби я зараз же їхав зі Львова до Коломиї і там, ідучи від села до села, роздавав «людям» той лист. Се було якось зимою з початку 1880 р. Я ходив тоді на університет і немало здивувався, одержавши таке поручення і пакет брошур із таким покликом, і надрукованим у додатку грубими буквами. Товариші правники, прочитавши брошуру, заявили, що не лише розширювання її по селах, але саме посідання сотки екземплярів у Львові в разі ревізії може накликати на посідача біду (не сумніваюся, що накликало би й сьогодні). Я написав у тій справі листа до Драгоманова та запитав його, чи се зроблено за його згодою і чи то була його воля, аби я їхав у Коломиїщину з Павликовими брошурами? Драгоманов написав мені, щось невиразне, з чого я не міг бути мудрий, а тим часом товариші, у яких я тоді квартирував, боячися ревізії, спалили всі екземпляри «Друкованого листа». От тим то зміст його, крім-сього кінцевого уступу, не лишився мені в пам'яті.

Не без помилок і дальше оповідання д. Лозинського про життя й діяльність д. Павлика по повороті з Женевы до Львова. Що д. Павликові була замкнена дорога до урядової служби, се можна припускати, але не можна твердити напевно, бо д. Павлик ніколи не пробував ступити на ту дорогу. Що одначе йому була замкнена дорога «до зарібку

між своїми», се рішуча неправда. Остап Терлецький через процес 1878 р. потерпів певно далеко більше, ніж Павлик, бо стратив уже готову посаду, був старший від нас і надто був хворий на епілепсію, а проте знайшов у собі настільки сили волі, що, маючи укінчену філософію і бачучи перед собою замкнену урядову кар'єру, переписався на права, тяжко бідуючи, скінчив їх і таки знайшов собі постійний заробіток. Не можна сказати й так, щоб тодішні русини так дуже цуралися Павлика, але все треба тямити, що заробітки, а ще до того літературні заробітки, одинокі, на які міг і хотів числити д. Павлик, були тоді серед русинів дуже скупі. Я редагував і корегував «Зорю» в 1883 і 1884 роках за плату 20 гульденів на місяць, а по смерті Вол. Барвінського працював у «Ділі», і можу сказати, працював щиро й інтенсивно, день-у-день, за 40, потім за 54 гульденів на місяць. Оскільки тямлю, я виеднав у пок. Д. Гладилевича, і виеднав не без деякого труду те, що д. Павликові поручено перекласти повістей, що друкувалися додатком до «Діла», по аркушеві на тиждень. Певна річ, се було заняття мізерне, за аркуш перекладу 5 гульденів, а що на місяць виходило чотири аркуші, то й заробити з того джерела можна було найбільше 20 гульд. місячно. Але перекласти 4 аркуші повісти на місяць, се знов не така велика робота; на се досить було й двох тижнів, а два тижні (в найгіршім разі) лишалися на іншу роботу, якою можна було заробити друге стільки. Тим часом покійний Гладилевич швидко почав жалуватися на д. Павлика, що не достачає на час рукопису і переклад його

дедалі все більше недбалий, так що приходилося платити майже вдруге стільки пок. М. Подолинському за поправлювання рукопису. Се й було зазначено в титулі перекладу «Князя Серебряного». Тоді спілка «Діла» постановила відібрати д. Павликові переклад: се було, скільки тямлю, перед похороном Нарольського, так що представляти сей похорон і участь у нім д. Павлика причиною його «еліміновання» нема ніякої підстави.

Всі ті фактичні спростування подаю не в докір д. Лозинському; історія тих часів, про які він узявся говорити, не написана і не швидко буде написана, та й і з того, що було написано, не все було йому доступне.

Далеко менше можна зрозуміти, коли сам д. Павлик у своїй ювілейній промові, не імпровізованій під враженням хвилини, а написаній нахолодно і з повною розвагою і відчитаній на вечерку, замість піти дорогою, вказаною вірним жіночим чуттям пані Кулішевої «оглянутись на свої кроки і аналізувати їх» (стор. 57), і сам помагає творити легенди довкола своєї особи. Я вже вказав на легендарно-неясні його слова про поводження його в суді, ті слова, що їх можна приложити до процесу з марта 1878, але які зовсім не підходять до розправи в справі «Тетяни Ребенцукової» ані до першої розправи з Черепахіним, Ястрембським та Ляхоцьким. Не свідчать про вироблене розуміння дійсності його слова про «таку дику суспільність, як була наша» (стор. 75), ані кількоразове підкреслювання своїх терпінь та зазнаних переслідувань (стор. 73, 74, 75), ані слова про те, що земляки в боротьбі з

ним уживали звичайно некультурних способів (стор. 74), що «наша суспільність кричала на мене: розгни його!» Такі речі треба мотивувати трохи докладніше або здобутися на резигнацію і не порушувати їх, ховаючи свої терпіння для себе, а подаючи на оцінку загалу свої діла. Щодо криків «розгни його», то мені здається, що навіть окричана стаття «Діла» про «виєлімінування з суспільности» не може мати такого значення. Я далеко не годився ані зі змістом, ані з тоном тої статті; навпаки, вважаю, що і з партійного і з загальнополітичного погляду вона була зовсім дитиняча і зайва і автор її не мав права промовляти іменем усієї суспільности, а міг промовляти хіба іменем партії, і то додаю, іменем партії, до якої д. Павлик ані перед тим, ані тоді не зачисляв себе. Зредукована до тої натуральної міри стаття «Діла» набирає зовсім не трагічного характеру, в яким бачуть її д. Павлик і д. Лозинський (стор. 9), а радше комічного: «Діло» «елімінує» з народовецької партії чоловіка, який зовсім і не належав до неї! Ова! І для самого д. Павлика ся подія не мала ніякісіньких злих наслідків; злі наслідки її далеко більше окошилися на мені, що зовсім не брав участі в похороні Нарольського, бо я стратив заробіток у «Ділі», та й Партицький узяв назад «Зорю», яку мав намір передати мені на власність, і передав (радше сказати, продав) її товариству ім. Шевченка.

В своїй ювілейній промові д. Павлик висловив деякі думки дуже інтересні. Він каже про себе: «Я взагалі дивлюся на себе навіть дуже критично» (стор. 77), «сам, розуміється, найбільше бачу свої

особисті хиби і ставлюся до них дуже гостро» (стор. 76). Та жаль великий, що того автокритицизму, того змагання — пізнати свої хиби та не то вже гостро, але просто об'єктивно поставитися до них ані в його промові, ані в інших автобіографічних частинах ювілейної книжки ми не бачимо ані сліду. Навпаки, коли д. Павлик аналізує де в чому свій особистий характер, то се власне свої добрі сторони. Він підносить свою «любов до просвіти», перейняту від діда, «гостре почуття правди і завзятість», перейняті від батька, «лагідність, делікатність і добрість», перейняті від мами (стор. XIII-XIV). Він являється дуже великодушним, прощаючи своїм «просвіченим землякам не тяжкі кривди заподіяні ними мені (бо особисті кривди не грали в моїй діяльності ніякої ролі, простив я їх давно, цілу купу, та ще й яких, а скільки ще прийдеться простити!), але простив я своїм просвіченим землякам іще тяжчі кривди, заподіяні ними народові» (стор. XIII). Се вже справді верх гуманности, до якого не підіймився навіть сам Христос, бо ж він простив тільки тим, що мучили його, а тим, що кривдили брата, обіцяв тьму кромішню й безплатний опал в огні вічнім. Зрештою, здається, що д. Павлик і не мав права мішатися в рахунки тих земляків з народом і прощати там щобудь, та й саме те прощення не дуже щире, коли вірити іншому його признанню, що «найбільше мені ненависний той нібито „інтелігентний” фарисейський рід» (стор. 75). З тим усім одначе д. Павлик, коли судити з його власних признань, незвичайно ідеальний і щасливий чоловік. Він любить просвіту, має гостре почуття правди

і завзятість, він лагідний, делікатний і добрий, у нього «нема на совісті ані найменшої кривди якої хлопської душі» (стор. VII). «Своє селянолюбство та й взагалі основи культурности він виніс із-під рідної селянської стріхи», а роля Драгоманова в його розвою се було тільки «пояснення і підмога моральна» (стор. 75). Всі ті його прикмети зложилися на таку чудову цілість, що д. Павлику «рідко коли приходилося думати довго про те, як йому поступити якого разу в політиці. Боротьби з самим собою за політичні справи він не знав; він потребував бути лише самим собою — і виходило гарно» (стор. 75). Ось який рожевий малюнок!

А що кажуть факти? Д. Павлик пильно стережеться покликати їх на свідоцтво, та ми, хоч би з чисто артистичного нахилу, щоб ліпше відтінити те світло, пригадаємо дещо з публічної діяльності д. Павлика. Та поки почнемо говорити далі, зачитуємо ще одно, дуже гарне речення з його промови: «Признавай і заслуги ворогові, коли вони є, навіть оборони його слушного разу, а знов, з другого боку, критикуй прихильника, навіть приятеля, коли є за що, коли треба його звести з хибної дороги» (стор. 74). Свідчуся сумлінням, я не ворог д. Павлика, вже хоч би тому, що ніколи не забуду прожитих із ним літ, спільно перебутих терпінь і світлих хвилин, яких, признаюся, було більше, ніж прикрих. Я не ворог д. Павлика вже хоч би тому, що в таких разі мусів би бути ворогом своєї власної минувшини і многих найкращих хвилин свого життя, що нерозривно в'яжуться зі згадкою про д. Павлика. Я ніколи не забуду його щирости й делікат-

ности в поводженні зо мною не в одній важкій і прикрій для мене хвилині. І свідчуся сумлінням, що, пишучи отсе, я не кермуюся низькою думкою вменшити якбуть і в чімбуть заслуги д. Павлика. Коли я помагаю розбивати легенду, яка не без його причини вже почала творитися довкола його особи, то прошу не забути, що деякий німб із тої легенди міг би впасти і на мою особу. Та я вважаю такі легенди шкідливими і в старій і в новій історії, а тим паче в сучасній. Я присвятив немало праці на слідження і аналізування таких легенд із давньої минувшини, а ювілей д. Павлика, видана з його приводу книжечка і вся теперішня діяльність д. Павлика дають мені найкращий приклад, як шкідливо, мов якесь моральне оп'яніння, впливають такі легенди на живого чоловіка, коли він почує себе їх героєм і повірить у своє геройство.

Погляньте! Змалювавши себе праведником і мучеником, якого «дика» суспільність без ніякої вини, самотньо за його праведність мучила, елімінувала і кривдила, д. Павлик великодушно прощає тій суспільності, і зараз же виходить на високий п'єдесталь провідника і дає їй спасенні науки, огортається в мантию пророка і віщує їй в разі послуху та додержання його заповітів світлий рай блаженний, а в разі недодержання не то що огонь і жупел, а щось сто раз гірше, «загирення своєї нації на сотні років, коли не на віки» (стор. 7-8). Ось ті Павликові заповіді. Перший — «організація наших хліборобів» (стор. 71), другий — «рівнопросвітність і рівноуправність жіноцтва» (стор. 72), а третій — щирість (стор. 73). Опираючися на тих признаннях,

що се були провідні зорі життя й публічної діяльності д. Павлика, запитаємо його, як він ішов за тими провідними зорями, що зробив для здійснення тих своїх заповітів?

Ідучи за ниткою відчиту д. Лозинського, я зазначив головні моменти діяльності д. Павлика до заснування радикальної партії (певно не всі, та я не пишу тут повної монографії). Участь д. Павлика в радикальній агітації і в розвою радикальної партії була, певно, видна, й історик того десятиліття 1890-1900 певно оцінить його працю по заслuzі. Та я зверну увагу лиш на деякі, не тайні свого часу але тепер призабуті факти. Перше те, що думка про заснування радикальної партії вийшла не від д. Павлика, а від інших людей — д-ра Даниловича, пок. Іларія Гарасимовича, д-ра Т. Окуневського, д-ра Євгена Левицького. Друге: коли на першій з'їзді радикальної партії поручено було д. Павликові випрацювати нарис партійної організації і він своїм звичасм, не надумуючися довго, взяв на себе сю працю, то що ж показалося? А показалося те, що про ту буцімто провідну зорю свого життя він не мав ніякісінького поняття, і його організаційний плян вийшов дуже короткий і простий: не пити, не курити і поводитися людяно з селянами. Пригадую другий факт: д. Павлик станув був на чолі одної дуже важної організації, до якої ініціативу дав також не він а д-р Трильовський, і яка при добрім веденню могла зробитися дуже важним двигачем культурного і політичного життя нашого народа. Маю на думці просвітньо-наукове товариство «Поступ». Д. Павлик рік чи довше

стояв на чолі того товариства, мав при собі виділ, мав у касі зовсім не малий фонд (1 000 руб.), жертвуваний пок. Ковалевським. І чого ж доконав д. Павлик? Який слід лишило по собі те, з такими надіями з боку селян-радикалів вітане товариство? Оскільки тямлю, діяльність д. Павлика обмежилася на справленні металевої таблички з написом «Поступ», справленні книги протоколів та касової — та й годі. Товариство заснітилося і фонд, що мав служити основою його діяльності, пок. Ковалевський відібрав назад.

Ще раз кажу: д. Павлик не належав до ініціаторів радикальних організацій і в ту пору, коли вони почалися, не мав ніякісного поняття, як вони мають виглядати і як їх вести. Але коли д. Павлик справді іноді «навіть дуже критично» дивиться на себе, то чи не мигнула йому коли в голові думка, що він був одним із перших і головних гробокопателів тих радикальних організацій? Про «Поступ» я вже згадав; він був і лишиється, на мою думку, клясичним показом організаційного таланту д. Павлика. Але се не була одинока історія в тім роді. Нагадаю славно Павликову брідську Одісею. Справді подія оскільки Гомерівська, що викликала гомеричний сміх по всій Галичині. Подумайте: провідник радикальної партії і редактор партійного органу, не уповажнений партією і не кликаний виборцями, їде з Коломиї до Бродів, сидить там щось місяць, не скликає ані одних зборів, не може добитися того, щоб промовити хоч на одних зборах, сидить у готелі і дає себе немилосердно дурити та натягати різним селянським хруням та ви-

борчим гіенам, при виборах не дістає ні одного голосу, стративши на сю авантуру мало не 400 гульденів (не своїх грошей!) і потім із безмежною наївністю описує те і кінчить запевненням, що не зважаючи на все те, його авантюра в Бродах зробила для справи радикалізму дуже багато. Розуміється, се була ілюзія д. Павлика, але не ілюзією був тяжкий моральний удар для всієї партії, той сміх, який по словам французької приповідки, вбивас. «Чи се провідник радикальної партії?» — запитували поляки й русини інших партій, а співпартійники мусіли паленити з сорому.

Візьмімо ще один і ще характерніший факт. Д. Павлик із емпазою заявляє, що у нього нема на совісті ані найменшої кривди якої хлопської душі. Не думаю перечити сьому, але якби так розширити се питання і запитати, чи не почувас д. Павлик за собою деякої кривди не-хлопським душам? От хоч би самому М. Драгоманову. Не говорю про духову кривду, зроблену йому тут же, в тій ювілейній промові, де він вплив Драгоманова на нього обмежив скромно до розмірів «пояснення» того, що д. Павлик уже буцімто виніс із селянської хати, і «моральної підмоги», хоча для кожного неупередженого дослідника ясно, що вся публіцистика і вся наука д. Павлика не що інше, як повторювання думок і не раз навіть слів Драгоманова, часто вирваних із зовсім іншого зв'язку і повторюваних із не особливим зрозумінням їх змісту і зовсім не до речі. Говорю про іншу кривду, яку робив д. Павлик Драгоманову власне тим, що довгі літа формально висів на його шії, жив його коштом,

і то в пору, коли сам Драгоманов, як емігрант, був у дуже неблизких матеріальних відносинах, на далекій чужині з жінкою й дітьми, без певних заробітків. Я не знаю, яким титулом приймав д. Павлик заповоги Драгоманова; знаю тільки те, що в однім листі Драгоманов гірко жалувався на той паразитизм д. Павлика, що сильно підірвав його вбогі фінанси.

Раз порушивши сю делікатну, але по-моєму з характером і становищем усякої людини нерозривно зв'язану справу, я мушу додати ще деякі уваги. З тих 30 літ громадської діяльності д. Павлика щонайменше 15, коли й не 20 він годувався, говорячи теологічним терміном, із віттаря, якому служив. Се не був би докір для іншого чоловіка, бож д. Павлик присвячував тому віттареві (служенню радикальним думкам) свої найліпші сили і весь час. Але не забуваймо, що радикальні видавництва, при яких працював д. Павлик, не оплачувалися, стояли жертвами людей бідних, що, також працюючи в них, рівночасно заробляли на життя іншим способом і формально відривали собі від рота, щоб піддержувати дороге для них діло. Певна річ, при таких стані й життя д. Павлика було несвітле, але все таки сей стан давав йому можливість стояти твердо й непохитно на однім місці, ховати свій прапор чистим і не пом'ятим і з висоти своєї характерности критикувати тих товаришів, що, добуваючи шматка хліба, не мали такого чистого прапора.

Та бувало й не так. Бувало навпак. Доторкнуся тут епізоду, забутого д. Павликом, бо не можу уявити собі, щоб, маючи його в тямці, він міг був під-

нятися до того високомірного і самозадоволеного тону, яким пройнята його ювілейна промова. По-рушу болючий епізод його зносин із пок. Миколою Ковалевським, спеціально ж редагування «Народа» в Коломиї від осені 1893 до осені 1894 р. Хто сьогодні захоче переглянути тих 25 номерів «Народа», де найцінніше — статті й уваги Драгоманова, а найцікавіше — стаття д. Павлика «Моя бродська Одисея», той певно не захоче повірити, що має в руках найдорожче видання, яке будь-коли появилось в руській частині Галичини. Ті 25 номерів (разом 450 сторінок) коштували, не числячи пренумерати, круглих 4500 рублів, тобто сторона друку пересічно 10 рублів. Се видасться декому мітологією, та справа, на жаль, аж занадто правдива. Діло було таке. «Народ» і його боротьба з «новою ерою» та праця радикальної партії коло розбудження і зорганізування руського селянства, а особливо участь М. Драгоманова в «Народі» звернули на се видання пильну увагу закордонних українців. Від 1890 р. «Народ» мав із України невеличку грошеву підмогу (по 500-600 рублів). Ся підмога плила зі складок, які збирав по містах і селах України пок. Мик. Ковалевський, щирий приятель Драгоманова, один із найчесніших та найідеальніших людей, яких я стрічав у своїм житті. Живучи сам із дочкою в найскромніших обставинах, удержуючи себе з приватних лекцій, він увесь вільний час і всі сили віддавав на збирання грошей, якими між іншим запомагав Драгоманова за час життя в Швейцарії. За рекомендацією Драгоманова він давав субвенції й «Народові», а приїхавши

восени 1893 року до Галичини, був так захоплений радикальною агітацією та її успіхами серед селянства, що зобов'язався д. Павликові покрити весь річний бюджет видання, коли д. Павлик зобов'язеться вести його якнайкраще. Д. Павлик зобов'язався, обчислив бюджет на 2 чи півтретя тисячі рублів, які й одержав від Ковалевського, та протягом року переступив той бюджет ще на дві тисячі та довів нарешті до того, що часопис утратив майже майже всякий інтерес для партії, вичерпав кредит у Коломиї і мусів з 20 числом 1894 р. перенестися назад до Львова. Прибувши восени 1894 р. до Львова і переглянувши предложені д. Павликом рахунки, пок. Ковалевський був страшенно обурений і збентежений, зробив д. Павликові дуже прикру сцену (я не був її свідком і знаю про неї лише з оповідання обох її учасників) і, покривши решту Павликового рахунку, на що, як говорив, мусів задовжити свій хуторець (одиноке насліддя його дочки), поїхав з Галичини мов убитий, з серцем, переповненим гіркістю та фрозчаруванням. Знаючи його вразливу душу і його сибірським засланням підкопане здоров'я, я певний, що сей моральний удар, який завдав йому побут у Львові восени 1894 р., коли не сам, то в значній мірі звів його до гробу (він умер два роки пізніше на серцевий удар). Я не знаю, чи поділився пок. Ковалевський своїми гіркими досвідами, зібраними в Галичині, з Драгомановим, але коли се було так, то можна уявити собі ті гіркі хвилини, які з сього приводу мусів пережити смертельно хворий наш учитель і які мусіли затроїти останні дні його життя.

Я не хочу отсिम обвинувачувати д. Павлика в якій нечесній маніпуляції з грішми д. Ковалевського; навпаки, я певний, що до нечесної маніпуляції д. Павлик по натурі своїй попросту нездібний. Але я не можу оццадити йому докору за крайньо легкодушне господарювання чужими грішми, господарювання, про яке тоді в Коломиї самі найближчі приятелі д. Павлика оповідали всякі анекдоти, що були б забавні, якби серед даної ситуації не були в високій мірі трагічні.

Говорить д. Павлик у своїй ювілейній промові, що друга провідна зоря його життя се була думка про рівнопросвітність і рівноправність жіноцтва. І знов же, не згадуючи ані слівцем про те, що ж властиво сам він за 30 літ зробив для своєї ідеї, д. Павлик пускається давати научки суспільності, яка мала б повне право сказати йому: а покажіть свою роботу в тім напрямі, свої праці, плоди свого думання і змагання, або хоч живі приклади того, як ви поводитися з жінками! І д. Павлик, думаю, не знайшов би на се ніякої відповіді.

Зачеплю ще один уступ у ювілейній промові Павлика. Говорячи про свою працю для народу, він хвалився, що подавав селянам «усю правду, до якої дійшов сам яко просвічений чоловік, дарма що приходилося сіпати глибоко за найдорожче для народу, за його релігійні переконання та й увесь світогляд» (стор. 69). Читаю сі слова й дивуюся. Де ж то, коли ж то, як то д. Павлик «сіпав» релігійні переконання народа? Скільки тямлю, д. Павлик видав лиш одну книжечку, що тикала безпосередньо релігійних вірувань, се була «Нова віра людей

на Україні», але се була не власна праця д. Павлика, а переклад одного розділу статті Ковалевського (не Миколи), друкованої в російських «Отечественных Записках», а Павликова була там лише передмова, що дуже здалека торкала релігійне питання. Зрештою ся книжечка була зараз же тоді (1878) сконфіскована і ледве десять-двадцять екземплярів її пішло по руках. Так само й книжку Дрепера, перекладену д. Павликом, він не повинен так зовсім класти на свій рахунок, раз тому, що се переклад, а друге тому, що се книжка далеко не вповні доступна простому народові, а третє тому, що й у ній зачіпаються не релігійні переконання, а тільки освітлюються систематичні наскоки теологів і церкви на чуже для них поле науки та вільної думки. Що ж до оригінальних праць д. Павлика, то його правдивою *idée fixe* протягом усієї його діяльності була не боротьба проти релігійних переконань та світогляду, а боротьба проти руського духовенства і навіть іще спеціальніше боротьба проти надужить того духовенства в його поводженні з селянами. Се була боротьба, подиктована не жодним світоглядом, не жодною політичною чи релігійною думкою, а лише гуманним чуттям д. Павлика. На жаль, треба сказати, що ся боротьба також принесла немало шкоди радикальній партії яко політичній організації і причинилася багато до збільшення розстрою в рядах її прихильників та неясности в її тактиці.

Перейду тепер до подій останніх років, на які намагає д. Павлик у своїй ювілейній промові, коли говорить про «болючі події ділового та й особисто-

го характеру, спричинені по більшій частині самими своїми» (стор. 76). Д. Павлик тяжко нарікає на якихось людей, які «з завзятістю, гідною кращої справи, розшматовували радикальну партію, топчучи ідеали своєї молодости», та на людей «замотаних у павутиння нещирости, нелюдяности, безідейности», які надто думають, «що сего всего вимагає добро нації, поступ, культура, наука, навіть соціалізм»; д. Павлик зі свого боку бачить у тих людей «безодню некультурности просвічених земляків» і признається, що від них «терпів муки далеко тяжчі, ніж від чужих катів. Аби не впасти під їх тягарем, він мусів напинати всі свої сили, але й то був би марний труд, якби не його ліпша натура, його ідеї» (стор. 76). І тут завдяки їм д. Павлик побідив і «вважає се за свою найбільшу побіду» (там же).

Признаюся, вся та тирада не зовсім ясна мені, але слова д. Павлика натякають, очевидно, на події занепаду радикальної партії і на діяльність його в Наук. Тов. ім. Шевченка. Щодо першого, то я згадав уже, що пора ювілею була вже для д. Павлика найкращою нагодою запитати себе самого, чи не винен і він дещо тому занепадові. Сього д. Павлик на жаль не зробив. Що в його словах є також натяк на його діяльність і роль в Наук. Тов. ім. Шевченка, в сьому впевняють мене деякі прилюдні виступи д. Павлика, про які мушу згадати, та й поміщена в тій же ювілейній книжці телеграма д. Ол. Барвінського. Д. Барвінський у своїй телеграмі з Відня, присланій на ювілей д. Павлика, висловив йому признання не за його наукову працю, але «за те становище, яке він тепер займає в Наук. Тов.

ім. Шевченка і в його комісіях» і додав бажання, щоб він на тій становищі міг ще довго трудитися для його подвигнення і бачити кращі успіхи своїх трудів, як на жаль, досі се йому було суджено» (стор. 65). Се своє становище зазначував д. Павлик кілька разів, найдосадніше, мабуть, у своїй промові на загальних зборах Наук. Тов. ім. Шевченка 20 квітня 1904 р., коли всю наукову діяльність у товаристві назвав «цвіріньканням науковими дисонансами у трьох закутках нашого наукового піддаштя». Не менше різко і так само справедливо зазначив д. Павлик своє становище супроти Наук. Тов. ім. Шевченка і в статті «Не кличте всує!», поміщеній у 18 ч. «Діла» з цього боку, де докоряє д. Томашівському за те, що не ялося йому друкувати в «Літературно-Науковому Вістнику» статтю про «Історію» проф. Грушевського, тому, мовляв, що проф. Грушевський один із редакторів «Вістника». І далі докоряє д. Павлик «Вістникові», що «в нім доволі часта полеміка, яка виходить за межі літератури й науки й надає йому характер лейб-органу теперішнього редакційного комітету, де зводиться з людьми якісь особисті рахунки», а се, мовляв, «не піднімає престижу Наук. Тов. ім. Шевченка».

Щодо «ялося» чи «не ялося» ми з д. Павликом не будемо сперечатися. Чоловік, що редагував свою ювілейну книжку і виголосив таку ювілейну промову, як д. Павлик, дав сим найліпший доказ, що в справах літературної приличности він так само компетентний судити, як у справах політичної економії, чи музики, чи математики. Що ж до поле-

міки «Вістника» і особистих рахунків, буцімто зводжених у ньому з якимись людьми, то д. Павлик повинен би був трохи докладніше мотивувати свій закид. Якби він думав речево, а не фразеологічно, то знав би й сам, що сей нібито тяжкий закид властиво не значить нічого. Адже ж для автора, якого статті не поміщено в журналі, се буде «особистий рахунок». Для автора, якого книжку критикує газета неприхильно, хоч би й справедливо, се буде «особистий рахунок». Тим більше буде се для публічного діяча, коли газета піддасть критиці його публічну діяльність. А проте всі ті «особисті рахунки» — попросту життєвий елемент усеї преси, усеї публіцистики. Інша річ — перебігати в критиці на поле приватних справ, домашнього життя даної особи. Коли д. Павлик має нам закинути якийсь факт того роду, то нехай говорить ясно і виразно, а не натяками, з яких видно що собі хоче, лише не «щирість», не гостре замилювання правди, яким він хвалиться. А що до престижу Наук. Тов. ім. Шевченка, то тут ми запитасмо д. Павлика, як дійсного члена товариства від 1900 р., що ж він сам особисто зробив для піднесення чи хоч піддержання того престижу? Не перший раз уже д. Павлик під вимівкою, що йому ходить про престиж товариства, кидає на нього та на працю в ньому такі самі голословні, безпідставні обвинувачення або фрази в роді тої клясичної про «цьвірінькання науковими дисонансами». Його півторагодинна промова, виголошена на згаданих зборах товариства, була з сього погляду вся клясична і я можу тільки пожалкувати, що вона не вийшла

в ювілейну книжку як pendant до ювілейної промови д. Павлика. Вона влекшила б мені незвичайно мою працю, бо показала б ad oculos усякому, до якого ступня заїлости та засліплення може дійти чоловік, що привик жити в атмосфері легенд, привик уважати себе пророком, виїмком, монополістом від культурности, характерности та моральности. Замість полеміки з такими обвинуваченнями, які в устах члена товариства осуджують самі себе, може ліпше тут буде подати короткий образ діяльности д. Павлика, як бібліотекаря і члена Наук. Тов. ім. Шевченка.

В р. 1897 д. Павлик сам добровільно зголосився до виділу Наук. Тов. ім. Шевченка з тим, що готов безінтересовно обняти завідування бібліотекою товариства. Виділ не мав тоді ще в пляні робити бібліотеку публічною, а для потреб наукової праці членів вистачало урядування бібліотекаря виділового д. К. Паньківського, та й сама бібліотека була та й досі є дуже маленька. Одначе по промовах д. Паньківського й моїй і коли ми обидва зобов'язалися евентуально зложити кавцію за д. Павлика, його прийнято, зобов'язавши його працювати лише в двох днях тижнево і призначивши йому за платню 15 гульденів місячно. Незабаром потім д. Павлик зажадав від виділу, щоб йому призначено слугу для стирання порохів у бібліотеці, а далі щоб йому найнято фротера до фротерування помосту. І сьому бажанню нового бібліотекаря почасти вволено. Швидко одначе почалися нові історії. Д. Павлик задумав із бібліотеки Наукового Товариства зробити читальню для гімназіяльної молоді, почав

комплектувати бібліотеку повістями та книжками для популярної лектури, натомість слідження за новими науковими появами і комплектування *Ucrainica* ніяк не можна було від него допроситися. Та що студентська читальня завдавала йому багато праці, то почалася тиха агітація поза сферами товариства, що д. Павликові в товаристві робиться кривда, що товариство визискує його працю і т. д. Виразом тої агітації був внесок д. Ол. Барвінського на загальних зборах товариства, щоб підвищити д. Павликові платню. По статуту загальні збори не могли сього зробити, та виділ сам підвищив сю платню зразу на 22, потім на 30 гульденів. Певна річ і се була платня мала, алеж виділ і не жадав від д. Павлика надто великої роботи, бо обов'язував його до урядування в бібліотеці тільки дві години денно. Та д. Павлик не задоволівся тим, і швидко почалися нові жалі, нові нарікання на визиск, появилися на загальних зборах нові внески, яких наслідком була ухвалена для виділу директива підвищити платню д. Павликові до суми 50 гульденів місячно. Виділ мусів се зробити, надто признав д. Павликові активальний податок, так що в останніх роках д. Павлик брав за чотиригодинну працю, числячи в те й двомісячні ферії і часті павзи, спричинені нездужанням, 120 корон місячно. Та ось д. Павлик занедужав і з причини недуги подався на пенсію. Правда, він не означив суми пенсії, якої жадав від товариства, але саме жадання пенсії по семилітній службі поставило виділ у дуже клопітне положення, бож практика всіх урядів та публічних інституцій признає уступаючим

функціонерам мінімум пенсії аж по десятиох роках служби. Маючи у себе функціонерів, що служать уже по 20 і 30 літ, товариство не вважало себе в праві творити для д. Павлика привілею, і виділ по довгій дискусії згодився дати йому одноразову відправу в сумі дворічної пенсії (3 000 кор.), та д. Павлик сього не прийняв і зажадав від виділу вивести сю справу перед загальні збори.

Се був причинок д. Павлика як функціонера до піднесення престижу наукового товариства. Зауважимо до того, що наслідком його легкокомисного і противного регулямінові урядування, зглядно позичання додому книжок бібліотечних невідомим ученикам, часто за зовсім фантастичними реверсами, бібліотека товариства понесла значну страту, яку при не зовсім докладнім сконтрі референт бібліотеки оцінює на 400 томів. Надто після д. Павлика маса книжок лишається неупорядкованою і нескаталогованою, скаталоговано багато книжок хибно, а многі хибно порозставляювано так, що знайти їх без нового впорядкування трудно.

Щодо наукового становища д. Павлика, то секція філологічна вибрала його дійсним членом на підставі його книжки про читальні та його праці про Гавата. Секція мала надію, що д. Павлик буде вважати сей вибір стимулом для дальшої наукової роботи, якої у нас, як то кажуть, непочатий кут. На жаль, ті надії не справдилися. Правда, д. Павлик видав два томи фолкльорних праць Драгоманова, але се не була зовсім та наукова праця, якої жадається від дійсного члена, се були лише переклади. І се видання не обійшлося без характерної

історії. Минуло вже 4 р. від виходу другого тому; у філологічній секції і на спільних засіданнях секцій урговано д. Павлика, щоб пускав дальші томи; д. Павлик із різних причин отягався, а рівночасно в листах між іншим і до вдови пок. Драгоманова жалувався, що в товаристві ворогують із пам'яттю Драгоманова і не хочуть друкувати його творів.

Натомість д. Павлик швидко почав у секції роботу зовсім іншого роду, роботу, що показала його повне нерозуміння задач і характеру наукового товариства. Як із бібліотеки товариства, замість наукової робітні, він зробив читальню для молоді, інституцію хоч і пожиточну, але далеку від головної цілі товариства, так само із цілого товариства він силкувався зробити щось інше, аби не інституцію спеціально присвячену плеканню науки. Коли виринула думка про т. зв. людві університети, д. Павлик зараз ухопився за неї, виступив на секції з рефератом і силкувався притягти й сторонніх людей, щоб надати своєму починові якнайбільше розголосу. Не здобувши на сьому полі успіху, він підняв думку систематичного курсу української літератури і, порушивши справу на секції та не дожидаючи ані детального її роздивлення з боку секції, ані опінії виділу, поспішився оголосити діло в газетах, ставлячи сим у неприємне положення особливо мене, якого він дозволив собі іменувати професором тої фантастичної катедри української літератури. Та головним його подвигом у Наук. Товаристві була акція в справі реформи статутів, розпочата з його ініціативи і по начеркненому ним пляну. Зовсім непродуктивний, як член секції, яка

протягом усього часу від його вибору не бачила від нього ані одної наукової праці, не чула ані одного його реферату про якусь чужу працю, щоби́льше, не чула ані одної речевої критичної уваги про яку будь наукову працю, обговорювану в секції, так само непродуктивний як член комісій етнографічної та мовної і як заступник голови останньої, в якій як добрий знавець нашої народної мови міг би бути положити гарні заслуги, д. Павлик оказався дуже рухливим і повним енергії як реформатор. Великий приятель парламентаризму і формального трактування д. Павлик, нездібний слідити за поступом детальної наукової праці в жоднім фаху, уявив собі, що й загалом у товаристві не робиться нічого, гідного його уваги, і що добре буде аж тоді, коли він і йому подібні засядуть на один ступінь вище над дотеперішніми секціями, на якімсь «науковим ареопагу» (улюблений термін д. Павлика) і мортимуть судити та критикувати все те, що зроблять інші. Отсе була одна з провідних думок тої реформи статуту, за якою майже два роки поби́вався д. Павлик, задля якої силкувався зорганізувати в товаристві спеціальну партію, наносячи тим велику шкоду цілому товариству. Одним із наслідків його змагань я вважаю значну дезорганізацію філологічної секції, що зразу проявляла — не завдяки д. Павликові — оживлену діяльність.

І ще один забавний факт, майже анекдота. Був колись у Берліні соціаліст, простий робітник Йоган Мост. Той Мост, у вільних хвиликах прочитав «Римську історію» Момзена, загорівся до великого вченого страшною ненавистю, почав винаходити в

Його Історії всякі суперечності та недоладності і опублікував сі свої відкриття окремою брошурою, що викликала в науковім і ненауковім світі сміх далеко більший, ніж Павликова бродська Одиссея. Отже сьому Мостові позавидував д. Павлик і, зне-навидівши всією душею і всіми кишками проф. Грушевського, перекинув свою ненависть і на його «Історію України-Руси», яку він силкувався шарпати прилюдно, де і як може. На жаль, д. Павлик тим нижче стоїть від Моста, що досі не дав ніякого доказу, що прочитав Історію проф. Грушевського; що він не зрозумів ані її методи, ані того, що в ній нове і важне, ані її основних ідей, се доказує найліпше кожний виступ д. Павлика проти неї, подиктований сліпою, фанатичною ненавистю, а не жодними речевими причинами, се доказують його голословні закиди проти неї, головно закид безідейности, який він механічно і безтямно повторяє за Драгомановим, хоч Драгоманов підніс його був давно проти зовсім іншої праці іншого автора. Розуміється, ані я, ані проф. Грушевський не може мати нічого проти речевого, хоч би і як гострого критикування його історії і всієї публічної діяльности. Але критикувати так, як се досі чинив д. Павлик, се зовсім не гідне дійсного члена Наукового Тов. ім. Шевченка, що надто по-фарисейськи видає себе прилюдно за зберегателя його наукового престижу.

Моя сильетка вийшла дещо поширока, хоч признаюся, не вичерпала всього предмету. Бажалося б розібрати белетристичні й наукові праці д. Павлика, схарактеризувати детальніше його публі-

цистичні писання і його полеміку. В перших ми побачили б бистрого обсерватора деталей народного життя і доброго майстра народної мови, а в наукових працях пильного компілятора звісток без відповідної школи і без виробленої критичної методи. В публіцистичних працях ударила б нас обік того ж бистрого ока на слабкі сторони противника перевага чисто полемічного, негативного елементу над позитивними даними і незвичайне замилювання автора до конструювання своїх висновків у будучім часі. Добра половина всіх статей д. Павлика або вся обертається або кінчиться в конструкціях *in tempore futuro*; се бачимо від першої його важнішої статті «Про потребу збирання етнографічних матеріалів» (Друг, 1876), де автор, мимоходом кажучи, виявив повне нерозуміння етнографії й її задач яко науки, і кінчаючи його ювілейною промовою. Се дуже дешевий спосіб публіцистики, бо будучина таке поле, де можна безконтрольно буяти в повітрі. Але ані з науковим способом думання, ані з речевістю сей стиль не має нічого спільного.

Кінчу. Коли мій малюнок вийшов непідхлібний для ювілята, то се не моя вина. Моїм пером не руководила ані особиста злість, ані партійна пристрасть, а тільки бажання правди. Що не зводжу тут з д. Павликом ніяких приватних рахунків, се, думаю, визнає мені кожний безпристрасний читач. Лиш усталення фактичної правди видалося мені доконче потрібним із огляду на ті численні легенди, які наросли вже протягом 30 літ довкола особи д. Павлика і яким поперед усього здається повірив він сам.

*

Важлива для історії соціалістичного руху в Західній Україні в останньому чвертьстолітті 19 віку і зокрема для висвітлення ролі Івана Франка в цьому русі є його ж критична стаття, надрукована з приводу 30-річчя діяльності Михайла Павлика (1853-1915) п. н. «Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки» в «Літературно-науковому Вістнику», 1905 р. кн. III-я, стор. 160-186. У радянських виданнях суспільно-політичних писань І. Франка ця його стаття, написана для «усталення фактичної правди» про Мих. Павлика, як громадського діяча, не передруковується. Не цитують цієї Франкової праці взагалі ні П. Й. Ящук в передмові до видання «Михайло Павлик. Твори» (ДВХЛ, Київ, 1959), ні Іван Денисюк у монографії «Михайло Павлик» (ДВХЛ, Київ, 1960), ні П. Т. Манзенко в книжці «Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика» (в-во АН УРСР, Київ, 1962), ні Українська Радянська Енциклопедія в літературі до гасла Михайло Павлик (т. X, стор. 448).

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. ДРАГОМАНОВА

Минуло одинадцять літ від смерти Драгоманова. Вплив його могутньої і в високій мірі суцільної особи уступив, можна сказати, поза обрій; його місце зайняла історична перспектива, розбір і оцінка його праць. Драгоманов як людина, не промовляє нічим до сучасного покоління; Драгоманов, як учений, як політик і мислитель не перестав і досі промовляти до нас і його голос знаходить собі широку луку особливо в сучасній Росії, де заклики і політичні програми, для яких він працював і за які боровся перед десятьма літами, тільки тепер стали на черзі політичних змагань, головно заходами російських українців, які бажають показати в Драгоманові свідомого українського націонала і європейського політика.

Ім'я Драгоманова перестало бути страхополохом на політичних дітей. На нього покликаються навіть такі, що за його життя при звуці того імені діставали корчів ненависти. Надійшла пора для всесторонньої об'єктивної оцінки його значення і його ідей. Особливо у нас, у Галичині, де його особистий вплив мав найбільше значення, настав час довести до того, щоб це ім'я перестало бути, з одного боку, синонімом усякої політичної та соціальної деструкції, а, з другого боку, якоюсь нетикальною догмою, виразом найвищої мудрости, що не зносить

критик, випередила свій вік і без ніяких поправок може служити путевідною зізвдою для необмеженого числа дальших поколінь.

Щоб уможливити таку оцінку, на се наука подає нам одинокий певний спосіб — історичну появу трактувати історичною методою, зрозуміти її на тлі її часу і місця діяльності, оцінювати її погляди в зв'язку з тими ідеями та поглядами, серед яких вона виросла. Попробуємо приложити сю методу до Драгоманова, тим більше, що й сам він був один із визначних майстрів тої методи, і в своїх писаннях, де особисте нерозривно в'язалося з загальним та принципіяльним, полишив нам багатий матеріал для такого власне трактування його появи.

Хотячи зрозуміти склад ума і напрям ідей Драгоманова, конче треба уявити собі ту сферу, серед якої він родився та виховувався і той час, у якім формувалися його ідеї. Та сфера, то була українська, в значній частині помосковцена інтелігенція лівобережної України. Давня козацька традиція тут ще від початків XIX віку зрослася з ліберальними ідеями західньої Європи. Був там французький республіканізм з його невірою в авторитет державний і церковний, був і російський критицизм з його невірою в суспільний устрій Росії, були і останки козацького автономізму з нехиттю до московської централізації. Найменше було українського націоналізму, хоч укр. мова, мова окружуючої маси людности, так сказати, сама тислася до панських покоїв та сальонів. Звідтам одначе витискали її московські няньки та французькі гувернери; хіба виїмково послуговувалися нею пани в ве-

селих хвилях, при чарці, в мужеськім товаристві для оповідання анекдот, яких при дамах не говориться.

Котляревський, Квітка, Шевченко й інші піонери українського письменства внесли в те аматорство глибшу ідею — увагу до маси простого люду та його інтересів. Цю увагу огниста муза Шевченкова перемінила в завзяту проповідь гуманізму, свободи та любови до тих мас, у гіркі докори на їх гноблення та кривдження з боку «братів». Тільки, б'ючи в ту струну, міг Шевченко трапляти до душ тих республіканців і скептиків, що рівночасно в практичнім життю були всеподданішими слугами його царського Величества, постили та сповідалися, прикладалися до мощів і цілували в руку батюшок «для прикладу іншим». Тільки тямлючи се, ми зрозуміємо, чому Шевченко власне в сих сферах здобув собі значення і вплив, як ворог кріпацтва, як проповідник волі селянської; його ширше національне значення лишилося закрите для них і в значній мірі закрите й для Драгоманова аж до кінця його життя. Годі здумати собі повнішого контрасту, як те розуміння Шевченка на лівобережній Україні, якого речником був Драгоманов, а те, яке бачимо, хоч без такого глибокого і систематичного викладу, в Галичині. Там Шевченко важний головно як протест проти кріпацтва, проти заскорузлости та кастового еґоїзму в суспільстві, а тут як речник національних ідей, як поет, що обняв душею всю Україну, оживив її минувшину і п'ятнував тих, що мучили й мучать її.

П'ятдесяті роки в російській пресі й літературі, се

час інтенсивної дискусії в справі кріпацтва. На тій тлі повстають і борються різні напрямки. Спеціального виразу набирає так зване западництво, що змагається до знесення кріпацтва в Росії з поминенням «помилок», які при аналогічних процесах пороблено на Заході; спеціального виразу набирає й так зване слов'янофільство, що віднайшовши мнимо-національну форму російської громадської організації, тзв. мір, опертий на фамілійній общині та патріархальній власті, снує мрії про можливість перебудови всього громадського устрою на тій підставі. І тут і там питання йде головню про масу, і то спеціально селянську масу; питання про націю майже не існує. Вищі верстви за приводом скептика Чаадаєва вважаються паразитами, галапасами, що властиво лише псують натуральний розвій маси та живуть її соками, не даючи їй за те нічогосінько.

На Україні сей ідейний зв'язок скомплікувався ще одною обставиною. Зацікавлення народною мовою й її життям змушувало інтелігенцію до уваги на народну мову. Загально признана неминучість подавання масі хоч елементарної освіти висувала питання про права народної мови в школі. Але для умів, вихованих у сфері доктрин, по своїй натурі все централістичних, а до того проповідуваних московською мовою, являлося чимось диким і неможливим зрікатися тої «ідейної» московщини на користь виключного вживання української мови у всіх школах. І ось вони вхопилися за помисли німецьких педагогів про права німецьких діалектів у німецькій елементарній школі, і так повстала чу-

дернацька теорія про права української мови тільки в елементарній школі, тільки як посередниці для вивчення українських дітей властивої освітньої та ідейної мови — російської. Явилася теорія неповноправних народностей, української літератури «для домашнього обихода», теорія літератур московської, української, галицької, як складників спільної російської літератури, — погляди, якими, як знаємо, дебютував Драгоманов у перших початках своєї публіцистичної діяльності і від яких він, виїмково не розрізняючи тут принципіального питання від хвилих практичних обмежень, не відрікся виразно до своєї смерті.

Отся машина двох ідейних кругів, не злучених в одну вищу, органічну цілість — круга поступових європейських ідей і круга спеціально російського хлопофільства, — се, на мою думку, головний ключ до зрозуміння світогляду й діяльності Драгоманова. На його погляд суспільність, се властиво тільки продуктивна, робуча, в нашім краю хлопська маса; на ній стоїть розвій суспільности, її інтереси — се головні інтереси всякої суспільної праці. Правда, він знає, що навіть у нашій суспільності між робучими є поділ на чорноробів і білоробів, але чи ті останні мають який окремий рід праці, чи мають якісь окремі права й обов'язки в суспільстві, в те він не входить. Переважно білороби у нього, як і в більшості російських соціологів тої доби, ідентифікуються з експлуататорами і п'явками народу, і головне жадання, яке ставиться до них в ім'я етики, се присвятити всі свої сили праці та старанню про добро й емансипацію і просвіту

народної, себто хлопської маси. Це домагання ставиться в ім'я самого етичного принципу, категоричним імперативом; чи ті білороби, їх зароджування і весь їх спосіб поступування підлягають крім етичних імперативів ще яким соціологічним розвоєвим законам, не раз сильнішим від їх індивідуальної доброї волі, в се Драгоманов не любив запускатися, хоча в практичнім життю й тут часто вмів робити важні концесії непереможній силі обставин.

Отсе мужикофілство було також основою соціалізму Драгоманова. Він доходив до нього не так, як Маркс і Енгельс, студіюванням життя і розвою робітницької, пролетарської маси в краях найвищого економічного розвою; навпаки, вихідною точкою його соціалізму, так само як і старшого французького, так званого утопійного соціалізму, був вид хлопської нужди та кривди і гаряче співчуття з тою кривдою та бажання винайти суспільний порядок, у яким би та кривда була зведена до мінімум. Живо відчуваючи деспотичний тиск держави на волю і економічний стан одиниці, він силкувався в конструкції сього будучого справедливого ладу звести до мінімум також той тиск держави, і для того основною одиницею і підвалиною своєї будови поклав громаду, найменшу на його думку суспільно-політичну організацію в суспільності. Він так і називає свій соціалізм громадівством, себто організацією опертою на автономії і федеральній злучці громад, лишаючи знов досить неясним оба кінці тої палички: відносини між громадою й її складовими частинами — одиницями, сім'ями, корпораціями, зборами і т. і., з одного, і громадою та

державою чи нацією та її посередніми організаційними ступнями з другого боку. Основами для формування та реформування тих відносин, на думку Драгоманова, повинні бути поперед усього основні права чоловіка — свобода думки й слова, зборів та коаліцій, толеранція політичних та релігійних переконань, чи як висловлявся, віри і безвірства. Як супроти сього мали б виглядати детальні форми сімейного, громадського та державного устрою, туди Драгоманов не любив заходити. Він був певний, що вони ніколи в цілім світі не будуть шабляново однакові, як того вимагала прим. соціально-демократична доктрина, і вважав основною хибою соціально-демократичної концепції будучого соціального ладу власне пересадну регламентацію та бюрократизацію всього життя. Супроти тої регламентації він висував волю людини, а особливо волю громади, як самостійної одиниці, яка найкраще може знати потреби і здібність кожного свого члена і матиме всякий інтерес у тім, щоб як найбільше розвинути і пожиткувати ті здібності й інтереси для загального добра. На тій точці Драгоманов був невідродним росіянином, членом російської соціальної школи, яка не вважаючи на різниці напрямів і тенденцій (звісно, з виїмком нової російської чи то зрусифікованої німецької соціальної демократії), все стояла на вірі в якусь містичну «волю народа» і його вроджену, інстинктовну здібність до досягнення «правди» в суспільних відносинах, коли тільки не буде перешкоджати йому здеправована, збюрократизована інтелігенція. На тім містичнім ґрунті вирости, з одного боку,

різні парості слов'янофільства з його вірою в призначену слов'янству, а спеціально Росії місію відродження і оновлення всього людства, з другої, різні соціалісти-народники та народовольці, що робили революцію в тій цілі, аби, зваливши теперішній державний і суспільний лад у Росії, віддати його спадщину в руки народної маси і полишити їй до волі будову нового ладу.

Правда, Драгоманов був занадто твереза і скептична натура, щоб мав вірити в якісь надприродні місії поодиноких народів, і був занадто серйозний історик, щоб не розуміти, що всяке діло, особливо ж плянова перебудова суспільности, потребує майстра і не dokonується сліпим інстинктом. Як противагу всякому містицизмові та фаталізмові, слов'янофільському, з одного, і соціал-демократичному, з другого боку, він клав принцип культурности і освіти, що виробляючи поодиноких людей і виховуючи їх у принципах свободи та пошани прав інших, тим самим підносить і з часом чим раз більше підноситиме інтелектуальний рівень та етичне вироблення цілих мас народу. З того становища він виступав проти утопійної теорії загальної соціальної революції, що мала одним замахом перевернути теперішній лад і спровадити здійснення соціалістичного ідеалу на землі. Ся теорія якийсь час була модна і дискутувалася живо особливо в сферах російських соціалістів. Супроти неї Драгоманов усе настоював на те, що всяка революція має головно політичний характер, міняє політичні форми панування, але не має сили сотворити новий лад суспільного життя, бо сей мусить орга-

нічно і звільна вирости з попередніх, як дерево з даного ґрунту, а подиктувати його ніякими едиктами та регулямінами не можна. Не революція, а еволюція — се був девіз Драгоманова, а властиво революція, як явище хвилеве і місцеве, се тільки одна з форм загальної еволюції.

На сьому пункті, солідарний зрештою з західньо-європейською школою істориків-соціологів, Драгоманов займає ясне і консеквентне становище. Не можна сього сказати про його становище в справі національній. Як уже було згадано, Драгоманов виступив на публіцистичне поле, як державник, що в різно-національній державі признає панування чи то духове та політичне верховодство одної нації, а потреби і жадання інших націй мірить потребами цілої держави, які зрештою у нього, республіканця, сходяться з потребами культурного поступу народних мас. Національність, се не більше як форма, спосіб вислову, контура, що повинна бути запозичена одним, загальнолюдським чи то по-драгоманіському вислову загально-європейським змістом.

На сьому становищі Драгоманов, як практичний політик, лишився мабуть на завше, хоча теоретично він у своїх працях з останніх років ішов значно дальше¹⁾. І так його найкраща публіцистична праця, «Историческая Польша и великорусская демократия», сотками ярких і вміло згрупованих прик-

¹⁾ Див. особливо рукописну програму «Поступу» з р. 1885, де метою покладено національну автономію, але для газети, що мала виходити в Галичині і під мосю редакцією. — І. Ф.

ладів доказує шкідливість ігнорування української національності та й загалом так званих недержавних національностей політиками та публіцистами державних націй, і навіть для протидії тому ігноруванню у вступній частині дає першу талановиту і широку пробу синтези того, чим була і є досі Україна посеред країв східної Європи, чим була для Польщі і для Росії, чим може статися для Слов'янщини. Проте, вже по написанню тої праці, коли 1884 р. йому довелося — правда, не від власного імени, а від групи всеросійських лібералів-конституціоналістів формувати нарис російської конституції, він не поважився покласти національний принцип основою ідеальної російської конституції, а силкувався замаскувати його принципом обласних автономій, хоч відома йому конституційна практика в Австрії могла йому дати аж надто добре пізнати, що значить автономія області (територіяльної цілості) нерівнозначна з автономією національності. Правда, можна б сказати, що програма Вільної Спільки була виразом поглядів не самого Драгоманова, а ширшого і то переважно з не-українців зложеного кружка і укладалася з оглядом на можливість скорого практичного переведення, — та проте ми знаємо, що Драгоманов у дуже значній мірі солідаризувався з нею, вважав її, приміром, можливою підставою своїх переговорів з поляками²⁾, а пізніше, коли надії на її осущення розвіялись і історія східної Європи насунула перед очі

²⁾ Пор. М. Павлик. Переписка М. Драгоманова з д-ром Т. Окуневським. Львів, 1905, стор. 108. — І. Ф.

інші перспективи, не пробував уже укладати нової програми, опертої на національним принципі, з метою перетворення Росії, чи й ще більшої частини східньої Європи на федерацію автономних і рівноправних народностей. Навіть п'ять літ пізніше, під кінець свого життя, коли радикальна агітація в Галичині, в якій він публіцистично і листовно брав дуже живу участь, висунула на перший плян принцип національної самостійності без огляду на історичні привілеї, і доконечність переміни великих різноплеменних держав на федерації рівноправних народностей, зорганізованих не по басейнам рік та хребтам гір, то значить, не обласно і територіяльно, а по теренам замешканим переважно сею чи тою народністю, — навіть тоді Драгоманов, забираючи голос, виступав головню як критик, остерігаючи перед вибриками націоналізму, звертаючи увагу на множество інтернаціональних елементів у кожній національній організації і загалом на інтернаціональність усієї культури, а не даючи майже нічого для скріплення тої національної синтези, без якої культуртрегерство дуже легко переміняється на винародовлення.

Отсе, на мою думку, головні точки для характеристики суспільно-політичних поглядів Драгоманова. Він був продукт свого часу — часу великих ліберальних поривів російської інтелігенції з доби реформ, часу знесення кріпацтва. На нім ясно відбилися всі добрі і симпатичні прикмети того часу і многі його хиби. Демократ і республіканець, він занадто тісно розумів поняття суспільности, занадто низько ставив вагу і ролю інтелігенції, занадто

односторонно, етично, а не соціологічно формулював її життєве завдання. Як ліберал, він був далекий від псевдо-ліберальної доктрини *laissez faire, laissez passer* (дозвольте кожному робити, що він хоче), що дозволяє кожному давати собі раду як уміє, але не цурається насильства для оборони свого власного упривілейованого становища. З другого боку, він всупереч до лібералів доктринерів не розумів лібералізму якобінського, що кожному хоче диктувати форму, в якій має бути свободний і щасливий: *la Liberté ou la vie!* («Свобода або життя!») Лібералізм Драгоманова ґрунтувався поперед усього на широко відчуваних правах людської одиниці, на автономії личности, на свободі слова й думки, на пошануванню чесного противника і безоглядним поборюванню апатії, лицемірства та брехні. Як політик, він до кінця життя лишився тим, чим був при виїзді з Росії — *gente Ukrainus, natione Russus* (родом українець, за національністю росіянин); Росія, як політична цілість, була дорога йому головно задля тих задатків духової культури, які бачив у ній. України без близького зв'язку з Росією він не міг уявити собі, хоч годі заперечити, що його погляди на границі обласної і національної автономії підлягали з часом змінам на користь національного принципу.

І в чисто культурних та освітніх справах занадто вузьке розуміння нації, як плебса, не дозволяло йому ставити діло національного розвитку так широко, як воно ставиться у нас нині. В одному своїм листі до мене він подає нарис історії української літератури відповідно до ідеї розвиненої в його італійській статті *Una letteratura plebea*: отже не тіль-

ки те, що написано на українській території мовою українського плебса, значить, починаючи від кінця XVI в. деякі поемічні твори, козацькі літописи та вірші, драми та інтермедії, а головню твори усної словесности, пісні, казки, а далі література від Котляревського писана людвою мовою. Коли ми сьогодні не задоволяємося такою програмою, а втягаємо до своєї літератури також писання старої князівської та в значній частині й литовсько-білоруської доби, коли й з тих пізніших часів, обнятих програмою Драгоманова, втягаємо сюди далеко ширший матеріал, писаний українцями церковною, польською, латинською та московською мовою, то чинимо се не з жадної національної амбіції, не для самохвальби, що ось то у нас яке старе та багате письменство, а просто тому, бо вважаємо історію літератури образом духового розвою нації, який ніколи не підлягав і не підлягає якійсь одній формулі, та й ще з того строго наукового мотиву, що така частина, яку обіймав у своїй програмі Драгоманов, власне як частина, відірвана від більшої цілости, не дала б повного і вірного малюнку духового життя навіть того самого плебса, а тим менше тої його частини, що творила пісні та оповідання, вірші та драми та прозові книжки.

І ще одно треба сказати. Драгоманов, як історик, був еволюціоніст, вірив у ненастанний органічний розвій не лише в сфері матеріальних явищ, але також у сфері духа, віри, літератури й етики. Властивим плодючим елементом у тій еволюції вважав людське індивідум, його душу, волю й інтелігенцію. Суми тих індивідуальних імпульсів творять масо-

ві течії, настрої і змагання мас. Впливаючи доступними нам способами на погляди індивідумів, ми посередньо впливаємо також на психологію мас. Чим інтенсивніший імпульс від одного осібняка, чим більший круг індивідумів обійме і порушить, тим більший буде наш вплив у тій сумі матеріальних та ідеальних сил, що порушують суспільність у її розвою. Се була його поправка до так званого матеріалістичного світогляду, який у розвою людськості бачить лише ділання несвідомих, матеріальних сил. Драгоманов, не ігноруючи тих матеріальних сил, вірив також у духову силу, що помагає порушувати віз людської цивілізації. І це було джерело того огню, яким він сам усе своє життя горів та яснів, писав, полемізував, кореспондував, з нечуваною у нас інтенсивністю на всі боки розкидав сімена свого багатого духа, надіючися ввести і свою плодючу течійку в широку течію нашого національного і тим самим і загально людського розвою.

Post scriptum. Група українських студентів львівського університету запросила мене виголосити відчит про Драгоманова на концерті, що в зв'язку з загальним вічем української академічної молоді мав відбуватися у Львові дня 15 липня 1905 р. Відповіддю на ці запитання був отсей реферат, який тут друкую майже без змін, не маючи можности дати йому таке оброблення, якого б вимагала наукова розвідка. На основі власної знайомости і довголітньої кореспонденції з Драгомановим та пильного читання його писань я вважав собі можливим у коротких рисах, яких ядерність була подиктована характером відчиту, подати характеристику ідей-

ної фізіономії Драгоманова на тлі його часу й тої суспільности, якої він був невірідним сином і продуктом. Характер відчиту вимагав піднесення лише найважливіших моментів, отже про вичерпання предмету тут не може бути ані мови. З другого боку, не вдаючися ні в яку полеміку, я бажав показати Драгоманова продуктом певного часу, певної соціологічної школи і зазначити, що в його духовій спадщині цінне і тривке для нас, а де ми, поперті силою розвоєвих обставин, мусимо вносити поправки в конструкцію його політичних і суспільних ідеалів. Се було потрібне з трьох причин, чи радше на три боки, про які вважаю відповідним сказати тут іще дещо докладніше.

Весною сього року видано було під редакцією «Освобождения» по ініціативі і накладом «Українців-демократів» другий том «Собрания политических сочинений М. П. Драгоманова», до якого передмову, життєвий нарис автора, додав д. Б. Кистяковський. Передмова написана загалом розумно, факти про життя Драгоманова зведено рукою знавця і прихильника, хоча автор не зазначає виразно свого власного становища супроти ідей Драгоманова. Та власне з ідейного погляду автор передмови не всюди зумів удержатися на висоті тої теоретичної об'єктивности, якої, поперед усього слід було бажати. І так, прим., підносячи заслуги Драгоманова коло ширення серед російської суспільности думки про політичну волю та її гарантії, автор передмови згадує в передмові, що Драгоманов був не перший на тім полі в Росії і ширив думки не нові, а вироблені західноєвропейською наукою ще від XVII в.,

думки, за які в Росії боролися і терпіли декабристи, Герцен, революціонери 60-их, народники та народовольці 70-их і 80-их років. «Но в той славной традиции русского общества — пише далі д. Б. К. (стор. XXXV) — значение М. П. вполне определенно выдвигается как первого русского конституционалиста-демократа, творца первой русской конституционной теории... Будучи социалистом, он был в тоже время последовательным либералом и демократом, каковыми всегда и являются истинные социалисты». Можливо, що зачислення Драгоманова до конституційних демократів, назви, якою тепер обіймають у Росії найчисленнішу політичну партію, ліберальну в західноєвропейським значенню і не чужу державно-централізаторським тенденціям, проти яких увесь свій вік воював Драгоманов, — можливо, кажу, що таке зачислення з боку д. Б. К. було тільки *lapsus calami* (помилка в писанні) і не було подиктоване виразною тенденцією — затягти Драгоманова десять літ по його смерті під стяг партії, що надала свою фізіономію першому російському парламентові, партії прозваної кадетами. Говорю так, бо знаючи дещо ближче погляди автора передмови, можу припускати, що своїми ідеями він сягає значно ширше від офіційної програми російських кадетів і величати сю партію адоптуванням до неї Драгоманова не має, здається, ніякого інтересу. Та все таки авторові не можна ошадити докору за необережність у номенклатурі, яка стягла на нього вже з іншого боку закид, що і він сам належить до російських «кадетів».

Так само не зовсім обережним був д. Б. К., прикладаючи до Драгоманова епітет соціяліста з додатком лібералізму, яким буцім то визначаються всі правдиві соціялісти. Як би так було насправду, то треба би Маркса, Енгельса і всю новішу соціяльну демократію назвати неправдивими соціялістами, бо ж вони зовсім не ліберали, як не може бути ліберальною ніяка войовнича партія взагалі, яка силкується перевести свою програму, тобто накинути свою волю загалові. І в теоретичних програмах і в практичній тактиці майже всіх сучасних соціялістичних партій (оскільки вони дійсно партії, а не кружки філософів та професорів) бачимо стільки воєнної дисципліни, претенсій на накидання своєї волі іншим, диктування своїх законів «реакційним масам», стільки деспотизму та нетолеранції унутрі власного табору, що говорити про лібералізм того руху нема ніякої підстави. Значить, говорячи про соціялізм Драгоманова, конечно треба було оговорити його докладніше, зазначити його вихідну точку принципіально відмінну від войовничого західноєвропейського соціялізму та соціял-демократизму, та ввійти глибше в огляд його тактики та способів переведення в життя його ідеалу.

Докір за кадетство, про який згадано було вище, стрінув д. Б. К. з боку органу українських радикальних демократів «Нової Громади». В книжці 6-ій того місячника д. Сергій Єфремов, різко зазначаючи натуральність і історичну конечність ставлення української програми на основі повної національної автономії, додає, що «українські полі-

тичні діячі не можуть виставити іншого домагання, хоч би тут довелося мати проти себе й авторитет Драгоманова та нарікання на «націоналістичність», які раз-у-раз чуємо від заступників російських партій» (стор. 160). Се зовсім вірно, бо ж ніякий авторитет минулого не може й не повинен стояти на заваді потребам і змаганням пізнішого часу, яких основи він за життя не міг передвидіти, ані оцінити. Та не можна вповні згодитися й із думкою д. Єфремова, що Драгоманов, заступаючи в програмі «Вільної Спілки» автономію національності автономією територіяльною, не суперечив тут пізнішим націоналістам, «бо він не принципіально а тільки з практичних міркувань обстоював свою «областную автономію» (стор. 160). Принципіальне в програмі те, що сам автор програми покладе принципом і трактує як принцип, тобто, як основу цілої будови програми. У таких принципіальних питаннях Драгоманов ніколи не робив концесій і прим. не був би згодився прикладати руки до програми опертої на якісь обмеження автономії людської особи. Коли ж він згодився укласти та опублікувати програму без покладення в її основу принципу національної автономії, то видно, що не вважав се принципіальним питанням і думав, що можна обійтися без нього. Тут нічого замазувати суперечність між Драгомановим і пізнішим українським націоналізмом, але ж ця суперечність не може бути «в суд і осудженіє» ані Драгоманову, ані нинішнім його потомкам, бо один і другі, як вірно зазначає д. Єфремов, стоять кожний на своїм, історичними обставинами зміненим ґрунті. Може те, що виложе-

но вище в моїм відчиті до характеристики того ґрунту, на яким виріс Драгоманов, причиниться до яснішого розуміння того контрасту і його історичної натуральности.

Не зовсім може задоволити й та формула, в яку д. Єфремов рад би уняти характер і діяльність Драгоманова. З такими формулами все те лихо, що вони, з одного боку, занадто загальні, а, з другого боку, замало дають конкретного. Д. Єфремов стає на тім, що Драгоманова можна і слід характеризувати формою «український соціал-федераліст» і що «всяка інша характеристика буде глибоко несправедлива» (стор. 162). На мою думку одначе і ця характеристика зовсім не передає того, чим був Драгоманов. Поперед усього щодо епітета «соціаліст». Д. Єфремов твердить про нього: «Справді своїми громадськими поглядами Д-в усе був глибоко переконаний, науково вихований соціаліст, який завсіди й скрізь пропагував ідеї з соціалізму» (стор. 161). Було б цікаво знати, на якій підставі каже се д. Єфремов, бо ж у відомих нам писаннях Драгоманова дійсного соціалізму дуже мало: він ані практично не займався соціалістичною агітацією та соціалістичними реформами, ані теоретично не писав нічого, що давало би підставу зачисляти його до теоретиків соціалізму. Як публіцист він був майже виключно політик, а соціалізм зачіпав лиш остільки, оскільки політичні комбінації, мавши на оці життя й інтереси народних мас, заходили на поле неминучих соціяльних реформ і вивершення тих реформ у далекій будучині. Ось для прикладу виписки важніших місць, що доторкаються сеї те-

ми, з «Переднього слова» до «Громади» (Женева 1878): «В товаристві, в рівності і в спільному господарстві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі й для людей маючих свої держави й не маючих їх» (стор. 39). Але ж «велика купа людей... не може бути одним товариством, інакше вона б перестала бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах, інакше якінебудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хочуть і не там, де вони сидять» (стор. 40). «Не буде волі рівної й тоді, коли хтонебудь буде справлятися в усьому за другого, як це робиться в виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло, й наказав, як його треба справити. З цього ясно, що справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто, чи через виборних людей для кожної справи обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегше, найпожиточніше бути спільними, за потрібними їм справами, оддаючи їм поміч за поміч. Розважаючи далі побачимо, що й громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого, бути в ній, чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб. От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі посходились для спільної праці й помочі в вільні товариства, — це й єсть та ціль, до котрої

Ідеї про народи

добиваються люди і котра зовсім неподібна до теперішніх держав своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному і вільне громадянство людей і товариств» (стор. 40-41).

Чи се має бути науковий виклад якоїсь соціалістичної системи? Але ж до дійсного соціалізму, до дружності в продукції автор доторкається тут однісіньким словом, де згадує про спільну працю, та далі й зовсім не вдається в детальні питання: як зробити сю працю спільною, як організувати її і як погодити вимоги такої продукції з вимогами розділу напрацьованого добра (дистрибуції) та з *suprema lex* його суспільного ладу — абсолютною свободою кожної одиниці. Коли се має бути соціалізм, то ми мусимо сказати, що він наскрізь антисоціалістичний, бо основуючи всю соціалістичну будову на принципі повної особистої волі, тобто принципі, який у крайній консеквенції рівнозначний із самоволею, отже з тим, що переважно роз'єднує людей, він рівночасно ігнорує всі принципи, що здружують людей, отже спільне замешкання, спільну мову, спільну історію й традицію та почуття спільних обов'язків, без чого людська громада тратить характер суспільности, нації, а робиться стадом.

Ігноруючи ті основні елементи суспільного життя, що від початку історії людства мусять обмежувати (певно, в різній мірі як до ступеня культури) вільну волю (самоволю) одиниці, Драгоманов тут же подає дуже популярний і занадто упрощений виклад свого розуміння суспільного устрою. Котрий соціаліст на світі підпишеться під тим викладом?

З третього боку треба мати на увазі той оригінальний і зовсім не науковий демократизм Драгоманова, по якому український «народ», це лише мужики та робітники, plebs, що говорять українською мовою. Коли б було можливе, що вся суспільність, уся інтелігенція перейнялась би таким «демократизмом», то над нами як над нацією була б висипана могила. Вже й за часів Драгоманова лунав, а тепер з боку wszechpolakow (всепольків) раз-у-раз лунає оклик (клич, гасло), що на Україні живе не жаден народ, а простий етнографічний матеріал, який польська культура переробить на поляків. Уся польська політика в Галичині майже від самого 1848 р. ведеться під окликом: або зацитькувати руську інтелігенцію дрібними концесіями, щоб не виступала як репрезентація окремої нації, або просто, ігнорувати інтелігенцію і йти самим полякам під руські стріхи. І якби поляки в східній Галичині не були сліпородженними на пунктах панування шляхти, римського клерикалізму та національної нетолеранції, якби були заздалегідь, у 60-их роках звернулися з розумними, народолюбними і щиро гуманними закликами до руського люду, то хто знає, чи тепер у східній Галичині було би ще місце для руської радикальної та національно-демократичної агітації та організації. І власне сього ніколи не хотів чи не міг зрозуміти Драгоманов, не тому, що робив концесії оглядам практичності, але тому, що в його духовім арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, історичного конкретного, незрозумілого і вищого над усяку територіяльну організацію, чого не заступимо ніякою неопертою на ній

автономією. В моїм відчиті зазначено, чому так було; можливо, що детальніші досліді вияснять се ліпше. Нам, безпосереднім потомкам і спадкоємцям його духового надбання не менше важно бачити хиби і прогалини в його ідеалах, як і їх позитивні та тривкі прикмети. Ті «драгоманівці», що з його імени та його творів роблять якогось фетиша, якого при всякій нагоді вільно тільки хвалити, а ніяк не вільно критикувати, роблять тим дуже лиху прислугу не лише нашому національному розвоєві, але також репутації «драгоманівської школи».

*

Надрукована вперше у львівському «Літературно-Науковому Вістнику» (кн. VIII, серпень 1906, стор. 226-240) розвідка Івана Франка п. н. «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» є однією з найбільш авторитетних студій про світогляд і суспільно-політичну діяльність видатного українського політичного, наукового і літературного діяча Михайла Драгоманова (1841-1895), і зокрема про його «соціалізм». В радянських виданнях писань Івана Франка на суспільно-політичні теми ця Франкова стаття про Драгоманова не передруковується. Д. Заславський і І. Романченко — автори монографії «Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність» (в-во «Дніпро», Київ, 1964), хоч і згадують на стор. 187-188 названу статтю Франка, але не подають, де й коли вона була надрукована, і пишуть, що «Франко ніколи не зневажав Драгоманова, ніколи не відрікався

від свого вчителя, а лише законно не погоджувався з його деякими вже застарілими і хибними думками». Що воно була не так, що Франко розходився з Драгомановим і в поглядах на соціалізм, і в питанні національної самостійності — про це доводить передрукована тут Франкова стаття.

З М І С Т

Б. Кравців — Суспільно-політичні погляди Івана Франка й радянське франкознавство	3
1. Соціалізм і соціал-демократизм	29
2. Народники і марксисты	72
3. Що таке поступ?	79
4. До історії соціалістичного руху	121
5. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм	152
6. Михайло Павлик	191
7. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова	234

В серії СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

«Прологу» вийшли такі книжки:

1. Віктор Петров (письменник В. Домонтович): **Українські культурні діячі Української РСР, 1920-1940** \$ 0.75
 2. **Легенда і дійсність.** Збірка статей найвиш- значніших інтелектуалістів Заходу, в трьох виданнях — українською, англійською та російською мовами \$ 0.75
 3. **Доповідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС. Лист українських в'язнів до ООН** \$ 0.75
 4. Константин Кононенко: **Наукове дослідження** \$ 0.20
 5. Дмитро Соловей: **Політика ЦК КПРС у плануванні розвитку та промислових кадрів на Україні** \$ 0.75
 6. Роман Рахманний: **Кров і чорнило** \$ 0.75
 7. Василь Маркусь і Ярослав З. Пеленський: **Питання національної політики в СРСР** \$ 0.75
 8. Богдан Кравців: **На багрянотому коні революції** \$ 0.50
 9. Константин Кононенко: **Колоніальний ви- зиск — основа советської індустріалізації** \$ 0.20
 10. **Злочини комуністичної Москви на Україні влітку 1941** \$ 0.50
 11. Володимир Кубійович і Василь Маркусь: **Дві енциклопедії** \$ 1.00
 12. Василь Барка: **Правда Кобзаря** \$ 2.00
 13. **Документи українського комунізму** \$ 1.50
 14. Дмитро Соловей: **Українська наука в коло- ніяльних путях** \$ 1.50
 15. **Вивід прав України (упорядник Б. Кравців)** \$ 1.50
 16. Анатоль Камінський: **На новому етапі** \$ 1.50
 17. Іван Франко: **Про соціалізм і марксизм** \$ 2.50
- Ці видання можна купити в книгарнях або за- мовити безпосередньо у видавництві «Пролог»:

Prolog, Inc., 875 West End Avenue,
New York, N. Y. 10025

ДВІ КНИГИ

ПРО ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС НА УКРАЇНІ

Іван Кошелівець (упорядник):

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Іван Кошелівець:

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР

«Панорама» — у розмірі 368 сторінок — вибір поезії, прози та критики за останнє десятиріччя підрадянської української літератури.

Ціна — 2,95 дол.

«Сучасна література» — у розмірі 380 сторінок — широкий критичний огляд підрадянської української літератури з низкою екскурсів в історію її становлення та літературних портретів. На матеріялі останніх років автор визначає також тенденції та перспективи дальшого розвитку літератури в Українській РСР.

Ціна — 3,40 дол.

Крім цього, у видавництві «Пролог» появилася збірка статей та есеїв

Юрій Шерех: НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ

Ціна — 3,95 дол.

Ці книги ще можна набути в книгарнях або безпосередньо в видавництві «Пролог»:

Prolog, Inc., 875 West End Avenue,
New York, N. Y. 10025